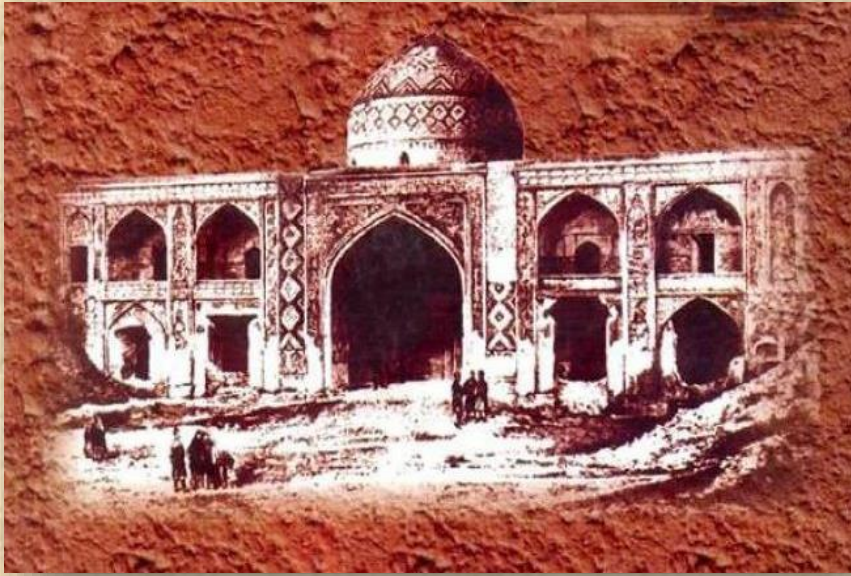

**F. K   rli adına Respublika
Uşaq Kitabxanası**

Qədim yurd yerimiz – Qərbi Azərbaycan

Qərbi Azərbaycan sükutun i  ində səslənən tarixdir, yaddaşımızın dərinliyində yaşayan bir çağırışdır v   hər bir azərbaycanlının ruhunda əbədi səslənən bir haraydır.

Bakı – 2026

Tərtibçi:

Ruhiyyə Məmmədli

Qədim yurd yerimiz – Qərbi Azərbaycan - milli kimliyimizin, mədəniyyətimizin və mənəvi yaddaşımızın əzəli beşiyi olan, dağların kölgəsində, suların dərinliyində, torpağın hənirində bir xalqın tarixini daşlarda və izimizdə yaşadan unudulmaz bir coğrafiyanı kütləvi oxuculara tanımaq məqsədilə hazırlanmış metodik vəsait/
F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. – Bakı, 2026. –112 s.

Ünvan:AZ-1022 Bakı şəh.,S.Vurğun küç.88;

E-mail: info@clb.az.

İnternet ünvanı: www.clb.az

©F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2026

Qərbi Azərbaycan – Tarixi Torpaqların İzləri

Qərbi Azərbaycan... Bu ad hər bir azərbaycanlının ruhundadır. Keçmişin ağrısını, izlərini, doğma torpağın nəfəsini daşıyan bu yerlər - qədim İrəvan xanlığının torpaqları - həm də milli kimliyimizin, mədəniyyətimizin və mənəvi yaddaşımızın əzəli beşiyidir. Orada doğulanların qəlbində torpağın hər qarışı ilə bir tale bağlılığı var. O dağlar, o çaylar, o kənd yolları illərlə sönməyən bir məşəl kimi bu millətin yaddaşında yaşayır.

Tarixin acı səhifələri bu torpaqlarda azərbaycanlılara qarşı aparılmış amansız deportasiya və təmizləmə siyasətinin şahididir. 1918-ci il mayın 28-dən sonra qədim İrəvan torpaqlarında başlanan planlı şəkildə aparılan köçürmələr soydaşlarımızın həyatında dərin yaralar açdı. 1905-1920-ci illərdə başlayan, 1948-1953-cü illərdə davam edən və nəhayət 1987-1991-ci illərdə ən faciəli mərhələsinə çatan bu proses, əslində təkcə insanların yurdundan qoparılması deyildi - bu həm də bir mədəniyyətin, tarixin yaddaşının susdurulması cəhdi idi. Son mərhələdə 300 mindən çox azərbaycanlı doğma yurd-yuvasından zorla çıxarıldı. Onların evləri talan edildi, mülkləri əllərindən alındı, yaşamaq haqqı əllərindən alındı. Yandırılmış kəndlər, yerlə-yeksan edilmiş abidələr, dağıdılmış məscidlər - bunlar tarixə yalnız statistik məlumat kimi deyil, bir xalqın kollektiv yaddaşına vurulmuş yara kimi yazıldı. Minlərlə günahsız insan qətlə yetirildi, yüzlərlə ailə köksündə sağalmaz həsrətlə yaşamağa məcbur edildi. Bu acı gerçəklər gələcək nəsillər üçün tarixi bir məsuliyyət yaradır. Qərbi Azərbaycan yaddaşımızın dərinliyində yaşayan bir çağırışıdır - azərbaycanlının ruhunda əbədi səslənən bir haraydır.

Sovet dövründə verilən sərəncamlar isə bu məkrli siyasəti daha da dərinləşdirdi. Azərbaycanın qədim yer adları xəritələrdən silinir, onların yerinə yad və saxta toponimlər yerləşdirilirdi. Çayların, göllərin, dağların adları belə dəyişdirildi. Sanki təbiətin özünü belə erməniləşdirmək istəyirdiləri. Bu, bir xalqın tarixini pozmaq, yaddaşını məhv etmək üçün atılan soyuq və planlı addımlar idi. İkinci Dünya müharibəsi illərində erməni daşnak dairələri dünya tarixi üçün qaranlıq bir dövərdə belə fürsət axtarmaqdan çəkinmədilər. Onlar bir tərəfdən Hitlerə ümid bağlayır, Zaqafqaziyada yeni dövlət xeyalları qururdular. Digər tərəfdən isə Sovetlərin qələbəsini gözləyib Türkiyənin Qars vilayətinə və ətraf ərazilərə iddia irəli sürmək planlarını hazırlayırdılar. Bu faktlar erməni siyasətinin illərlə üzə çıxmayan, amma köklü və təhlükəli mahiyyətini bir daha ortaya qoyur. Bu siyasətin hədəfi yalnız torpaq deyil, xalqın ruhu idi. Onlar Azərbaycanın tarixini, kimliyini, mədəniyyətini sıradan çıxarmaq istəyirdilər. Amma unudular ki, yaddaş silinmir, haqq nazilər, amma üzülməz.

Əfsuslar olsun ki, bu gün Cənubi Qafqazda davamlı sülhə və insan hüquqlarına yönəlmiş ən böyük təhdid Ermənistanın siyasi rəhbərliyində kök salmış irqçi ideologiyadan və radikal millətçilikdən qaynaqlanır. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, dövlət səviyyəsində Qərbi Azərbaycana Qayıdış hüququmuz tam dəstəklənir. Məsələn, Milli Məclisdə Qərbi Azərbaycana Qayıdış üzrə Təşəbbüs Qrupunun təsis olunması xalqımızın yaddaşına qızıl hərflərlə yazılan məqamdır. Bu qərar illər boyu ata-baba ocaqlarından qoparılmış, doğma yurdlarının həsrəti ilə yaşayan minlərlə soydaşımız üçün ümid qapısının açılmasıdır. Təşəbbüs Qrupunun yaradılması tarixin yeni səhifəsinin yazılmasına, itirilmiş ədalətin bərpasına doğru atılmış möhtəşəm addımdır. Bu, qəlblərdə kök salmış qayıdış istəyinin rəsmi dillə ifadəsi, hüququn səsinə çevrilmiş xalq iradəsidir. Qərarın ardınca gələn ictimai dəstək, dövlət səviyyəsində nümayiş olunan qətiyyət soydaşlarımızın inamını daha da gücləndirir. Artıq hər bir azərbaycanlı bu yolun sonunu görür. Hansı ki, yolun sonunda doğma yurd var, ocağı sönmüş evlərə qayıdış var, babaların dualarla saldıdığı kəndlərdə yenidən həyat var. Həmçinin sözügedən təşəbbüs həm də beynəlxalq aləmə ünvanlanan açıq və birmənalı mesajdır. Azərbaycan xalqı öz yurdlarından vaz keçməyib və sülh, hüquq və ədalət yolu ilə doğma torpaqlarına dönmək əzmindədir.

Qərbi Azərbaycan - dağların kölgəsində, suların dərinliyində, torpağın hənirində bir xalqın tarixini daşlarda və izimizdə yaşadan unudulmaz bir coğrafiyadır. Bu ərazilərdə hər daş danışır, hər çay söyləyir, hər ağacın kökü bir tarix pıçıldayır. Səssizlik də danışır burada - çünki bu səssizlikdə bir xalqın köçürülmüş, amma heç vaxt qırılmamış nəfəsi yaşayır. Hər addımda, hər abidədə bir dua səslənir.

O duaların ilk nəğməsi Zəngəzurun zirvələrindən yüksəlir. Buradakı dağlar təbiət möcüzəsi olmaqla yanaşı, həm də dirənişin daş kitabəsidir. Bu yerlərdə Gülnəzər məscidi artıq görünməsə də, varlığı sanki torpağın dərinliyindədir. Sıldırım qayalar hələ də o köçün kədərini, o müqavimətin əzmini daşıyır. Daşlara hopmuş səslər xalqın həsrətini dilləndirir. Ələsgər mahalının bağrında isə Dəmirçilər kəndinin memarlıq inciləri - qoşa minarəli məscidi və qədim karvansarası artıq yalnız xatirələrdə yaşayır.

İrəvan qalası keçmişin sinəsinə çəkilmiş çapıq kimi hələ də ayaqdadır. Onun hər daşında bir döyüş, hər səssiz divarında bir hayqırtı yatır. Rəcəb Paşa məscidinin qalmış qalıqları isə duaların zamanla necə daşlaşdığını göstərir. Şəhər unudulmayan bir yaddaşın mərkəzinə çevrilmiş - özü silinmiş, amma izləri hələ də qəlblərdə yaşayan bir məkandır. Səfəvilər dövrünün mədəniyyət izləri - hamamlar, mədrəsələr, xanəqahlar bir-bir yoxa çıxdıqca, torpaq daha da kədərə bürünür. İrəvanın Əmir Sədi məscidi, Abbas Mirzə karvansarası və Güllü mədrəsəsi artıq daşda deyil, xalqın yaddaşında yaşayır.

Oradan yol bizi Göyçəyə aparır - elə bil İrəvanın kədəri bu suların əksində sükuta qərq olur. Göyçə gölü öz dərinliyində illərlə gizlədilən xatirələri də saxlayır. Gölün ləpələri ətrafındakı türbələrin daş susqunluğu ilə birləşərək görünməyən bir nəğməyə çevrilir. Hər dalğa bir xatirə, hər külək bir ad qoyur bu torpağa. Hacılı və Zod kəndlərindəki minarələr, Kərimli məscidinin əyilmiş qapılarından indi sadəcə küləklər keçir. Daşkənd kəndinin iki minarəli məscidi və Qurudərə kəndinin mədrəsəsi bir zamanlar bu torpağın maarif çırağı olmuşdu.

Dərələyəz qalası fırtınalara sinə gərmiş bir əzəmət simvoludur. Bu torpaq danışmasa da, Təpəgöz məscidinin izləri bu sükutu tamamlayır. Burada izləri silinməyə çalışılan hər məscid, hər qala bir xalqın zamanla daşlara köçmüş özünüdür. Dərələyəzin yolları bizi Basarkeçərə doğru aparır - orada türbələrin baş daşları, xalqın boynubükük, amma yenilməz yaddaşına çevrilir. Ərdəşəvi, Qarakilsə və Dəvəgözə kəndlərindəki abidələr həm keçmişin bir parçası, həm də ümidin sükutda gizlənmiş sədasıdır.

Basarkeçərin səssiz dağlarından Şörəyelə sət torpaqlarına keçid elə bil tarixdə bir səhifənin çevrilməsidir. Şörəyel türbələri dağların qoynunda uyuyan, amma xalqın ruhunda daim oyaq qalan bir tarixdir. Bu diyarda zaman dayanıb sanki, amma daşların hər biri saat kimi çalışır - keçmişini indi ilə bağlayır, indini isə gələcəklə. Həmzəli və Köhnə Əskəran kimi kəndlərdə uçan minarələr sanki göylə torpaq arasında bir körpüdür. Digər yandan, Gərnis və Sarıqaya kəndlərinin qəbiristanlıqları əcdad nəfəsinin torpağa köçdüyü müqəddəs yerdir.

Bu yaddaş körpüsünün davamı kimi Tavusun ucalığı görünür - o zirvələr sanki Şörəyelə dağ ruhuna cavab verir. Tavus qalası bir xalqın içindən boy atan qürur kimi yüksəlir. Tavus məscidi səslənən son dua kimi torpağın sinəsində gizlənmiş əzmin simvoluna çevrilmişdir. Bu yüksəkliklər azadlıq eşqi ilə nəfəs alır, abidələr müqavimətin simvoluna dönür. Aşağı Şorca kəndindəki qədim karvansara qalıqları bir zamanlar bu torpağın qapısını dünyaya açan yolların izidir. O yolların səsi bizi Ağbabaya aparır - türbələr, məscidlər bu xalqın daşlaşmış yaddaşındadır. Ağbabanın çiçəkləri baş əyir, amma kökləri hələ də dərinədə, hələ də diridir. Hər addım, hər nəfəs bir səsə çevrilir və bu səs itirilmiş deyil, qayıtmaqda olan bir yurdun xəbərini verir. Saral kəndinin üzərindəki qalanın qalıqları ucaldıqca, yaddaş da dirçəlir. Qarakəndin İmamzadə türbəsi isə islam izlərini daşımaqla bərabər həm də mənəvi bir çağırışdır. Və biz bu səfəri davam etdikcə, addımlarımız bizi Alagözün ətəklərinə aparır, orada, yaylaq xatirələri ilə dolu çəmənliklərdə unudulmuş nəğmələr torpaqla pıçıldaşır. Əzəl boyu orada yasəmən kimi açan türk nişanələri, hər rəmz, hər iz ilə dirçəlməyə səsləyir. Hər səhər yeli, hər axşam dumanı bu yaddaşı yenidən alovlandırır. Alagözün Aşağı Şorca kəndindəki qəbiristanlıq isə adını daşıyan əbədiyyətin sükutunda yaşayır.

Bu sükuta yavaş-yavaş Ayırım torpaqları da qoşulur - hər daşında bir ata ocağı, hər izində unudulmayan bir nəsil yatır. Ayırım qalası təkcə keçmişin izlərini deyil, həm də gələcəyin addımlarını gözləyir. Onun torpağına hopmuş dualar göyə yüksələn ümidlərə qovuşur. Nərimanlı kəndindəki qədim mədrəsə izləri elm və mənəviyyatın zamanla daşlaşmış sədasına çevrilir.

Ayrımdan qopan xatirələr sanki Abaranın sərt qayalarına yön alır - burada, dağ kəndlərinin sükutu altında gizlənmiş qəbiristanlıqlar, unudulmuş mədrəsələr zamanın pərdəsini kənara çəkərək bir xalqın zəngin tarixidir. Hər abidə qayıdışa yazılmış bir məktubdur.

Bu səssiz nəğmənin ahəngi ilə Qəmərli düzləri açılır göz önündə - bir zamanlar ticarətin, sənətin, söhbətin nəfəs aldığı bu geniş düzənlik indi sükutun toxunduğu naxışlarla örtülüdür. Amma o naxışlar yerə yox, göyə yazılır - ucalıqda yaşamağa davam edən bir xalqın mirası kimi. Qəmərliyədəki Dədə Qorqud məscidinin dağıdılmış izləri, min illərin yaddaşına çevrilərək dirənişin əbədiliyini pıçıldaıdır.

Bu sətirlər boyu sükutla danışan daha neçə bölgə, neçə iz var - Amasiyanın qaya qoynunda sıxılmış türbələri, Dərəçiçəyin kitabələri, Zəngibasarın səssiz minarələri, Vedibasarın daşlaşmış mədrəsələri - hamısı bir xalqın ölməyən harayını daşıyır. Zəngibasarın Gulabat kəndindəki karvansara izləri, Vədi qalası və Qarabala kəndinin məscidi də eyni çirpinti ilə yol gözləyir.

Çünki Qərbi Azərbaycan sükutun içində səslənən tarixdir, daşın altında qalan, amma qəlblərdə ucalan bir haraydır. Onun sükutu danışır, dağı ağlayır, daşı dua edir. Bu torpaqlar heç vaxt ölməyib - sadəcə qəlblərdə yerini dəyişib. Və bir gün dağların yenidən səsləndiyi, türbələrin işıqlanıb məscidlərin azanla titrədiyiyi gün gələcək. O zaman tarix sükutdan oyanacaq... Və Qərbi Azərbaycan yenidən danışacaq. Azərbaycanı dünyada qalib ölkə kimi tanıdan cənab Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi ilə Qarabağın 30 illik işğalına son qoydu. Bununla da tarixi ədalət öz yerini tapdı. Daha doğrusu, İlham Əliyevin uzaqgörən müdrik siyasəti, rəşadətli Azərbaycan Ordusunun misilsiz gücü və xalqımızın birliyi sayəsində 30 ilə yaxın müddətdə erməni tapdağı altında olan doğma torpaqlarımız öz sahiblərinə qayıtdı. "Dəmir yumruq" düşmənin başını elə əzdi ki, çətin ki bundan sonra bir də özünə gələ. Biz tarixi ədaləti özümüz bərpa etdik. Qarabağ işğal altında olduğu illərdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar, insan hüquqları üzrə məsul olan qurumlar sözün həqiqi mənasında lal, kor və kar oldular. Bu müddətdə yalnız həqiqi dostlarımız, qardaşlarımız, məsələn, Türkiyə, Pakistan bizim yanımızda oldular. Bu gün Qarabağda aparılan geniş abadlıq-quruculuq işləri hər bir azərbaycanlı tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. Vaxtilə erməni

barbarları tərəfindən viran edilmiş, daşı daş üstə qalmayan Qarabağda bu gün həyat yenidən başlayır. Bəli, biz bu gün Qarabağa qayıtmışıq. Cənab Prezidentin dahiyənə siyasətinin sayəsində Qarabağda həyat qaynamağa, keçmiş məcburi köçkünlər dogma yurdlarına qayıtmağa başlayıblar. Heç kimə sirr deyil ki, Ermənistanın 1987-ci ildə başladığı münaqişə Azərbaycan xalqını misilsiz əzablara düçar etmişdir. Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlı dogma yurdlarından didərgin salınmışdır. Azərbaycanlıların qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə salınması münaqişənin yan təsiri deyil, Ermənistanın birbaşa hədəflədiyi və planlı şəkildə həyata keçirdiyi etnik təmizləmənin nəticəsi idi. Ermənistan Qarabağda azərbaycanlıların mədəni irsini tam şəkildə məhv edib, Azərbaycanın təbii sərvətlərini, ictimai və şəxsi əmlakını talayıb və Azərbaycan ərazilərini məqsədli şəkildə kütləvi sayda minalarla çirkləndirib. Uca Allaha şükürlər olsun ki, bu gün Qarabağ azaddır və Azərbaycan öz dövlət suverenliyini tam bərpa edib. Qarşıda dayanan əsas məqsəd isə Qərbi Azərbaycana qayıdır. Qərbi Azərbaycan ərazisi bütöv Azərbaycanın ən qədim, təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir. Keçmişdə Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşən, hazırda isə şimaldan Gürcüstan, şərqdən və cənub-şərqdən Azərbaycan Respublikası, qərbdən Türkiyə, cənubdan İranla həmsərhəd olmaqla 29,8 min km² sahəni əhatə edən bu diyar indi Ermənistan kimi tanınsa da, onun ərazisi qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır. Bu faktı həmin ərazidəki saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri - qədim yaşayış məskənləri, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, at-qoç heykəlləri, məscid, pir və ocaqlar da təsdiq edir. Tarixi mənbələr göstərir ki, məhz çarizm dövründə ermənilər bura məqsədli və düşünülmüş şəkildə kütləvi halda köçürülərək Çar imperiyası üçün etnik dayaq yaradılmışdır. Bu siyasət rus çarı I Pyotrdan başlamış və sovet-bolşevik hökuməti dövründə də daha ciddi şəkildə davam etmiş və sovet hökumətinin ermənipərəst siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqları qeyri-qanuni şəkildə tamamilə ermənilərə verilərək burada, yəni bu Azərbaycan torpaqları üzərində sovet hökuməti tərəfindən indiki Ermənistan dövləti yaradılmışdır. Amma və lakin heç bir tarixi mənbə burada erməni varlığını və tarixdə hər hansısa bir erməni dövlətinin mövcudluğunu təsdiq etmir. Yəni bütün tarixi mənbələr Qərbi Azərbaycan torpaqlarının məhz Azərbaycana aid olmasını mötəbər dəlillərlə sübut edir. Tarixə ekskursiya etsək görərik ki, azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyası və köçürülməsi hələ XVIII əsrdən başlanıb. Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların, ümumiyyətlə müsəlmanların deportasiyası üç mərhələdə birinci mərhələ: 1905-1920-ci illər; ikinci mərhələ: 1948-1953-ci illər; üçüncü mərhələ: 1988-1992-ci illərdə aparılıb. Deportasiya etnik təmizləmənin digər formaları, xüsusilə genosidlə birlikdə tətbiq edilmişdir. Erməni qaynaqları əsasında aparılan hesablamalara görə, Birinci

Dünya müharibəsinin sonlarında Ermənistan ərazisində yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 565 mini öldürülmüş və ya buradan çıxarılmışdı. Erməni müəllifi Z.Korkadyanın yazdığına görə, 1920-ci ildə sovet hökuməti dövründə daşnakların hakimiyyətindən sonra cəmi 10.000 nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali salamat qalmışdır. 1922-ci ildə 60.000 qaçqın qayıtdıqdan sonra azərbaycanlılar burada 72.596 nəfər təşkil etmişdir. Bu dəhşətli deportasiyalardan sonra Ermənistanda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamış və Ermənistan monoetnik dövlətə çevrilmişdir. Ermənistan Azərbaycan xalqının əsrlər boyu öz dədə-baba torpaqlarında yaşamaması və zəngin mədəni irs yaratması faktını hər vəchlə danmağa çalışır. Ermənistan Qərbi Azərbaycanda xalqımızın min illər ərzində yaratdığı mədəni irsi - tarixi abidələri, qəbiristanlıqları, məscidləri, tarixi yaşayış yerlərini dağıtmış, UNESCO tərəfindən ümumbəşəri mədəni dəyər kimi tanınan Azərbaycan aşıq sənətinə ciddi zərər vurmuşdur. Bu gün Qərbi Azərbaycana qayıdış məsələsi Azərbaycan dövlətinin qarşısındakı duran prioritet məsələlərdən biridir. Ermənistan hakimiyyəti, xaricdəki erməni diasporu etnik ermənilərin Qarabağa qayıdışını tələb edən bəyanatlar yayanda, məsələni əllərində siyasi bayrağa çevirəndə heç Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş soydaşlarımızın hüquqlarını yada salmırlar. Yəni onlar bütün bu "təşəbbüsləri" birtərəfli qaydada aparırlar. Amma beynəlxalq hüquq bu təməl haqlara milli, dini, etnik yanaşmanı tanımır. Qərbi Azərbaycana qayıdış məsələsi hələ Ulu öndər, Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində aktuallaşmış və Ulu öndər Qərbi Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmışdı. Yaxın keçmişə nəzər salsaq görürük ki, 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbulu ilə bağlı iclaslarda Qərbi Azərbaycan məsələsinə toxunan Heydər Əliyev həmin ərazilərin tarixi Azərbaycan torpaqları olmasını vurğulamaqla həm dünyaya önəmli mesajlar verirdi, həm də yetişməkdə olan gənc nəslin tarixi yaddaşını oyadırdı. Digər bir nümunə Ümummilli liderin birbaşa təşəbbüsü və iştirakı ilə 1998-ci il dekabrın 9-dan 11-dək Bakıda "İslam sivilizasiyası Qafqazda" Beynəlxalq simpoziumundakı çıxışı idi. Heydər Əliyev beynəlxalq auditoriyaya müraciət edərək Qərbi Azərbaycanla bağlı tarixi gerçəkliklərə toxunur. O, deyir: "İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan - İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı - bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir. Əgər Qafqazda İslam sivilizasiyası haqqında danışırıqsa, həqiqəti demək lazımdır". Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci il tarixində də 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Fərmanı ilə Qərbi Azərbaycana qayıdışın hüquqi təminatlarının yaradılması ilə bağlı ilk və mühüm addımı atdı. Heydər Əliyev bu

fərmanla məsələyə siyasi-hüquqi qiymət verməklə eyni zamanda, bu etnik təmizləmənin öyrənilməsi məsələsini dövlət və tarixşünaslıq qarşısında ümdə vəzifə kimi qoydu.

Qərbi Azərbaycan tarixi torpağımızdır. Qərbi Azərbaycan deyəndə İrəvan və Gümrü şəhərləri, Vedibasar, Zəngibasar, Göyçə, Dərələyəz, Dərəçiçək, Zəngəzurun Meğri, Gorus, Sisyan, Qafan bölgələri, Ağbaba gözlərimizin önündə canlanır. Qərbi Azərbaycan tariximizin bir parçasıdır: Ürək ağrıdan, qəlb göynədən parçası. Bu torpaqlarda Dədə Qorqud qopuz çalıb, söz qoşub, igidlərə ad verib, Koroğlu qarı düşməyə daş atıb, Aşıq Ələsgər dağlarımızı, buz bulaqlarımızı, güllü-çiçəkli torpağımızı vəsf edib, oxşayıb, tərənnüm edib. Qərbi Azərbaycan torpağı Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər – ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözü olan şəxslər bəxş etmişdir. VII əsr ədəbi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının coğrafi mühiti həm də Qərbi Azərbaycanla bağlıdır. Dastanda adı çəkilən Şirökuvən, Altuntaxt, Göyçə gölü oğuz qəhrəmanlarının doğma yurdları olmuşdur və bu ərazilər indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın ərazisi daxilində yerləşir. Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri Azərbaycan türkləri olmuş, ermənilər isə xaricdən bu ərazilərə köçürülmüşdür. Məhz bunun nəticəsidir ki, tarixən, yəni 1991-ci ilə kimi ərazinin toponimlərindən 90 %-dən çoxunu türk mənşəli toponimlər təşkil edirdi.¹ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1994-cü ilə kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli oykonimlərin ,oronimlərin və hidronimlərin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmiş və ya ruslaşdırılmışdır. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq ermənilər İrandan, Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşdür. Bu tarixi faktlar erməni və rus mənbələrində öz əksini aydın şəkildə tapmışdır. Burada yaşayan azərbaycanlılar isə zaman-zaman - 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. Sovet hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan dövlət səviyyəsində, özü də SSRİ adlanan nəhəng imperiya tərəfindən deportasiyası köçürmə adı ilə həyata keçirilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı, 1948-ci il martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 754 sayılı qərarlarına əsasən 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından - Ermənistandan deportasiya edilmişdir. 1988-1991-ci illərdə isə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən artıq azərbaycanlıni ata-baba torpaqlarından deportasiya etmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırımına məruz qalmışdır. Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi

qiymət İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan torpağıdır! Yalnız xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, faciələrə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımını” və 2001-ci il avqustun 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır. 27 may 1997-ci ildə Azərbaycanın Milli Bayramı-Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitq söyləyən Ümummilli Lider Heydər Əliyev azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmalarından danışarkən demişdir: “O vaxt yaşayan insanlar və doğma yerlərindən deportasiya olunanlar yaxşı xatırlayırlar: Ermənistanın çox gözəl iqlimə-yəni bu torpaqlar vaxtilə Azərbaycan torpaqları olub-malik olan yaşayış yerlərindən insanları gətirib evsiz-eşiksiz Mil-Muğan çöllərinə salanda, əlbəttə ki, onlar o şəraitdə yaşaya bilməyəcəkdilər. Məlumdur ki, o vaxt bir çox insanlar qırıldı, tələf oldu, əzab-əziyyət çəkildilər. Hətta məlumdur ki, bəziləri burada yaşaya bilmədilər, gizli olaraq qayıdıb öz yerlərinə, evlərinə getdilər. Hesab edirəm ki, bu da bizim xalqımıza qarşı edilən ən böyük ədalətsizlikdir. Beləliklə, o vaxt Ermənistandan azərbaycanlıların çıxarılması, etnik təmizləmə baş veribdir. Onları öz yerlərindən, yurdlarından, doğma torpaqlarından o vaxt didərgin salıblar. Təəssüflər olsun, ki, biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycana artıq açıq təcavüz edibdir. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar. Ermənistan deyəndə, o ərazinin keçmişdə kimə mənsub olduğu məlumdur. O ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsrlərdən-əslərə yaşadıkları doğma diyar olubdur. Onları öz dədə-baba yurdlarından tədricən çıxarıblar və bunlar hamısı da 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana artıq hərbi təcavüzünün başlanmasına gətirib çıxarıbdır”. [Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, onuncu kitab, may, 1997-iyul, 1997, Bakı: Azər nəşr, 2002, s.9-11]. İndiki Ermənistan ərazisində son iki əsrdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımını və deportasiyalara Ulu Öndər Heydər Əliyevin verdiyi siyasi qiymət 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Fərmanda aydın şəkildə əksini tapmışdır. Fərmanda oxuyuruq: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımını siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-

insanisiyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən- min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılıb viran edilmişdir”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 21 aprel 2011-ci il tarixdə müxtəlif sahələrdə uğurlar qazanmış bir qrup gənci və tələbə gənclər təşkilatının nümayəndələrini qəbul edərkən indiki Ermənistan dövlətinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yarandığı, İrəvan xanlığının Azərbaycan torpağı olması barədə demişdir: “Bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranıbdir. Bu tarixi həqiqətdir. Biz bu tarixi yaxşı bilirik. İrəvan xanlığında yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi, Zəngəzur mahalı Azərbaycandan zorla qopardılıb ki, türk dünyasını parçalasınlar və elə də oldu. Ancaq vaxt gələcək, bu ədalətsizlik aradan qaldırılacaqdır” [«Xalq qəzeti», 23.04.2011]. Ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyev 2011-ci ilin aprelin 26-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında demişdir: “Biz təşəbbüslərimiz, tarixə müraciətimiz və konkret dəlillərlə, faktlarla mövqeyimizi əsaslandırmışıq ki, İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918-ci ildə verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistana verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Bütün indiki Ermənistan ərazisinin əksər toponimləri Azərbaycan mənşəli toponimlərdir» [«Xalq qəzeti», 27.04.2011]. Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin etnik tərkibi müxtəlif tədqiqatlarda pərakəndə halda göstərilə də, bununla bağlı indiyə kimi konkret bir əsər yazılmamışdır. Məlum olduğu kimi, indiki Ermənistan ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, 1831-ci ildən ərazinin əhalisinin kameral siyahıya alınması aparılmışdır. Həmin siyahıyaalmalarda hər bir kənddə yaşayan əhalinin etnik dövründə aparılan bu siyahıyaalmalar Sovet imperiyası dövründə də davam etdirilmişdir. XIX əsrdə - 1831, 1873, 1886-cı illərdə, XX əsrdə - 1908, 1914,1916, 1919, 1922, 1926, 1931, 1939, 1959, 1969, 1979, 1989-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində əhali siyahıya alınmış, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrindəki əhalinin etnik tərkibi konkret olaraq göstərilmişdir. İndiyə kimi Qərbi Azərbaycanın əhalisinin dinamikasına, etnik tərkibinə aid ayrıca kitab həsr edilməmişdir. Eyni zamanda bu məqsədlə yazılan bu əsər ilk kitabdır və əsər yazılarkən XIX əsrin əvvəllərindən 1931- ci ilə qədərki fakt və rəqəmlər İ.Şopenin [83] və Z.Qorqodyanm [85] əsərlərindən, 1931-ci ildən sonrakı məlumatlar “Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti”ndən [90], Qərbi Azərbaycanla bağlı yazılmış kitablardan götürülmüş, 1988-ci ilə dair bəzi məlumatlar isə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş ayrı-ayrı şəxslərdən toplanmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev Böyük Britaniya Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutundakı 23 fevral 1994-cü il tarixli çıxışında da Qərbi Azərbaycan məsələsini

xüsusilə vurğulayıb: "Əgər tarixi faktları araşdırmalı olsaq, onda xatırlatmalıyam ki, indiki Ermənistan ərazisi vaxtilə Azərbaycan torpaqları idi. Bir vaxtlar bu yerlər Azərbaycana məxsus olmuş, lakin 1918-1920-ci illərdə Ermənistana keçmişdir. Bir sözlə, tarixə müraciət etməli olsaq, onda görürük ki, Ermənistan Azərbaycana çox şey qaytarmalıdır. Amma indi mən onu deyirəm ki, biz Ermənistan ərazisinə, mövcud sərhədlərə göz dikməmişik, onların iddiasında deyilik. Bununla bərabər, biz öz ərazimizin bir metrini də verməyə razılaşa bilmərik". Ulu öndərin layiqli davamçısı, ata vəsiyyətini yerinə yetirmiş dahi sərkərdə, Qarabağın xilaskarı İlham Əliyevin bütün sahələrdə apardığı uğurlu siyasət yurd yanğısı ilə yaşayan Qərbi azərbaycanlılara ən böyük təsəlli və bizim haqq işimizin öz həllini tapacağına zəmanətdir. Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası artıq hazırdır. 5 müddəadan ibarət Qayıdış Konsepsiyasının "Hədəf, məqsədlər və yanaşma" müddəasında Konsepsiya ilə həyata keçiriləcək fəaliyyətin əsas məqsəd və prinsipləri öz əksini tapıb. Prinsiplər bunlardır: indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların könüllü şəkildə, təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə öz yurdlarına qayıda bilmələri üçün müvafiq verifikasiya və zəmanət mexanizmi olan və hüquqi baxımdan məcburi olan beynəlxalq razılaşmanın əldə edilməsi; geriyyə qayıtma prosesinin müvafiq təhlükəsizlik, humanitar, sosial-iqtisadi yardım proqramları ilə təminat altına alınması; geriyyə qayıtmış əhəlinin yenidən qovulmasına, onlara qarşı hər hansı ayrı-seçkilik həyata keçirilməsinə və zərər vurulmasına imkan verməmək üçün beynəlxalq monitorinq, hesabatlıq, təhlükəsizlik, müdaxilə və digər zəruri fəaliyyətin bərqərar edilməsi və sair. Bu məqamda İlham Əliyev cənablarının yerli televiziya kanallarına müsahibəsində "Qarabağ dərdi, problemi olan yerdə Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarından danışmaq bəlkə də vaxtından əvvəl atılan bir atəşə bənzəyə bilərdi" sözləri yada düşür. Qarabağ problemi artıq tarixin yaddaşına həkk olub. Bu gün əsas hədəfimiz Qərbi Azərbaycana qayıdışdır. Cənab Prezidentin də söylədiyi kimi, "Əlbəttə ki, Qərbi azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmalıdırlar, bu, onların hüququdur, bütün beynəlxalq konvensiyalar bu hüququ onlar üçün tanıyır. Biz də Azərbaycan dövləti olaraq əlimizdən gələni etməliyik ki, bu hüququ təmin edək.

Ermənilərin "tarixi əzəli torpaqları"nı yaratmaq siyasəti mərhələ-mərhələ həyata keçirilib. Əvvəlcə onlar Azərbaycan torpaqlarında, yəni keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində kiçik Ermənistan Respublikasını yaradıb, tədricən onun ərazisini böyüdüblər. Tarixdən bəllidir ki, İran və Rusiya arasında "Gülüstan", "Türkmənçay", Rusiya və Türkiyə arasında "Andrianopol" müqaviləsi imzalandıqdan sonra İran və Türkiyədən ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirilib. Torpaqları zəbt olunan azərbaycanlılar isə süni şəkildə qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə salınıblar.

1918-ci il mayın 28-də müstəqilliyini bəyan edən Azərbaycan yenə də erməni millətçilərinin torpaq iddiaları ilə üz-üzə gəlir. Vaxtilə Rusiyanın tərkibinə Azərbaycan xanlığı kimi daxil olmuş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq ideyası ortaya atılır. Həmin dövrdə Azərbaycan siyasətçiləri tarixi şəraitə uyğun olaraq bir sıra güzəştlərə getməyə məcbur olurlar. Ermənipərəst qüvvələrin və millətçilərin yürütdükləri məkrli siyasət nəticəsində 1923-cü ildə Azərbaycanın az sayda ermənilərin yaşadığı ərazisində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılır. Bundan sonra azərbaycanlıların öz doğma ocaqlarından zorla qovulması və onlara qarşı etnik təmizləmə siyasətinin yeni mərhələsi başlanır. Nəticədə XX əsrin müxtəlif dövrlərində iki milyona yaxın soydaşımız öz tarixi torpaqlarından qovulur, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilərək didərgin salınırlar.

Azərbaycanın tarixi mahalı olan Zəngəzur da erməni işğalçılıq siyasətinin qurbanına çevrilir. Zəngəzur mahalı Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Muğru, Zəngilan, Qubadlı və Laçını əhatə edirdi. XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur mahalında 149 türk kəndi, 91 kürd kəndi və 81 erməni kəndi var idi. Qərbdən Zəngəzur, şərqdən Qarabağ dağları bu qədim mahalın siperinə çevrilib. Çar Rusiyası dövründə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində olub. 1905-1907 və 1914-1920-ci illərdə silahlı erməni dəstələrinin törətdiyi qırğınlar nəticəsində bu mahalda təxminən yarım milyon müsəlman həlak olmuşdur. Həmin illərdə Zəngəzurda 115 müsəlman kəndi yer üzündən silinmişdir. 4472 qadın və uşaq erməni silahlıları tərəfindən vəhşiliklə qətlə yetirilmişdir. Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K/b/P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə həll olunmuşdu. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv. verstlik ərazisindən 3.105 kv. verstli Azərbaycan SSR tərkibində qalmış, 3.637 kv. verstlik hissəsi isə Ermənistanına verilmişdi.

Tarixi proseslərin davamı olaraq iyirminci əsrin sonunda 1988-ci ildən başlayaraq, Ermənistan silahlı qüvvələrinin ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində Zəngəzurda, Göyçədə, Dərələyəzdə, İrəvanda, Vedidə - indiki Ermənistan adlanan torpaqlarda yaşayan azərbaycanlılar dədə-baba yurdlarından qovuldular. Kütləvi terrora məruz qalan azərbaycanlıların son nümayəndələri məcburiyyət qarşısında qalıb Zəngəzuru tərk edəndən sonra, burada onlara məxsus yüzlərlə tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib. Bu gün Ermənistan Respublikasının ərazisində qalan Zəngəzur tarixi Azərbaycan torpağıdır. Tarixi mənbələrdə, müxtəlif səyyahların yazılarında göstərilib ki, Zəngəzur türklərin qədim yurd yeri olub. Zəngəzurdakı türk mənşəli toponimik adların çoxluğu da bu fikri təsdiqləyir. Xalqımıza qarşı həyata keçirilən tarixi ədalətsizlik öz qiymətini alacaq. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin çıxışlarının birində "Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanına verilməsi böyük ədalətsizlik idi", - deyər

bildirmişdir. Çünki Zəngəzur tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır, - deyən Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyev Zəngəzurun tarixi dövrdəki əhalisinin mütləq əksəriyyətinin azərbaycanlılar olduğunu qeyd etmişdir. Təbii ki, mənbələrdə göstərildiyi kimi, Zəngəzurun bütün yaşayış məntəqələrinin adları Azərbaycan adları olub. Tarixi ədalətsizliyin sağalmayan yara olduğunu qeyd edən Cənab İlham Əliyev "vaxt gələcək və biz azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarımıza qayıdacağıq", - deyə əminliyini ifadə etmişdir. Artıq həmin zaman yetişib. "Bizim dədə-baba torpağımızdır: bütün Zəngəzur - Şərqi və Qərbi Zəngəzur", deyən Azərbaycan Prezidenti bildirib ki, əgər Şərqi Zəngəzur varsa, deməli, Qərbi Zəngəzur da var: "Bəli, Qərbi Zəngəzur bizim dədə-baba torpağımızdır. Demişəm ki, biz oraya qayıtmalıyıq. Bunu hələ on il bundan əvvəl demişəm. Mənim çıxışlarım hamısı mətbuatda var. Demişəm ki, bizim dədə-baba torpağımızdır, biz oraya qayıtmalıyıq və qayıdacağıq və qayıdırıq. Heç kim bizi dayandıra bilməz. Mütləq qayıdacağıq, çünki bunun başqa yolu yoxdur".

Ermənistanın yerləşdiyi ərazi qədim Türk, Azərbaycan torpaqlarıdır. Bizim əzəli torpaqlarımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər torpaqlar üzərində indi Ermənistan dövləti yaradılıb. Tarixi mənbələr də sübut edir ki, Ermənistanın yerləşdiyi ərazi qədim türk, Azərbaycan torpaqlarıdır və Azərbaycanın da tarixi həqiqəti bərpa etmək haqqıdır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması, nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin bərpası qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq üçün daha geniş imkanların formalaşmasına imkan verəcək. Şübhəsiz ki, bu, əhəmiyyətli iqtisadi potensiala və tranzit imkanlarına malik Qazaxıstan üçün də faydalı, səmərəli və əhəmiyyətli olacaq.

Qədim Azərbaycan vilayəti, tarixin amansız hökmü ilə iki yerə bölünmüş Zəngəzur təkcə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi deyil, həm də xalqımıza məxsus qədim sivilizasiya məkanı olmuş zəngin turizm bölgəsidir. Bu dəhliz vasitəsilə azərbaycanlılar İslam mədəniyyətinin paytaxtı Naxçıvandan Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşayadək bütün Zəngəzura, oradan da Qərbi Azərbaycana çıxış yolu əldə edəcəklər. Tarixi Azərbaycan torpağı Zəngəzurun turizm marağı baxımından öyrənilməsi nostalji deyil və gələcək iqtisadi-humanitar inkişaf perspektivləri baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Qafan Zəngəzurun böyük rayonlarından biri olub, cənubda Qubadlı və Zəngilan, şərqdə Sisyan və Gorus, cənub-qərbdə Mehri rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi Mehri rayonundan təxminən, 2 dəfə çox olub 1345 kvadrat kilometrdir. Əsasən, dağlıq əraziyə malik olub, ən yüksək zirvələri Qapıcıq və Xusdub dağlarıdır. Dəmir yolu xətti vardır. Qafan Bakı və İrəvan şəhərlərindən, təxminən, eyni məsafədədir. Qafanın zəngin tarixi keçmişi vardır. Hələ eramızdan yüzlər əvvəl insan məskənləri kimi adıçəkilən Qafan Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi kimi burada baş verən hadisələrin mərkəzində olub.

Yaşanılan tarix, istər qədim Albaniya, istərsə də ondan sonra burada mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərin dövründə yaradılmış mədəniyyət nümunələri burada heç bir zaman erməni kökənli insanların izlərinə dair faktlar vermir. Bölgənin təbii, tarixi-mədəni zənginliyi qədim türk dillərində də ifadə olunduğu kimi, sırf milli morfo-etnik mənşəyimizi əks etdirir. Bu baxımdan, təkcə Mehri və Qafan nahiyələri arasındakı Mehri və Xusdub dağlarının arasındakı yerləri xatırlamaq kifayətdir – “Ördəkli yurdu”, “Darbərə yaylağı”, “Qaraçılar yurdu”, “Qoşa nov yaylağı”, “Xankəndi yaylağı” “Bəsitçay” və s. Qazançı, Ağkənd, Mahmudlu, Daşbaşı, Kürkənd, Çiriş, Şəhərcik və sair kimi çox sayda türk toponimli yaşayış məntəqələri də buranın əzəli sakinlərinin kimliyindən xəbər verir.

Təkcə Şəhərcik kəndinin tarixçəsinə baxsaq, Njde və Andranik kimi cəlladların 1918-ci ildə Zəngəzurda tüğyan edən erməni terroruna qarşı bu kənd sakinlərinin əfsanəyə dönmüş müdafiəsini görmüş olarıq. Hafizələrdə yaşayan tarixə əsasən, o dövrdə kəndi qoruyan 140 nəfər könüllü ilyarım ərzində son nəfəsə qədər döyüşüb, Andranikin qoşunlarına ağır zərbələr vurub. Erməni toplarının atəşi altında qalan kəndin son sakinləri Zəngəzur silsiləsinin sərt aşırımlarından keçərək Ordubad kəndlərinə sığımlar. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra öz doğma kəndlərinə qayıdan 600-ə yaxın şəhərcikli burada təsərrüfat və sosial həyat qursalar da, daim mənəvi terrora məruz qalıb. Sovet dövründə Ermənistanın hər yerində olduğu kimi, təhsil sahəsində azərbaycanlılara qarşı göstərilən diskriminasiya burada da özünü göstərib. 1960-cı illərdə Şəhərcikdə dərslər məscid binasında, sonra isə kolxozun öz hesabına tikilmiş dördotaqlı binada gündə iki və üçnövbəli olmaqla keçilib.

Təbii ehtiyatlar baxımından Qafan təkcə Zəngəzurun deyil, bütün Ermənistanın ən zəngin yerlərindəndir. Əlvan metal filizləri ilə zəngin olan Zəngəzurun bu bölgəsi XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanın bütün gəlininin yarısından çoxunu təşkil edib. Şübhəsiz, bu sahədə ermənilərin yüksək qazanları Qarabağın işğalı dövründə Kəlbəcərin və Zəngilanın da mis və qızıl sərvətlərinin qarət edilməsi üçün onların iştahını artırıb, yağmaçılar Azərbaycana milyardlarla dollar ekoloji və maddi zərər vurublar. Qafandakı mineral ehtiyatları mənimsəməklə yanaşı, ermənilər Araz çayı hövzəsini də sənaye tullantıları ilə çirkləndiriblər.

Turizm ehtiyatlarına gəldikdə isə Qafan bölgəsində Oxçuçay dərəsinin bənzərsiz landşaftı, bolsulu çayları, Göygöl gölü, Oxtarçay, fauna və flora, həmçinin Qafan qalası, Qazan xanın məskən saldığı yerlə bağlı olan “Qazandüşən”, adı Babək hərəkatı ilə bağlı olan Darvaz qalası, Govurqala, xalq qəhrəmanı Babəkin sələfi Cavidanın adı ilə bağlı olan Pircavidan məqbərəsi, Kığı çayının sahilində yerləşən Hacat kəndindəki abidələr Qafanın görməli yerlərindəndir.

Çar Rusiyası dövründə Zəngəzurun mərkəzi olmuş Gorus unikal təbii gözəlliklərə malikdir. 20 min nəfərdən artıq əhalisi olan Gorus şəhəri ətraf landşaftına görə çox cazibədarıdır. Bu şəhər Zəngəzurun və eləcə də Qarabağa gedən yolun kəsişmə nöqtəsində olub, mühüm tranzit mövqeyindədir. Gorusa Qafandan və Sisyan-Laçın dəhlizindən keçməklə çatmaq olar. Zəngəzurun ən gözəl və ən böyük su hövzəsi sayılan, son vaxtlar Ermənistanla sərhəd dəqiqləşdirmələri zamanı əsassız mübahisəyə səbəb olan Qara gölün böyük bir hissəsi Gorus rayonunun ərazisindədir.

Gorus təkcə Zəngəzurun deyil, bütün Qərbi Azərbaycanın ən yağıntılı bölgələrindəndir. Yayın ortasında burada havanın orta temperaturu 20 dərəcəyə yaxın olur ki, bu da şəhərli turistlər üçün çox cazibədarıdır. Təbiət baxımından Gorus şəhəri ətrafındakı Daş meşə olduqca turistik cazibə gücünə malikdir. Vulkanik proseslər nəticəsində formalaşmış qara və qəhvəyi rəngli daş sütunlar həvəskar fotoqraflar üçün sevimli yerdir. Hər il Ermənistan bu resursların istifadəsindən də külli miqdarda valyuta qazanır.

Gorusun digər görməli yerlərindən biri olan və XIII əsr tarixçisi Stepanos Orbelinin əsərlərində adıçəkilən və qədim Azərbaycan dilində “varlı” mənasını verən Xıznirək kəndi özünün daş mağaraları ilə çox cazibədarıdır. Bu böyük kəndin adını ermənilər özlərinə xas olan hərisliklə dəyişdirərək çətin tələffüz edilən “Xndzoresh” qoymuşlar. Əsas dəyişilən məsələ isə bu yaşayış yerinin əhalsinin ötən əsrin əvvəllərinə görə kəskin azalmasıdır. Belə ki, erməni mənbələrinə əsasən, XX əsrin əvvəllərində burada 8 mindən çox əhali olsa da 50-ci illərdə bu rəqəm 3 minə, hazırda isə 2 minə qədər azalıb ki, burada da azərbaycanlıların deportasiyasının mənfi izləri açıq görünməkdədir.

Xıznirək kəndindəki daş mağaralar həm tarixi əhəmiyyəti, həm də təbii gözəllikləri ilə turistlərin diqqətini cəlb etməyə qadirdir. Təəssüf ki, müasir dövrdə ermənilər bu mağaraların üçdə ikisindən təsərrüfat və ferma məqsədilə istifadə edirlər, mal-qara saxlayırlar. Belə barbar yanaşmaya tursitlərin qeydlərində və fotolarda tez-tez rast gəlinir.

Zəngəzurun digər bölgələri kimi, Gorus da zəngin tarixi keçmişə malikdir. Gorus toponimi türk mənşəli Qorus tayfasının adı ilə bağlıdır. Rayonda çox sayda türk mənşəli toponimlərə rast gəlinir. Belə ki, 1918-ci ilə qədər Gorus ərazisində 45 azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1988-ci ildə isə bu rayonda cəmi 5 azərbaycanlı kəndi qalmışdır ki, onların da əhalisi həmin ilin sonunda deportasiya edilmişdi. Onlardan son dövrdə adı tez-tez hallanan Şurnux kəndi Gorus rayonunun ən böyük azərbaycanlı kəndi idi.

Gorus şəhərindən 17 kilometr cənubda, Qafan–Gorus magistral yolunun kənarındakı bu kənddə ən qədim zamanlardan 1989-cu ilədək yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Hələ 1979-cu ilin əhalinin siyahıya alınmasına görə, Gorusun bu ən böyük kəndində

120 təsərrüfat və 600-ə yaxın sakin olub. 1988-ci ilin sonunda burada yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsindən sonra 80 erməni ailəsinin buraya köçürülməsi İrəvanda çıxan “Kommunist” qəzetinin yaydığı xəbərdə də əksini tapıb.

Gorusun turizm cazibə elementlərindən ən mühümü, şübhəsiz, burada bazalt qayalıq üzərində tikilmiş Tatev alban kilsəsidir. Gorusdan 30 kilometr məsafədəki tarixi IX əsrdən məlum olan bu unikal memarlıq abidəsi orta əsrlərdə Zəngəzuru özünə tabe etmiş müxtəlif dövlətlərə xidmət edib. Zəngəzura ermənilərin köçürülməsindən sonra saxta erməni mədəniyyətinin təbliğinə başlanılmış, hətta 1921-ci ildə burada sovet hakimiyyətini tanımayan oyuncaq Dağlıq Ermənistan Respublikası da elan olunmuşdur.

İndinin özündə də ermənilər Tatev kilsəsini bütün dünyaya özlərininki kimi tanıdır, burada geniş turizm infrastrukturu da yaratmağa çalışırlar. Həqiqət isə odur ki, belə alban məbədləri təkcə Zəngəzurda deyil, bütün Qarabağda, o cümlədən Azərbaycanın digər yerlərində də vardır. Bərdə, Şəki, Qəbələ və digər rayonlarla yanaşı, Kəlbəcər rayonundakı XIII əsr Xudavəng memarlıq kompleksi, Laçın rayonunun Kosalar kəndindəki IX əsr Ağoğlan məbədi, Xocavənd rayonunun Sos kəndindəki IV əsr Amaras monastırı və Tuğ kəndindəki X əsr “Qırmızı” məbədi alban memarlığının dövrümüzdə qədər çatmış ən gözəl nümunələridir.

Ümumi ərazisi 4505 kvadrat kilometr olan Zəngəzurun üçdə bir hissəsi Qarakilsə (Sisyan) rayonunun payına düşür. Sisyan eyni zamanda, Qərbi Azərbaycanın da ən böyük rayonudur. Cənub-şərqdən Gorus, cənubdan Qafan rayonu, şimal-qərbdən Dərələyəzin ən yüksək zirvəsi olan Kükü dağı ilə həmsərhəd olub, dörd tərəfdən Zəngəzur və Bərgüşad silsilələri ilə əhatə olunub. Zəngəzurun ən bol sulu çayı olan Bazarçay bu rayonun ərazisindən keçir. Bazarçay axarı boyunca dar dərələrdən keçərək müxtəlif yerlərdə gözəl şlalələr əmələ gətirir. Gənubi Qafqazdakı ən gözəl şlalələrindən biri, 18 metr hündürlükdən tökülən Bazarçayın üzərindəki Şəki şlaləsi də Sisyandadır.

Əslində, “Sisyan” adı ilkin yazılı mənbələrin əksəriyyətində “Sisakan” kimi qeyd olunur. Bu ad ərəb, fars mənbələrində Sisəcan, Sisiyan, Sisakan şəklində işlənmişdir. Sisyanda rast gəlinən, tarixi eradan əvvəl II–III minilliyə gedib çıxan qayaüstü rəsmlərin Krım və Qazaxıstan kurqanlarında tapılan təsvirlərə, Qobustan və Gəmiqaya abidələrinə oxşaması bu ərazilərin aborigen əhalisinin məhz türkdilli tayfalar, o cümlədən, saklar olduğunu göstərir. Saklar isə ən böyük türk tayfalarından olub, eradan öncə IV–III minilliklərdən başlayaraq, Çinin şimalından, Tibetdən Qazaxıstana, Krıma, Qara dəniz sahillərinə, eradan öncə I minillikdə isə Qafqaza qədər yayılmışlar. Başqa

sözlə, tarixi mənbələrə əsasən, X əsrə qədər Zəngəzurda bir nəfər də erməni olmamışdır.

Sisyan erkən orta əsrlərdən başlayaraq, müxtəlif müharibələrin mərkəzində olmuşdur. Ərəblərə qarşı Babəkin son döyüşlərinin aparıldığı Urud qalası və Babəkin tutularaq xilafətə təhvil verildiyi Şəki qalası da Sisyan rayonunun ərazisindədir. Qala Bazarçayın sahilində, Darvaztəpə dağının zirvəsində yerləşir. Şəki qalası Azərbaycanda eramızdan əvvəl VII–V əsrlərdə məskunlaşan Saka adlı türk tayfasının adını qoruyub saxlayıb. Şəki qalası həm də Qızıl Arslanla Nizami Gəncəvinin tarixi görüş yeridir. 1828–30-cu illərdə buraya da xeyli erməni ailəsi köçürülüb, Qarakilsənin müxtəlif kəndlərinə yerləşdirilib. Ancaq bununla yanaşı, rayondakı 58 yaşayış məntəqəsinin 53-də azərbaycanlılar yaşamışdır. 1918-ci ildə Andranikin terror dəstəsi burada yaşayan 12 min azərbaycanlıdan 5 minə yaxınını qətlə yetirmiş, sonrakı dövrlərdə də soydaşlarımız təzyiqlərə məruz qalmışdır. Nəticədə, 1988-ci ilə qədər Sisyanın yalnız 11 yaşayış məntəqəsində azərbaycanlılar yaşayırdı. Qızılcıq, Sofulu, Murğuz, Şıxlar, Ağüdü, Bağüdü, Urud, Ərəfsə, Comərdli, Dəstəgird, Şəki burada min illər boyu yaşamış azərbaycanlıların son yurd yerləri olub. 1988-ci ilin sonlarında bu kəndlərin sakinləri də zorla köçürüldülər. Halbuki bu kəndlərin əhalisi bir zamanlar Sisyanda mədəni həyat sürüb, təsərrüfatla məşğul olublar. Belə ki, təkcə 2 min nəfərin yaşadığı Ağüdü kəndində 1988-ci ilə qədər 300 yerlik müasir mədəniyyət evi, 700 şagirdin təhsil aldığı məktəb olub. Bu kənd Xalq yazıçısı Əli Vəliyevin və bir çox tanınmış ziyalının dünyaya göz açdığı məkandır.

Comərdli kəndi Sisyanın azərbaycanlılar yaşamış dağ kəndlərindən biridir. Kənddən keçən Xırda çayı Sisyanın Ərəfsə kəndindən keçən Dəliçaya qovuşur və Bazarçaya tökülür. “Comərdli” kəlməsi kəndin əsasını qoymuş Comərd adlı mərd soydaşımızın adı ilə bağlıdır. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin ata-baba yurdu olan Comərdli kəndində rəsmi statistikaya görə, 1988-ci qədər 800-dən çox sakin yaşamışdır. 1918-ci ilin yayında Andranikin daşnak qoşunu Comərdli kəndinə də hücum etmiş, lakin sakinlərin sərt müqaviməti ilə rastlaşmışdır.

Sovet dövründə Comərdlidə yaşayan azərbaycanlılar buradakı Şırran bulaq, Əli bulağı, Sarı bulaq, Xırdaçay, Təknəgöl, Laləli bulağı, Sandıqdaş, Qoyundağılan, Çalayurd, Dəvəboynu, Ərzurum, Gamişuçan, Vənlidərə, Sallıq, Qaravışdaşı, Əhmədyoxuşu, Səlimgədiyi kimi türk mənşəli adları qoruyub saxlamışlar. 1988-ci ilin dekabr ayında çox sayda tanınmış elm və ictimai xadimlərin vətəni olmuş Comərdli kəndini də ermənilər işğal və talan etmişlər.

Şəki kəndi Zəngəzurun ən qədim və ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biridir. Kənd özünün bulaqları ilə daha çox tanınır. Bu yurdun iki min ildən çox yaşı olduğu

güman edilir. Kənddə sovet hökuməti qurulana qədər böyük ruhani məktəbi olub. 1988-ci ildə bu kəndin 1700 nəfərə yaxın sakini də təzyiqlərə məruz qalıb, həmin il noyabrın 24-dən 25-nə keçən şecə Şəki camaatı bir gecədə öz doğma yurdlarından çıxarılıb. Eyni faciəvi hadisələr rayonun Urud, Dəstəgird və digər kəndlərində də baş verib.

Turizm baxımından Sisyanda mövcud olan ən mühüm tanışlıq obyektı buradakı Qoşundaş abidəsidir. Neolit dövrünə aid olduğu ehtimal edilən abidə yerə bitili və dik dayanmış 200-dən artıq nəhəng daşlardan ibarətdir. Dairəvi formada düzülmüş daşların hündürlüyü, təxminən, 1,5–2,2 m, eni 60–80 sm-dir. Daşlarının bəzilərinin ağırlığı 10 tona qədər olan bu unikal abidəyə ermənilər sonralar iyrənc ad yapışdıraraq onu turistlərə özününkü kimi tanıdır, təbiətin “Azərbaycan Kappadokiyası” kimi yaratdığı bu məkandan xeyli qazanc əldə edirlər. Ümumilkdə, Sisyanda qayaüstü rəsmlər və daş qoç abidələr də geniş yayılıb, rayonun kəndlərində balbasla adlanan belə heykəllərə sıx rast gəlinməkdədir.

Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə gedib görmək yaxşıdır. Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi gec-tez açıldıqdan sonra Naxçıvan–Zəngəzur–Şuşa turizm marşrutuna da bir gün qapı açılacaq. O zaman qədim yurd yerlərinin bənzərsiz cazibədarlığı yenidən soydaşlarımızı və əcnəbi turistləri heyran edəcək. Bu marşrut üzrə azərbaycanlı turistlər üçün maraqlı olan turizm növlərindən biri, şübhəsiz, etnik turizm olacaq. Kifayət qədər uzun müddətdə öz ata-baba yurdlarından uzaq düşmüş insanların öz yaxınlarını və ya onların məzarlarını ziyarət etmək üçün çıxdıqları səyahət növü olan etnik turizm bu mənada Zəngəzur və eləcə də bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarını bir daha görmək istəyən azərbaycanlı turistləri özünə cəlb edəcək.

Etnik baxımdan, təəssüf ki, azərbaycanlıların burada yaşayan yaxınları daha qalmasa da, əvəzində, hər kənddə, hər şəhərdə onlara doğma olan insanların məzarları vardır.

İrəvan (Rəvan) şəhərinin tarixi, əsas etibarilə, 1530-cu illərdə onun Azərbaycan Səfəvilər dövləti tərkibində yaradılan Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi olması ilə başlayır. Və məlumdur ki, İrəvan bəylərbəyliyi Bədir xan Ustaclı, Şahqulu sultan Ustaclı, Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclıdan başlayaraq, demək olar ki, bütün hakimləri Azərbaycan türkləri olmuşlar. Əhalinin əksəriyyəti isə, tamamilə təbiidir ki, Azərbaycan türklərindən ibarət idi.

XVI, XVII və XVIII əsrlərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin gedişində vaxtaşırı Osmanlı işğalına məruz qalsa da İrəvan, prinsip etibarilə, həmişə Azərbaycan Səfəvi şəhəri kimi tanınmışdır.

İrəvanın yaxınlığında yerləşən, tədricən bütün ermənilərin dini mərkəzinə çevrilən Eçmiadzın (Üçkilsə) monastırının başçılarını - katolikoslarını da müəyyən məsləhətləşmələrlə məhz Çuxursəd bəylərbəyiləri təyin edirdilər ki, bu da monastırın

yalnız ruhani mərkəz olması deyil, həm də kifayət qədər böyük təsərrüfat müəssisəsinə çevrilməsi, imkan düşəndə ermənilərin xeyrinə hətta siyasətə də müdaxilə eləməsindən irəli gəlirdi. Nə yerli hakimlərin, nə Səfəvi, nə də Osmanlı hökmdarlarının Üçkilsədə və onun ətrafında məskunlaşmış ermənilərə qarşı heç vaxt ədalətsiz münasibət göstərmədiklərini tarixi mənbələr dönə-dönə təsdiq etsə də, ermənilərin öz hamilərinə xəyanəti, satqınlığı barədə məlumatlara çox tez-tez rast gəlinir.

Çuxursəd bəylərbəyliyi Nadir şahın qətlindən sonra xanlıq elan edilir. Və xanlıq taxtında Pir Mahmud xan əyləşir. Xanlığın ərazisi xeyli geniş olub on beş mahala bölünmüşdü: 1) Qırxbulaq, 2) Zəngibasar, 3) Gərnibasar, 4) Vedibasar, 5) Şərur, 6) Suzan, 7) Dərək, 8) Saatlı, 9) Tala, 10) Seyidli-Axaclı, 11) Sərdarabad, 12) Qərpi, 13) Abran, 14) Dərəçisək və 15) Göyçə.

Bəylərbəyilik dövründə olduğu kimi xanlıq dövründə də ermənilər provakasiyalarından nəinki əl çəkir, hətta mərkəzi hakimiyyətlə əlaqənin zəifləməsindən (Nadir şahdan sonra mərkəzdə tez-tez hakimiyyət dəyişmələri baş verirdi) istifadə edib onun (provakasiyaların) miqyasını daha da genişləndirirdilər, daha böyük iddialara düşür, yerli əhalini sıxışdırmaq üçün hər cür tədbirlərə əl atırdılar.

Azərbaycan tarixçiləri Fuad Əliyevlə Urfan Həsənovun mövcud (və kifayət qədər zəngin) mənbələr əsasında yazdıqları "İrəvan xanlığı" kitabında deyilir:

"Ermənilərin bu dini mərkəzinin (söhbət Eçmiadzin-Üçkilsədən gedir - N.C.) qol-qanad açmasına, adətən, həmin bölgədə daimi hakim olan azərbaycanlı feodallar şərait yaradırdılar... Eçmiadzin monastr təsərrüfatı inkişaf edərək, XVIII əsrdə bir növ "dövlət daxilində dövlətə" çevrilmişdi".

Tədricən İrəvana da ayaq açan (daha çox tacir, xırda sənətkar, işbaz kimi) ermənilər sarayda müəyyən mövqə tutmağa çalışır, hətta hakimiyyətdə təmsil olunmağa can atır, fürsətdən istifadə edib "xristian qardaşları" - gürcüləri İrəvana "dövət etmək"dən də çəkinmirdilər. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, bəzən İrəvan xanları hədəf yerə qan tökülməməsi üçün gürcülərin İrəvana yürüşünün qarşısını almaqdan ötrü Üçkilsə başçılarının vasitəçiliyindən istifadə etməyə məcbur olurdular.

"İrəvan xanlığı" müəllifləri yazır:

"Düşmən qüvvələri İrəvandan uzaqlaşdıqdan sonra xana çatdırıldı ki, II İraklinin qoşunları İrəvana yaxınlaşdıqları zaman şəhərdə olan bir sıra erməni ailələri "xristianların" İrəvanı almalarını arzulamışlar. Bundan xəbər tutan Hüseyn Əli xan həmin ermənilərə divan tutmağı qərara aldı".

Məsələ burasındadır ki, "satqın ermənilər" in cəzalandırılması heç zaman xanlığın təhlükəsizliyini təmin edəcək səviyyəyə qalxmır, Üçkilsənin - "dövlət daxilində

dövlət" in müdaxiləsi ilə yumşaldılır, gələcək daha böyük xəyanətlər üçün münbit (və qarşısı alınmaz) zəmin hazırlayırdı.

Rusların Qafqaza işğalçı yürüşlərinin başladığı XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində onların qarşısında dayanan əsas qüvvə Qacarların idarə etdiyi İran (mahiyyəti etibarilə Azərbaycan) dövləti idi. Və demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazın idarəçiliyi Qacarların əlində cəmlənmişdi. Yerli hakimlər (xanlar, eləcə də Gürcüstan valisi) artıq Şimali Qafqazda möhkəmlənmiş, lakin Mərkəzi Qafqazın (dağlıların) güclü müqavimətilə üzləşmiş ruslara az və ya çox dərəcədə simpatiya göstərəndə Qacarların qəzəbinə tuş gəlir, ciddi cəzalandırılırdılar ki, bunun klassik nümunəsi 1795-ci ildə Tiflisin darmadağın edilməsi idi.

Həmin illərdə əsasən Qafqazın Cənubundakı təhlükəsiz yerlərə səpələnərək ticarətlə məşğul olan (və özlərinə siyasi dayaq axtaran) ermənilər həm yerli hakimiyyətlərlə "diplomatik" münasibətlərini saxlamağa çalışır, həm də real (və kifayət qədər qüdrətli) güc olan Rusiyanın himayəsinə girməyə cəhd edirdilər. Lakin ruslar Cənubi Qafqazda (və ümumiyyətlə heç yerdə) heç bir siyasi-inzibati hakimiyyəti və ya nüfuzu olmayan ermənilərə ilk dövrlərdə yalançı vədlər verməkdən, onların xəfiyyəlik məharətindən faydalanmaqdan o tərəfə keçmək fikrində deyildilər.

1801-ci ildə Gəncəni çətinliklə də olsa zəbt edən gürcü əsilli rus generalı Sisianov 1804-cü ildə İrəvanı tutmaq əmri aldı. Ancaq İrəvan xanı ruslara nəinki tabe olmaq fikrinə düşmədi, hətta onlara, mənbələrin göstərdiyi kimi, çox sərt məktublar yazıb tələb etdi ki, yalnız İrəvan xanlığının yox, ümumiyyətlə İranın sərhədlərini tərk etsinlər. Əsəbləşmiş Sisianov bir sıra döyüşlərdən sonra iyulun əvvəllərində İrəvanı mühasirəyə alsada, payız girənə qədər davam edən həmin mühasirə heç bir nəticə vermədiyindən get-gedə gücdən düşən ruslar geri çəkildilər.

Sisianovun başı Bakıda kəsilib Tehrana - Fətəli şah Qacara göndərildikdən sonra onu əvəz edən İvan Vasilyeviç Qudoviç 1807-ci ildə İrəvan üzərinə yeridi. Və İrəvanın müdafiəçilərinə belə bir iddialı müraciət göndərdi: "O vaxt qoşuna hələ döyüş sənətində o qədər də təcrübəli olmayan, gənc generallardan biri Sisianov başçılıq edirdi, indi isə komandanı mən verirəm, güclü rus ordularını otuz ildən çox öz arxasınca aparan "adam"...

Ancaq ruslar İrəvanı işğal edə bilməyib biabircasına məğlub oldular. Qış düşdükcə güclənən şaxta onların əhədini kəsdi, Qudoviçin bir gözü tamamilə tutuldu.

Və düşmən böyük itki verib geri çəkilməli oldu.

Yermolovdan sonra Qafqaza Paskeviç göndərildi. Peterburq onun qarşısına təxirəsalınmaz bir tələb qoymuşdu: İrəvanı tutmaq.

İrəvanı ruslar kənardan belə təsvir edirdilər:

"Qala quru tərəfdən dərin, su ilə dolu xəndəklə əhatəyə alınmışdı. Divarların arxasından çoxsaylı məscidlərin günbəzləri, minarələri iynə kimi nazik qübbələri görünür".

İrəvana girmək üçün əvvəlcə Sərdarabad qalasını almaq lazım gəlirdi. Qalanın (və şəhərin) müdafiəsinə isə vaxtilə Sisianovu, Qudoviçi geri oturtmuş sərdar Həsən xan başçılıq edirdi.

1827-ci ilin sentyabrında Paskeviçin əmri ilə rus qoşunu İrəvanı artelleriya atəşinə tutdu. Şəhər qəddarcasına darmadağın edilir, evlər, məscidlər uçub əhalinin başına tökülürdü.

Ancaq İrəvan düşmənə təslim olmaq istəmirdi.

Və nəhayət, Paskeviç sona qədər əzmlə müqavimət göstərən şəhəri aldı. Ruslara son gülləni atan Həsən xan tərksilah edildi.

İrəvan alındıqdan sonra elə şəhərin qapıları ağızında işğalçı orduya Paskeviçin əmr-müraciəti oxunmuşdu. Və orda deyilirdi:

"...Siz çarın şöhrəti, rus silahının şərəfi üçün çox çalışdınız... Rusiya sizə minnətdar olacaqdır ki, onun böyüklüyünü və möhtəşəmliyini müdafiə etdiniz"...

Mənbələr bir-birinin ardınca məlumat verir ki, Azərbaycan türkləri İrəvanı, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazı təbii bir Vətən təəssübkeşliyi ilə müdafiə edəndə Paskeviçin bütöv bir dəstə erməni casusu vardı ki, ruslara xəbərçilik etməklə məşğul idilər. Gürcülərə gəldikdə isə, onlar "pravoslav qardaşlığı"nı dəstəvuz edib elə əvvəldən Qafqazın bütün qapılarını Rusiya imperiyasının üzünə açmışdılar. Çünki Qacarlar gah dağılan, gah da müvəqqəti birləşən Gürcüstanı sonacan təsir altında saxlaya bilməmişdilər.

1828-ci ilin fevral ayının 9-dan 10-a keçən gecə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi İrəvan (eləcə də Naxçıvan) xanlığının Rusiyaya keçdiyini təsdiq etdi.

Qafqazın harasında sakitlik oldusa, ermənilər orada (xüsusilə ticarət üçün şərait olan şəhərlərdə) məskunlaşmağa başladılar. Ənənəvi etnik vərdişlər sistemindən və ya arxetipdən gələn bu psixologiya ermənilərin yeni tarixi şəraitdə də Vətən iddialarının məzmununu, hüduklarını təsdiq etmiş oldu. Çar I Nikolaya erməni irəligələnlərinin təqdim etdikləri Rusiya tərkibində "erməni dövləti" layihələri oyununun axırı onunla nəticələndi ki, çarın 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisini əhatə edən "Erməni vilayəti" yaradıldı. Və həmin vilayəti erməniləşdirmək məqsədilə buraya İrandan qırx min erməni köçürüldü. Lakin "Erməni vilayəti" çox yox, 1850-ci ildə İrəvan quberniyası təşkil edilənə qədər mövcud oldu.

İrəvanın (və keçmiş İrəvan xanlığının ərazisinin) zorla erməniləşdirilməsi prosesi, tamamilə təbii olaraq, çox uzun sürdü.

Regional (və beynəlxalq) siyasi maraqlar XX əsrin əvvəllərində ermənilərə mərkəz (paytaxt) olaraq hər hansı başqa bir yeri deyil, məhz İrəvanı seçdi ki, bu, əslində, tarixin ironiyası idi.

İrəvan şəhəri bütün tarixi və mədəniyyəti ilə azərbaycanlıların zəngin maddi-mədəni irsinin formalaşdığı qədim Azərbaycan şəhərlərindən biri olub.

2022-ci il dekabrın 24-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə İrəvanın tarixi Azərbaycan şəhəri olması haqqında fikirlərini bir daha diqqətə çatdırmış və şəhərin azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin ermənilər tərəfindən dağıldığını bildirmişdir. Prezident İlham Əliyev İrəvan şəhərinin tarixi mərkəzinin aqibəti haqqında demişdir: "İndi baxın, görün, Cənubi Qafqazın digər ölkələrində - Azərbaycanda, Gürcüstanda, bizim şəhərlərimizdə, əksər şəhərlərdə tarixi abidələr, tarixi mərkəzlər var, istər Bakı olsun, Gəncə olsun, Naxçıvan, Şəki, Qəbələ, digər bütün şəhərlərdə. Bəs necə ola bilər ki, İrəvanda tarixi mərkəz yoxdur? Qoy bu sadə suala cavab versinlər. Cavab da gün kimi aydındır. Ona görə ki, bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdıblar. Şəhərsalma adı altında bütün tarixi binalarımız, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdılıb".

İrəvan şəhərinin tarixi keçmişinə qısa ekskursiya etdikdə məlum olur ki, İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi müxtəlif dövrlərdə Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqlar, Eldənizlər, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar, çar Rusiyası dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. Yalnız 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra İrəvan şəhəri Ermənistanın paytaxtına çevrilmişdir. Coğrafi mövqeyinə görə İrəvan şəhəri Ağrı vadisinin şimal-şərq hissəsində yerləşir. Dəniz səviyyəsindən təqribən 900-1000 metr yüksəklikdə salınan İrəvan şəhəri hər tərəfdən bağlarla əhatə edilmişdir.

Qədimdən yalnız Azərbaycan türklərinə mənsub olan bu şəhərin adı orta əsr yazılı mənbələrində Rəvan, İrəvan, İrivan kimi qeyd edilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğaldan sonra adı Erivan kimi yazılmış, 1936-cı ildə Yerevan adlandırılmışdır.

Erməni tarixçiləri hazırda Yerevan adlandırdıqları şəhərin adını Urartu çarı I Arğıştinin dövründə salınmış Erebuni qalasının adı ilə bağlamağa çalışırlar. Lakin Erebuni qalası yalnız hərbi-istehkam məqsədilə inşa edilmişdir və onun ətrafında heç vaxt şəhər infrastrukturu formalaşmamışdır. Urartuluların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı

kimi, qədim Erebuni qalasının da indiki İrəvan şəhəri ilə nə məkan, nə də tarixi baxımdan əlaqəsi yoxdur.

İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı hidronimlərin (çay, göl, bulaq), oronimlərin (dağ, dərə, aşırım), oykonimlərin (yaşayış məntəqələri, küçələr, məhəllələr) mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. İrəvan şəhəri ərazisində aparılan qazıntılar zamanı aşkara çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində indiyədək ermənilərə məxsus hər hansı nümunəyə rast gəlinməmişdir.

İrəvan şəhəri bir mərkəz kimi, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərində sosial-iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf etmişdir. Yalnız Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu qala-şəhər, eyni zamanda Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Zəngi (indi Hrazdan) və Gedər çaylarının arasında yerləşən İrəvan şəhəri orta əsrlərdə şimal-qərb və şimal-şərq tərəfdən dağlarla və təpələrlə, cənub və cənub-qərb tərəfdən isə əkinəyararlı vadi ilə əhatə olunmuşdur. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilindəki sıldırımli təpənin üzərində salınmışdı. Coğrafi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün İrəvan şəhəri daim müharibə meydanına çevrilmiş, dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir.

Erməni vandalları 1905-1906, 1918-1920-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda kütləvi qırğınlar törətmiş, İrəvan şəhərində, Vedidə, Zəngibasarda, Göyçədə, Dərələyəz mahalında, Lori-Pəmbəkdə və digər ərazilərdə zülm və işğəncə ilə Azərbaycan türklərini doğma yurdlarından didərgin salmışlar. Daşnakların analoqu olmayan terror hadisələri 1920-ci ilin noyabr ayının 29-na kimi davam etmişdir.

Qərbi Azərbaycandakı soydaşlarımız 1948-1953-cü illərdə və 1988-1989-cu illərdə deportasiyalara məruz qalmışlar. Son deportasiyadan sonra bu gün Ermənistan adlandırılan ərazidə bir nəfər olsun belə azərbaycanlı qalmamışdır.

İndiki Ermənistan-Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin qəsdən dağıdılması, onların mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi və yaxud özünüküleşdirilməsi beynəlxalq humanitar hüquqların, xüsusən də 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının, UNESCO-nun 1954 və 1970-ci il konvensiyalarının kobud şəkildə pozulmasıdır.

1988-ci ilin fevralında Ermənistanın Azərbaycanın keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini özünə birləşdirmək cəhdi ilə başlanan Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi ilə sona yetdi. Tarix boyu Azərbaycan torpağı, Rusiya imperiyasının işğalınadək Qarabağ xanlığının ərazisi olmuş, bolşeviklərin

böyük hissəsinin Ermənistana birləşdirdiyi Zəngəzur bölgəsi Cənubi Qafqazda yaranan yeni geopolitik şəraitdə qızgın diskussiyalar mövzusunə çevrilməklə aktuallaşıb.

“Zəngəzur” sözünün “zəngi” türk tayfasının adından yarandığı şübhəsizdir. Buna oxşar başqa toponimlər də mövcuddur: Zəngəzur qəzasında yerləşən Zəngilan, Şuşa qəzasındakı Zəngişalı, İrəvan xanlığındakı Zəngi çayı və onun qidalandırdığı Zəngibasar mahalı, həmin mahaldakı Zəngilər kəndi və s. Cənubi Qafqazın tədqiqatçısı məşhur etnoqraf İ.Şopen də etiraf edirdi ki, Zəngi çayı öz adını bəni-zəngi tayfasının adından götürmüşdür. Tarixdən Zəngilər adlı dövlətin olduğu da məlumdur.

Bu toponimə Özbəkistan Respublikasının ərazisində Zəngi, Zəngitəpə, Zəng, Zəngərək variantlarında rast gəlinməsi də zəngi tayfasının türk mənşəli olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur. Onlar Anadolu, İran, Yaxın Şərq coğrafiyasına səlcuqlarla birlikdə və ya onlarla eyni vaxtda gəlmişlər. Beləliklə, Zəngəzur sözü zəngi türk tayfasının adından olub, “zəngi tayfalarının yaşadığı ərazi” mənasını daşıyır.

Qeyd edək ki, 1918-ci ildə ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qırğınlardan bəhs edən və Türkiyədə nəşr edilmiş Osmanlı arxiv sənədlərində də bu ərazinin adı “Zəngizor” kimi də yazılmışdır. Zəngəzur inzibati-ərazi vahidi ilk dəfə 1593-cü ildə Osmanlı məmurları tərəfindən tərtib edilən “Urud və İsgəndərqalası livalarının müfəssəl dəftəri”ndə qeydə alınmışdır. Həmin vaxt 4 nahiyəsi olan Urud livasında 36 kənddən ibarət Urud, 12 kənddən ibarət Kığı, 44 kənd, məzrə və camaatdan ibarət Muğancıq nahiyələri ilə yanaşı, 19 kənddən və Xancanlı, Cavanşirli, İshaqlı, Qovamilalı və Həsənxocalı camaatlarından ibarət olan Zəngəzur nahiyəsi də mövcud idi.

XVI əsrin sonunda nahiyə statusu ilə qeyd edilməsi faktı Zəngəzur toponiminin daha əvvəl meydana çıxdığını güman etməyə əsas verir. Fikrimizcə, bu ad ən gec XV əsrin ikinci yarısında meydana çıxmışdır. Osmanlılar 1578–1590-cı illərdəki fəth zamanı burada ciddi inzibati-ərazi dəyişiklikləri etmişdilər. Naxçıvan əyalətinin tərkibindəki Sisyan mahalı Qapanata daxil olan Bərgüşad və Urud mahalları ilə birlikdə Azərbaycan vilayətindən alınmış Çuxursəd bəylərbəyliyinə verilmiş, Keştəsf və Həkəri mahalları Qarabağ əyalətinin tərkibində saxlanmışdı. Bu əraziləri azad edən Şah Abbas bütün inzibati-ərazi dəyişikliklərini ləğv etmiş, Naxçıvan, Qapanat və Bərgüşad əyalətləri yenidən Azərbaycan vilayətinin tərkibinə qatılmışdır. Bazarçay nahiyəsi isə Sisyan nahiyəsinə birləşdirilmişdir. XVII əsrin əvvəllərində isə Naxçıvan əyaləti tərkibindəki Sisyan mahalı ilə birlikdə Çuxursəd bəylərbəyliyinə verilmişdir.

1593-cü ildə tərtib edilmiş “Urud və İsgəndərqalası livalarının müfəssəl dəftəri”nə görə, Urud livası 4 nahiyədən– Urud (36 kənd), Kığı (12 kənd), Muğancıq (44 kənd), Zəngəzur (19 kənd) nahiyələrindən, Xancanlı, Cavanşirli, İshaqlı, Qovamilalı və Həsənxocalı camaatlarından, İsgəndərqalası livası isə 13 nahiyədən– Kəkəberd (22

kənd), Kəhram Əyrinci (24 kənd), Kəhram Sahibli (20 kənd), Masırı (25 kənd), Bağaberd (28 kənd), Mədəni-mis (5 kənd), Əcənan (36 kənd), Kələberd (17 kənd), Çavundur (57 kənd), Əmlaki-xanazor (15 kənd), Mincivan (6 kənd), Bərgüşad (58 kənd), Kəhparə (74 kənd) nahiyələrindən və Cavanşirli, Çərəli, Xalac və Yəvinökər camaatlarından ibarət idi.

Beləliklə, sonrakı Zəngəzur qəzası ərazisinin böyük qismini əhatə edən bu iki livada 17 nahiyə, 498 kənd və 8 camaat qeydə alınmışdı və onların əksəriyyəti müsəlman kəndləri idi. I Şah Abbasın dövründə “yandırılmış torpaq” taktikasından geniş istifadə edilir, düşmən qoşununu çətinliyə salmaq üçün evlər dağıdılır, taxıl zəmiləri yandırılır, ağaclar kəsilir, hətta su quyuları doldurulurdu. Aydınadır ki, osmanlıların hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyərək Səfəvilərə öz sədaqətini saxlayan Urud və İsgəndərqalası livalarının şiə müsəlman əhalisi də bu məqsədlə yaşadıkları kəndləri xarabaya çevirərək Səfəvilərin hakimiyyəti altında qalan ərazilərə çəkilmiş, əhalinin az bir hissəsi isə dönük çıxaraq orada yaşamaqda davam etmişdilər.

Səfəvi–Osmanlı davaları zamanı müsəlman kəndlərinin əksəriyyəti dağıdılmış, bəzi nahiyələrdə 1 nəfər də müsəlman qalmamışdı. Məsələn, erməni yaşamayan Bərgüşad nahiyəsinin bütün 58 kəndi, erməni yaşamayan Kəhparə nahiyəsinin bütün 74 kəndi, Əmlaki-xanazor nahiyəsində 15 kənddən 12-i, Çavundur nahiyəsindəki 53 müsəlman kəndindən 48-i, Mincivan nahiyəsindəki 6 kənddən 5-i, Mədəni-mis nahiyəsindəki bütün kəndlər, kiçik istisnalarla digər nahiyələrdəki müsəlman kəndlərinin hamısı dağıdılmış, ermənilər yaşayan kəndlərə isə toxunulmamışdı. Urud və İsgəndərqalası livalarındakı 79 kəndin əhalisi erməni idi, 5 kənddə isə müsəlmanlarla ermənilər qarışıq yaşayırdılar və həmin kəndlər də məskun idilər. 419 müsəlman kəndinin cəmi 46-da yaşayış var idi.

1593-cü ildə Zəngəzur nahiyəsi Xınzirək, Gorus, Kığı (başqa adı Əliquludur), Kərəhinç, Daşkənd, Dığ, Həsəndərə, Məlik Əhmədli, Şıxav, İzzəddinli kəndlərindən və Korad, Yenicə, Kürü, Şeyx Səbilli, Həsənquşçu, Yeməzli (Boyacılı kəndi yaxınlığındadır), Keşiş, Ağalı, Boyacılı, Obadaş, Bacıyol məzrələrindən və yuxarıda qeyd etdiyimiz camaatlardan ibarət idi. Bu yaşayış məntəqələrindən ermənilərin yaşadığı 6 kənddə 53, müsəlmanlarla ermənilərin yaşadığı Kığı kəndində 1 erməni ailəsi olmaqla cəmi 54 erməni ailəsi, Kığı kəndində 2 müsəlman ailəsi qeydə alınmışdır. Müsəlmanların yaşadığı 12 yaşayış məntəqəsi isə dağıdılmış, əhalisi ya qaçıb getmiş, ya da əsir aparılmışdı.

Sisyan və Bazarçayı nahiyələri 1595-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə görə, bu əyalətin tərkibində olmuşdur (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Nəşrə hazırlayanlar: Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı, 1996). Bərgüşad

nahiyəsi ilə yanaşı Həkəri, Keştasf, Çulandar nahiyələri və Keştək nahiyəsinin bir hissəsi Qarabağ əyalətinin tərkibində idi.

1727-ci ildə Osmanlı məmurları tərəfindən Zəngəzur nahiyəsinin də daxil olduğu “Xoy, Qaradağ və Qapan livalarının müfəssəl dəftəri” adlı təhriir tapu dəftəri tərtib edilmişdir. Müfəssəl dəftərə görə, Qapan livası 27 kənddən ibarət Kəhram, 18 kənddən ibarət Kəkəberd, 24 kənddən ibarət Məsri, 20 kənddən ibarət Əmlak, 18 kənddən ibarət Kələberd, 24 kənddən ibarət Əcnan Karxana, 15 kənddən ibarət Əcnan Türk, 12 kənddən ibarət Kığı, 26 kənddən ibarət Muğancıq, 35 kənddən ibarət Bağaberd, 36 kənddən ibarət Urud, 25 kənddən ibarət Zəngəzur nahiyələrindən və Xocalı Misaxlı, Sofulu, Şaru Əlili, Baharlı, Digər Baharlı əşirətlərindən ibarət idi. Beləliklə, 1727-ci ildə Qapan livası 12 nahiyə və 5 əşirətdən ibarət olmuşdur.

Qapan livasına daxil olan Zəngəzur nahiyəsi Sabıq, Qarayeyin, Şahbəndəli, Şırnixu, Nevşəhər, Yeniçəyi–Cicməli, Qazı qışlağı, Məlik Əhmədli, Əzəndənli, Cırtəzək, Dığ, Daşkənd, Sərid Keşiş, Doladıq, Koran, Əliqulu, Kürü, Gorus, Kərəmünih, Həsəndərə, Yeniçəyi – Üçtəpə, Mayək Kiçik və Qarabaşlı kəndlərindən ibarət idi. Zəngəzur nahiyəsinin 1593-cü ildəki 19 kənd və məzrəsində 56 ailə qeydə alınsa da, 1727-ci ildə 25 kənddən ibarət olan Zəngəzur nahiyəsi tamamilə boş idi, yəni 1723-cü ildəki Osmanlı yürüşündən sonra nahiyənin bütün əhalisi qaçıb dağılmışdı, yaxud güneyə çəkilmışdi.

Müfəssəl dəftərin tərtib edildiyi 1727-ci ildə hələ də kəndlərin əksəriyyətinin boş olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, 1723-cü il yürüşünün istər Zəngəzur nahiyəsi, istərsə də bütövlükdə Qapanat livası üçün ağır nəticələri olmuş, həmin ərazilər 1735-ci ildə Nadir şah Əfşar tərəfindən azad edilənədək boş qalmışdı. Qapan livasının ərazisini tərk edənlər Osmanlı işğalı altında yaşamaq istəməyən şiə əhali idi.

İstər 1593-cü ildəki, istərsə də 1727-ci ildəki inzibat-ərazi bölgülərinə görə, Zəngəzur kiçik bir nahiyə olsa da, Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra 1832-ci ildə Qarabağ əyaləti üzrə tərtib edilən kameral təsvirdə bu əyalətin tərkibinə daxil olan Zəngəzur mahalı 9 minbaşılığa bölünmüşdü: Qaraçorlu, Püsyən, Sisyan, Tatev, Meğrigüney, Çovundur, Bərgüşad, Zəngəzur və Qapan minbaşılıqları. Göründüyü kimi, Zəngəzur mahalına daxil olan inzibati-ərazi vahidlərindən biri də Zəngəzur minbaşılığı idi. Xanlıqlar dövründə Azərbaycan vilayətinin Arazboyu əraziləri Təbriz və Qaradağ xanları arasında bölüşdürülmüşdü. Qapan, Zəngəzur və Bərgüşad Təbriz xanlığının, Meğrigüney və Çulandur isə Qaradağ xanlığının tərkibində idi.

Qarabağ xanı Pənahəli Cavanşir 1750-ci illərdə Qaradağ xanlığından Meğri-Güney mahalını, Naxçıvan xanlığından Sisyan mahalını, Təbriz xanlığından isə Zəngəzur və Qapan mahallarını alıb öz xanlığına birləşdirmişdi. 1823-cü ildə Mogilyovski və II

Yermolov tərəfindən tərtib edilmiş “Qarabağ əyalətinin təsviri”nə görə, Püsyən, Sisyan, Qaraçorlu, Tatev, Bərgüşad bölgələri mahal statusu ilə Qarabağ əyalətinin tərkibində olmuşlar. 1826–1828-ci illər II Rusiya–İran müharibəsinin nəticələrinə görə, Qapanat və Meğrigüney minbaşılıqları da Rusiyaya ilhaq edilmişdir.

Rusiya imperiyası tərəfindən 1840-cı ildə həyata keçirilən inzibati-ərazi bölgüsünə görə, Kaspi vilayətinə daxil olan Qarabağ əyalətinin tərkibindəki Zəngəzur mahalı Zəngəzur və Meğri nahiyələrinə bölünmüşdür. 1846-cı ildə həyata keçirilən yeni inzibati-ərazi bölgüsünə görə, Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına, Kaspi vilayəti isə Şamaxı quberniyasına çevrilmişdir. İrəvan quberniyasının yaradılması ilə əlaqədar olaraq, Zəngəzurun cənub hissəsi Meğri nahiyəsi adı ilə (Qafan, Meğri, Çuldur və Püsyən mahalları) həmin quberniyanın Ordubad qəzasının tərkibinə daxil edilmişdir.

1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində yaradılmış Zəngəzur qəzası Qapan livasını, bütövlükdə, Naxçıvan sancağının Meğri və Sisyan nahiyələrini, Gəncə–Qarabağ əyalətinin Zarıs, Keştəsf və Həkəri nahiyələrini, Bərgüşad livasını əhatə etmişdir. Zəngəzur qəzası şərqdə və şimal-şərqdə Şuşa və Cəbrayıl qəzaları, şimalda Cavanşir qəzası, qərbdə və cənub-qərbdə İrəvan quberniyasının Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, cənubda və cənub-şərqdə Rusiya ilə İran arasında sərhəd rolunu oynayan Araz çayı ilə həmsərhəd idi. Zəngəzur qəzasının sahəsi 7 min 659,96 kvadratkilometrə bərabər idi.

Zəngəzur qəzası 4 mahala– Meğri, Qafan, Zəngəzur və Sisyan mahallarına bölünmüşdü. Meğri mahalı qəzanın cənub hissəsində yerləşməklə, qərbdə Alangöz dağ silsiləsi, cənubda və cənub-şərqdə Araz çayı, şimalda və şimal-şərqdə isə Baybuğan dağlarının zirvəsinə qədər Ciband və Ustupi dağ silsilələri, oradan sonra isə Araz çayına tökülənə qədər Basut çayı ilə həmsərhəd idi. Meğri mahalı bu sərhədləri içərisində çoxlu sayda daşlı-qumlu dərələrlə və qayalı dağ silsilələri ilə kəsilirdi. Mahalın şimal hissəsi meşə ilə örtülmüş, cənuba getdikcə bu meşələri kiçik boylu kol meşələri əvəz edir, Araz sahilləri isə meşədən tamamilə məhrumdur. Bu mahalın cənub hissəsi çıpraq qayalar, qum və daşlarla örtülmüş kiçik talalardır. Meğri mahalının həmin hissəsi yayda yandırıcı, qışda isə şaxtalı iqlimi, suyun olmaması üzündən açıq düzənlik yerlərin istifadəsiz qalması ilə səciyyəvi idi. Dağ çaylarının yaxınlığında yerləşən və xəzinəyə məxsus olan bir neçə kənddən başqa, həmin ərazilər məskunlaşdırılmamışdı.

Qafan mahalı Zəngəzur qəzasının orta hissəsində yerləşirdi. O Zəngəzur mahalından şimal və şərq tərəfdə Bərgüşad çayının orta axarı ilə ayrılmaqla, cənubda Meğri mahalı, qərbdə isə Sisyan mahalı ilə həmsərhəd idi. Sisyan mahalından isə Ltsen çayının əmələ gətirdiyi dərə, Məcidli və Gəzbel dağ silsilələri və Almeran dağları ilə ayrılırdı. Bu mahal yerli əhali tərəfindən 6 dairəyə bölünmüşdü: Bacıdağ və Ciband dağ silsilələri

arasında yerləşən və eyni adlı çayın axdığı Oxçu dərəsini əhatə edən Oxçu dairəsi; Gıgı çayın əmələ gətirdiyi Gıgı dərəsini əhatə edən Gıgı dairəsi; Əcanan çay hövzəsini əhatə edən Əcanan-türk dairəsi; Qafanın bütün şimal hissəsini və Bərgüşad çayının orta və aşağı axarlarına bitişən əraziləri əhatə edən Kəpəz dairəsi; Çavundurçay və Basutçay dairələri. Sonuncu iki dairə adları çəkilən çayların əmələ gətirdiyi dərələri əhatə edirdi. Qəzanın digər əraziləri kimi Qafan mahalı da dağlıq, qayalıq və yaşayış üçün əlverişsiz olsa da, meşələrlə zəngin və demək olar ki, başdan-ayağa meşəliklə örtülmüşdü. Sakinlər meşələrlə əhatə olunmuş talalardan əkin yeri və yaylaq kimi istifadə edirdilər.

Zəngəzur mahalı Zəngəzur qəzasının şimal-şərq hissəsini əhatə edirdi. Bu mahal cənub və cənub-qərb tərəfdə Qafan mahalından Bərgüşad çayının aşağı və orta axarı, Sisyan mahalından isə Ltse çayının mənsəbi, İşıxlı və Qızıltəpə çaylarının bu mahalın şimal sərhəddini təşkil edən Mıxtökən dağ silsiləsinə qədər olan hissəsinin əmələ gətirdiyi xətlə ayrılırdı. Zəngəzur mahalı 4 dairəyə– Hacısamlı, Əliyanlı, Bərgüşad və Həkəri dairələrinə bölünürdü. Hacısamlı dairəsi Şəlvə, Ələkçi və Qoçaz çaylarının hövzələrini əhatə edirdi. Əliyanlı dairəsi Həkəri çayı ilə Şuşa–Gorus araba yolunun sağ tərəfi arasında qalan əraziləri, Bərgüşad və Həkəri dairələri isə Bərgüşad və Həkəri çaylarının orta və aşağı axarının hər iki tərəfini əhatə edirdi. Bu mahalın böyük hissəsi meşələrlə örtülmüşdür.

Sisyan mahalı Zəngəzur qəzasının şimal-qərb hissəsində yerləşməklə, Cavanşır, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları ilə həmsərhəddi idi. O, ərazisinin xarakterinə görə 2–Zəngəzur qəzasının yaylaqlarının olduğu şimal-şərq və yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi cənub-qərb hissələrinə bölünürdü. Meşə örtüyündən tamamilə məhrum olan Sisyan mahalı digər mahallar kimi daşlı-qayalı deyildi. Başqa mahallarla müqayisədə burada əkinəyararlı daha çox torpaq vardı və taxılçılıq daha çox inkişaf etmişdi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra o vaxtdək davamlı və mübahisəsiz Azərbaycan ərazisi olmuş Zəngəzur qəzasının 59,6 faizi bolşevik Rusiyasının rəhbərliyi tərəfindən Qafqazın türk-müsəlmanlar yaşayan ərazilərində oyuncaq dövlət kimi yaradılan Ermənistana verilmişdir.

Həmin vaxt Zəngəzur qəzasının ərazisi 4 polis sahəsinə, hər bir polis sahəsi isə bir neçə kəndi birləşdirən kənd icmalarına bölünmüşdü. Ermənistana birləşdirilən ərazi– I polis sahəsi bütövlükdə, II polis sahəsindən Əliqulukənd, Goranzur, Gorus, Dığ, Xoznavar, Xıncirək kəndlər icmaları, III polis sahəsindən Arsevanik, Oxtar, Ucanis, Xələc kəndlər icmaları, IV polis sahəsindən Aldərə, Astazur, Vartanizor, Güdkum, Kavart, Girətağ, Lehvaz, Mığrı, Nüvədi, Oxçu və Şıxavuz kənd icmalarına daxil olan kəndlər idi.

XX əsrin əvvəlləri Qarabağ və Zəngəzur bədnam “Daşnaksutyun” partiyasının başçılıq etdiyi davakar erməni millətçilərinin törətdikləri qanlı hadisələrin mərkəzlərindən biri

oldu. Onlar Cənubi Qafqazda müsəlmanlardan təmizlənmiş monoetnik ərazilər və Rusiya imperiyası tərkibində muxtar qurum yaratmaq istəyirdilər. Erməni millətçilərinin fikrincə, Cənubi Qafqazda ermənilərin yaşadığı hər bir qəza bu məqsədlə seçilə bilərdi. Zəngəzur qəzası da onlardan biri idi.

1905-ci ildə Zəngəzur qəzasında ermənilərin törətdiyi qırğınlar həmin ilin oktyabrınadək davam etdi. Ermənilər 10 müsəlman kəndini dağıtdılar. Onların bu əməlləri cəzasız qaldığına görə 1906-cı ildə də bu qırğınları davam etdirdilər. Həmin il avqustun 9-dan 15-ə kimi 200 müsəlmanı qətlə yetirdilər. Bu qırğınlar zamanı Zəngəzurdakı Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Çullu, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şabadak, Atqız, Pirdavudan, Zurul, Güman, Fərəcan, Qalabaynu, Əcəbli, Buğcıq və digər kəndləri dağıtmışdılar.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada monarxiyanın devrilməsindən və həmin ilin oktyabrında baş vermiş hərbi çevrilişdən sonra Cənubi Qafqazda yaranan hakimiyyət boşluğundan istifadə edən ermənilər Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Dərələyəzdə və Cənubi Qafqazın digər bölgələrində qanlı qırğınlar törətmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, 1918-1919-cu illərdə Sisyan mahalının I polis sahəsində olan bütün müsəlman kəndləri, II polis sahəsində olan kəndlərin əksəriyyəti, III, IV və V polis sahələrində olan kəndlərin isə çox hissəsi məhv edilmişdi. Bəzi kəndlər ümumiyyətlə yer üzündən silinmiş, ermənilər onların ərazisini əkin sahələrinə döndərmişdilər.

Bu qırğınları Andranik Ozanyanın silahlı dəstələri ilə birləşən erməni kəndlərində silahlandırılmış quldur ermənilər birlikdə törətmişdilər. AXC FT Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin dağıdılması, 50 mindən artıq insanın öz yurdundan qaçqın düşməsi, 3 min 257 kişinin, 2 min 276 qadının, 2 min 196 uşağın öldürüldüyü, 1 060 kişinin, 794 qadının və 485 uşağın şikəst edildiyi göstərilmişdir.

Erməni tərəfin özünün bu barədəki etirafı göstərir ki, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının hazırladığı sənəd Zəngəzurda baş vermiş qırğınların miqyasını tam əks etdirmir. 2004-cü ildə İrəvanda buraxılmış “Qaregin Njde və onun təlimi” adlı kitabda bildirilir: “İki il ərzində baş verən aramsız müharibələr nəticəsində Sünik hökuməti yalnız onlarla döyüşçü itirdiyi halda, düşmən tərəfdən 15 min nəfər öldürüldü. Türklərin və tatarların məskunlaşdıqları 200-ə qədər kənd ermənilərə qaytarıldı”.

Zəngəzur qəzasının Vağudi kəndində ermənilər məscidə yığılmış 400-dən artıq azərbaycanlıni diri-diri yandırmış, Ağudi kəndində xristianlığı qəbul etmək tələblərini rədd edən insanları dəhşətli işgəncələrlə öldürmüş, Çullu kəndində yorğan-döşəkdə

xəstə yatan 9 nəfər müsəlmanı qılıncla doğramış, Bağırbəyli kəndində 7 nəfəri yaşadığı evlə birlikdə yandırmışdılar. Bütün bunlar bilavasitə cəllad Andranikin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdi.

Ermənistanın Zəngəzura və Qarabağa təcavüzünün qarşısını almaq və ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1919- cu ilin yanvarında mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. Zəngəzur qəzasında doğulmuş Xosrov bəy Sultanovun rəhbərlik etdiyi general-qubernatorluq Qarabağın bütün tarixi ərazilərini– Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını əhatə edirdi.

1919-cu il və 1920-ci əvvəllərində X.Sultanovun gərgin fəaliyyəti nəticəsində həmin regionda Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin arasıkəsilməz hücumlarını dəf edilsə də, 1920- ci ilin baharında daşnakların Şuşa, Zəngəzur, Gəncə və Qazax qəzalarına yeni hücumları başlandı. Cümhuriyyət qüvvələri erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün ölüm-dirim savaşına girdiyi vaxtda şimal sərhədlərinin faktiki olaraq müdafiəsiz qalmasından istifadə edən bolşeviklər Azərbaycana soxulub aprelin 28-də milli hökuməti devirdilər. Ondan 15 gün əvvəl, aprelin 3-də Milli Hökumətin Silahlı Qüvvələri Xankəndini azad etməklə bütün Qarabağı erməni-daşnak birləşmələrindən təmizləmişdilər.

Azərbaycanın və Ermənistanın sovetləşdirilməsindən sonra etnik-siyasi balans yaratmaq istəyən bolşeviklər 1921-ci ildə Zəngəzurun qərb hissəsini Ermənistana birləşdirdilər və həmin ərazidə Sisyan, Meğri, Qafan və Gorus rayonlarını yaratdılar. Zəngəzur qəzasının daha kiçik olan şərq hissəsi isə Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanıldı və həmin ərazidə Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları yaradıldı. Azərbaycan SSR Xalq Əkinçilik Komissarlığı tərəfindən 1922-ci ildə hazırlanmış arayışda keçmiş Zəngəzur qəzasının ərazisindən 405 min desyatin (441 min 450 hektar) torpağın Ermənistan SSR-ə verildiyi bildirilir.

Zəngəzur qəzasının əhatə etdiyi mahallar orada yaşayan əhalinin həyat tərzinə görə də bir-birindən fərqlənirdi. Zəngəzur və Qafan mahallarının əhalisi yaz-tarla işlərindən sonra evlərini və əkinlərini muzzdlu şəxslərə tapşırıb mal-heyvanları ilə yaylaqlara qalxırdılar. Meğri və Sisyan mahallarının əhalisi isə oturaq həyat təzi keçirməklə, mal-qoyunlarını çobanlarla və ya tarla işlərində işləyə bilməyən ailə üzvləri ilə yaylağa göndərirdilər.

Zəngəzur qəzasında yaşayan əhalinin əsas kütləsini kameral təsvirdə “tatar” kimi qeydə alınan türklər təşkil edirdi. Bu əhali, əsasən, yekcins olsa da, bir sıra türk tayfaları öz mövcudluğunu davam etdirirdi. Onlar yaşayış məntəqələri üzrə deyil, yaşadıkları bütün

ərazilərdə ümumi siyahı üzrə tayfa şəklində qeydə alınmışdılar. Sofulu, dərzili, sarallı, gıgılı, baharlı və digər tayfaları buna misal göstərmək olar.

Sofulu tayfası– Ağbis (13 ailə), Acıbac (22 ailə), Əlişar (24 ailə), Ballıqaya (23 ailə), Boynakar (13 ailə), Göy yal (7 ailə), Dərətün (8 ailə), Qıvraq (10 ailə), Kirs (20 ailə), Murxus (22 ailə), Pürasad (8 ailə), Püsyək (35 ailə), Sal daş (17 ailə), Sancaraxlı (9 ailə), Saracıq (6 ailə), Xaçati (5 ailə), Xortiküz (83 ailə), çaralı (24 ailə), və Yavsulu (3 ailə) qışlaqlarında;

Dərzili tayfası– Bəyəli (15 ailə), Börkin (13 ailə), Güməran (27 ailə), Gün (21 ailə), Cambar (25 ailə), Qaragöl (29 ailə), Qırxlı (12 ailə), Quşçular (8 ailə), Pirveyisli (25 ailə), Razgah (27 ailə), Şərkən (16 ailə) qışlaqlarında;

Sarallı tayfası Ağqaya (18 ailə), Almalıq (8 ailə), Ayadi (16 ailə), Bəydaş (7 ailə), Girəkəsən (Turabxanlı) (9 ailə), Gərd (10 ailə), Zor (19 ailə), Kərmin (Şordərə) (8 ailə), Mollalı (11 ailə), Sisnak (14 ailə), Xaştab (28 ailə), Ximiç (13 ailə) qışlaqlarında;

Puşanlı tayfası Vajparı (14 ailə), Daşbaşı (9 ailə), Parabartal (10 ailə), Pörqi (4 ailə), Sanalı (6 ailə), Tarnavuş (3 ailə), Ulab (15 ailə) qışlaqlarında;

Gıgılı tayfası Kürut (12 ailə), Mahmudlu (29 ailə), Payxan (24 ailə), Çiriş (10 ailə) qışlaqlarında;

Xoca Musaxlı tayfası Dəstəgird (40 ailə), Qalacıq (16 ailə), Mazitti (15 ailə) qışlaqlarında;

Baharlı tayfası (Birinci Baharlı kəndi) Qaradərə (13 ailə), Qaragöl (18 ailə), Müqəddməd (45 ailə) qışlaqlarında yaşayırdılar.

Qeyd edək ki, sofulu tayfası kəngərlilərə aiddir. Zəngəzurda yaşayan kürdlər şiə məzhəbinə mənsub olmaqla 1589-cu ildə İbrahim ağa adlı bir nəfərin başçılığı altında oraya gəlmiş və Osmanlı– Səfəvi müharibəsində osmanlıların tərəfində vuruşmuşdular. Onların özü buraya “Urum”dan– Osmanlı imperatorluğunun ərazisindən gəldiklərini bildirirdilər. Zəngəzurun yerli türk əhalisindən kimliyinə, həyat tərzinə, xarici görünüşünə görə fərqlənməyən kürdlər Bərgüşad və Həkəri çaylarının ətrafında yaşayırdılar.

Zəngəzur ermənilərinin çoxu gəlmə olmaqla 1828–1829-cu illərdə İranın Qaradağ, Gərmalı, Xok və Salmas əyalətlərindən buraya köçürülmüşdülər. Gərmalı erməniləri xəzinə kəndləri olan Əlili, Əngələvud, Quşçu və Uz kəndlərində məskunlaşmışdılar. Xoydan gələnələr Bələk, Məzrə və Şaqat kəndlərində, salmaslılar isə Qarakilsə kəndinin mülkədar torpaqlarında yerləşmişdilər. Sonradan onların bir hissəsi xəzinəyə məxsus olan Qalacıq kəndinə köçmüş və ikinci Qarakilsə kəndini yaratmışdılar. Qaradağdan

gələn ermənilər, əsasən, boş yerlərdə və Qafan nahiyəsinin xaraba kəndlərində məskunlaşmışdılar.

Zəngəzur qəzasının 1874-cü ilə aid kameral təsviri üzərində apardığımız statistik hesablamalardan başqa rəqəmlər ortaya çıxdı. Kameral təsvirdə 9 min 555 tatar ailəsi– 25 min 275 kişi, 18 min 576 qadın, cəmi 43 min 851 nəfər tatar; 5 min 274 erməni ailəsi– 22 min 221 kişi, 16 min 833 qadın, cəmi 39 min 54 nəfər erməni, 80 rus (molokan) ailəsi– 287 kişi, 240 qadın, cəmi 517 rus yaşayırdı. Zəngəzur qəzasının ümumi əhalisi 14 min 909 ailədən, 47 min 783 kişidən, 35 min 649 qadımdan, cəmi 83 min 432 nəfərdən ibarət idi.

1874-cü il tarixli kameral təsvirə görə, Zəngəzur əhalisinin 52,57 faizi müsəlman, 46,81 faizini erməni, 0,062 faizi isə rus idi. Ruslar 2, ermənilər 78, müsəlmanlar 221 kənddə yaşayırdılar, 6 kənddə isə tatarlarla ermənilər qarışıq yaşayırdılar. Bunlar Dulus, Darabas, Qarakilsə, Noraşenik, Xoznavar və Xanazağ kəndləri idi. Əslində isə müsəlmanlar yaşayan kəndlərin sayı daha çox idi, belə ki, sofulu tayfası bir kənd kimi göstərilə də onlar 19 kənddə, dərzili tayfasına mənsub olanlar 11 kənddə, sarallı tayfasına mənsub olanlar 13 kənddə, puşanlı tayfasına mənsub olanlar 7 kənddə və s. yaşayırdılar. Bundan başqa, Kığılı, Hacılı və Əliynlı kəndlərinin hər biri, əslində, 4 kiçik kənddən ibarət olsa da kameral təsvirdə 1 kənd kimi göstərilmişdir.

1832-ci ildən keçən 42 il ərzində müsəlmanların 63,7 faizdən 52,57 faizə düşməsi, ermənilərin isə 36,3 faizdən 46,81 faizə qaxılması heç də ermənilərdə təbii artımın daha üstün olması ilə bağlı deyildi. Burada 2 amil mühüm rol oynamışdı: xaricdən gətirilən ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsinin davam etməsi və rus işğalçılarının diskriminasiya siyasəti. Bu siyasət I Pyotrın vaxtından başlamışdı. Rus müəllifi Y.Kozubski bu barədə yazırdı: “Böyk Pyotr Rusiyanın tutduğu yerlərdə möhkəmlənməsi üçün orada xristian əhalini çoxaldıb müsəlman əhalini azaltmağı və bu baxımdan birbaşa ermənilərə üstünlük verməyi vacib sayırdı”.

Bu siyasət sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir. 1897-ci ildə həyata keçirilən I ümumrusiya siyahıyaalmasına görə, müsəlmanlar Zəngəzur qəzası əhalisinin 50,1 faizini, ermənilər isə 44,8 faizini təşkil edirdilər. Rusiya hökuməti 1840-cı ildən başlayaraq Cənubi Qafqaza, o cümlədən Zəngəzur bölgəsinə molokan rusları da köçürürdü. Zəngəzurun molokan rus əhalisi 2 kənddə– Qalyur (18 ailə) və Bazarçay kəndlərində (82 ailə) yaşayırdı.

Zəngəzur qəzasının əhalisi xəzinə torpaqlarından başqa, bəylərlə kəndlilər arasındakı münasibətləri tənzipləyən 1870-ci il əsasnaməsi ilə mülkədar torpaqlarında da yaşayırdılar. Torpaqları mülkədarlara məxsus olan kəndlərin 106-da müsəlmanlar, 28-də ermənilər, 4-də isə müsəlmanlarla ermənilər qarışıq yaşayırdılar. Bu cür kəndlərin

sayı 128 idi. S.Zelinski bu kəndlərdən 4-nün - I Cıkcık, Comərdli, Məlik pəyəsi və Müsəlmanlar kəndlərinin şair kimi tanıdığımız xan qızı Xurşid Banu Natəvanın – “knyaginya Usmiyeva”nın ömürlük mülkiyyətində olduğunu yazırdı.

Əslində, Zəngəzur qəzasında Xurşid Banu Bəyimə məxsus olan kəndlərin sayı daha çox olmuşdur. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan Mehdiqulu xanın fondunda bu kəndlərin 1870-ci ildə tərtib edilmiş siyahısı mövcuddur. Bunlar Soltanlı (adı həm də Məlik pəyəsidir; 40 ailə), Cıcimli (68 ailə), Bayandurlu (42 ailə), Qaracalı (8 ailə), Əliyanlı-Qalalı (35 ailə), Müsəlmanlar (36 ailə) kəndləri, Şahsuvarlı (20 ailə), Coməruşağı (adı həm də Cavanmərdlidir, 17 ailə), Bozlu (29 ailə), Ağdonakedl (13 ailə), başqa adı Əsrik olan Bozlu (10 ailə), Sümüklü (22 ailə), Türklər (11 ailə), Fərruxqanlı obasının bir hissəsi olan Zağlığ (8 ailə) və Çaxmaq (38 ailə), Kərbəlayı Elləzli və ya Kəlbəcərli (20 ailə), Bozlu obasının bir hissəsi olan Mirik (11 ailə) və başqa adı Mirik olan Həsənanlı (11 ailə) obaları idi.

Bakıda neft sənayesinin inkişafı ağır kənd təsərrüfatı əməyi ilə məşğul olmaq istəməyən ermənilər üçün cazibə mərkəzinə çevrilmişdi. Zəngəzur qəzasının tədqiqatçılarından bir nəfərin “Nor–Dar” jurnalında yazdığına görə, Yelizavetpol quberniyasının başqa ərazilərinə köçənləri nəzərə almadan, təkcə 1884-cü ilin 10 ayı ərzində Xnzorsk kəndindən 392 nəfər, Gorus kəndindən 167, Əhlətyandan 142, Xotdan 131, Uzdən 111, Şaqatdan 110, Tatevdən 103, Qarakilisdən 86, Meğri kəndindən 64, ümumiyyətlə, Zəngəzur qəzasının 57 kəndindən cəmi 2 min 608 nəfər erməni, 53 tatar kəndindən isə 317 nəfər öz kəndini tərk edərək Bakıya və başqa yerlərə köçmüşdü.

XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun erməni əhalisinin Bakıya axını daha da güclənmişdi. 1886-cı ilin kameral təsvirinə görə, 620 ailənin yaşadığı Xınzirək kəndindən 1903-cü ildə Bakıya gedənlərin sayı 987 kişi və 305 qadın idi.

Məlum olduğu kimi, erməniləri ilk dəfə Bakı şəhərinə 1722-ci ildə Rusiya imperatoru I Pyotrun əmri ilə yerləşdirilmişdi. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində isə köçəri təbiətli ermənilər Zəngəzur qəzasından olduğu kimi, Yelizavetpol quberniyasının digər qəzalarından, İrəvan quberniyasından da Bakıya köçmüşdülər. Burada əlverişli mühitə düşən ermənilər siyasi və terror təşkilatlarında birləşərək 1905-ci ildə və 1918-ci ilin martında Bakıda qanlı qırğınlar törətmişdilər.

Yuxarıda göstərilən tarixi, coğrafi, siyasi fakt, dəlil və sübutlar Zəngəzur bölgəsinin əsrlər boyu Azərbaycan türklərinin vətəni olduğunu təsdiq edən təkzibedilməz həqiqətdir.

Qərbi Azərbaycanın ziyalıları

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində doğulub boya-başa çatan yüzlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimlərinin adları Azərbaycan tarixinə həkk olunmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişlər. İrəvan ziyalılarının, elm, mədəniyyət və din alimlərinin yaratdıqları əsərlər bu gün dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində saxlanılır. Orta əsrlərdə İrəvanda bəylərbəylik və xanlıq üsul-idarələri bərqərar olduqdan sonra elm və mədəniyyətin inkişafın üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Təəssüf ki, dağıdıcı müharibələr və təbii fəlakətlər nəticəsində baş vermiş miqrasiya prosesləri nəticəsində həmin dövrdə yazılan əsərlərin az bir qismi günümüze qədər gəlib çatmışdır. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra İrəvanın imkanlı və ziyalı elitesinin xeyli bir qismi şəhəri tərk etmişdir. Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə “İrəvani” soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm və mədəniyyət xadimləri haqqında məlumatlar mövcuddur. XIX əsrin sonlarında bir müddət İrəvanda işləyən görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və maarif xadimi Firudin bəy Köçərli İrəvanı haqlı olaraq “mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra” şəhəri – yəni uləmalar, fazillər və şairlər şəhəri adlandırmışdı. İrəvan şəhərində elm və təhsilin vəziyyəti haqqında ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən, o dövrün statistik məlumatlarından və arxiv sənədlərindən xeyli məlumat əldə etmək mümkündür.

İstər xanlıqlar dövründə, istərsə də Rusiya işğalı dövründə xanların və bəylərin, əyanların, din xadimlərinin övladlarının mükəmməl təhsil almalarına xüsusi fikir verilirdi. Bir çox imkanlı ailələr öz uşaqlarını xarici ölkələrdəki dünyəvi və yaxud ali dini məktəblərdə oxumağa göndərirdilər. İrəvanda şii məzhəbi bərqərar olduğu üçün varlı ailələrin övladları əsasən Bağdadda, Nəcəfdə, Kərbəladada, Məşhəddə, Xorasanda, Təbrizdə, Qahirədə ali dini təhsil alırdılar. Həmin şəhərlərdə əslən İrəvan şəhərindən olan “İrəvani” soyadını daşıyan onlarla ayətullah, müctəhid, höccətül-islam titulu daşıyan din xadimləri yetişmişdi. Özlərindən sonra zəngin irs qoyan ayətullah Molla Məhəmməd bin Məhəmməd Bağır İrəvani-Həcəfinin, ayətullah Seyyid Əbdülməcid İrəvaninin, ayətullah Seyyid Əli İrəvaninin, ayətullah Mirzə Əbdülhüseyn İrəvaninin, Hacı Mirzə Əliəğa İrəvaninin, Mirzə Fəzləli ağanın adları məşhur islam alimləri sırasında çəkilir. Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında İrəvanda mövcud olan bəzi məktəblər haqqında, o cümlədən İrəvanda məktəb açan Məşədi İsmayıl Kazımzadə və Mirzə Kazım Əsgərzadə kimi ziyalılar haqqında ətraflı məlumat verilir.

Firudin bəyin yazdığına görə, İrəvanın sərvət sahibi tacirlərindən biri olan Məşədi İsmayıl Kazımzadə 1846-cı ildə İrəvanda anadan olmuşdur. O, həddi-bülüğa çatdıqdan

sonra şair, jurnalaist və maarif xadimi kimi tanınan Mirzə Məhəmməd Naxçıvaninin məktəbində təlim alaraq fars və türk dillərini mükəmməl öyrənmişdi. 1866-cı ildə Məşədi İsmayıl İrəvan şəhər məktəbində şəriət və türk dili müəllimi işləməklə yanaşı, özü də məktəb açmışdır. F.Köçərli İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin edildikdən sonra tez-tez Mirzə İsmayılın yanına getdiyini, onun dərsləri necə şövqlə tədris etdiyini müşahidə etdiyini yazır. Məşədi İsmayıl Kazımzadə köhnə qayda ilə dərs verməyin qüsurluğunu anlayıb, üsuli-sövti (*yəni hərflərin söz kimi deyil, səs kimi tələffüz edilməsi*) ilə təlim vermək üçün özü bir əlifba tərtib etmişdi. Onun bu addımı köhnəliyin tərəfdarı olan qaragüruhçular tərəfindən istehza və gülünc hədəfinə çevrilsə də Məşədi İsmayıl öz işini davam etdirmişdi. “Bəzmi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məşədi İsmayıl Kazımzadə 1888-ci ildə İrəvanda vəfat etmişdir. F.Köçərlinin İrəvanda məktəb açan Mirzə Kazım Əsgərzadə haqqında verdiyi məlumatdan aydın olur ki, 1832-ci ildə Sərab şəhərinə yaxın Bərağuş qəsəbəsində anadan olan M.K.Əsgərzadə ilk təlimini Təbriz şəhərində aldıqdan sonra, hələ cavan ikən İrəvan şəhərinə gəlmiş, İranın orada yerləşən konsulluğunda kargüzarlıq işlərinə baxmışdır. Sonra isə uşaqların təliminə meyilli olduğu üçün öz işindən əl çəkib, xüsusi məktəb açaraq müəllimlik etmişdir. Üsuli-sövti ilə təlim verən Mirzə Kazım haqqında F.Köçərli yazır: “Mirzə Kazımın məktəbi cümlə İrəvan əhlinin rəğbətini kəsb etmişdir və əlhəq (*yəni şübhəsiz*) ol cənab şüglü (*yəni peşə*) sənətində bir qüsurluq qoymayıb canü dildən təlimi ətfala (*yəni uşaqlara*) qurşanmışdı”. F.Köçərli M.K.Əsgərzadə ilə yaxın dost olduğunu, onun üsuli-təlimdə daha artıq bilik və məharət kəsb etməsi üçün İrəvan Oğlan Gimnazitasının müdiri Brajinnikovun icazəsi ilə F.Köçərlinin özünün və hazırlıq sinfinin çox qabiliyyətli və mahir müəllimi Çistyakovun dərslərinə qulaq asdığını yazır. F.Köçərli Mirzə Abbas Məhəmmədzadəyə istinadən Mirzə Kazımın 5 cild kitab yazdığını, onlardan dördünün uşaqların təliminə həsr etdiyini yazır. Mirzə Kazımın çap olunmayan kitablarının adları belə idi: “Elmi-hesab”, Sərfü nəhvi-farsi”, “Elmi-bələğət”, “Teatr hekayəsi”, “Vacibiyyati-şəriyyə”. F.Köçərli Mirzə Kazımın şəriət qaydalarına həsr etdiyi kitabının həmin dövrdə məktəblərdə dərslik kimi tədris edilən “Camei-Abbasi” kitabından üstün olması qənaətində olduğunu yazır. F.Köçərli Mirzə Kazımın bütün bu kitablarından əlavə, ibtidai siniflərdə təlim etmək üçün türk dilində nəsr və nəzmlə bir kitabça da tərtib etdiyini, həmin kitabçaya xırda-para hekayələri, nağılları və özünün də yazdığı düzgünləri (*uşaqlar üçün yazılan, lakin süjeti olmayan, adların, hərəkətlərin, obrazların təkrar edildiyi şeir forması*) daxil etdiyini yazır.

F.Köçərli xüsusi olaraq vurğulayır ki, Mirzə Kazım ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsinin çox vacib məsələlərdən biri hesab edir, tərəqqi yolunda geridə qalmağın səbəbini Mirzə Fətəli Axundov kimi, əlifbanın qüsurluğunda görürdü. Mirzə Kazım 1892-ci ildə İrəvanda yayılan vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir. F.Köçərli Axund Mirzə Əlinin də Mirzə Kazımla eyni vaxtda İrəvanda məktəb açdığını yazır. Axund Mirzə Əli

də Mirzə Kazım kimi, Çistyakovun yanına gedər, ondan dünyəvi təhsil sisteminin tətbiq edilməsinin yollarını öyrənərmiş. İrəvan şəhəri tarixən azərbaycanlıların köklü yaşadığı böyük elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmışdır. Şəhərdə Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə zəngin ədəbi-mədəni mühit formalaşmışdır. İrəvan xanlığı çar Rusiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra burada dünyəvi təhsilə xüsusi diqqət yetirilməsində həmin mühitin özü əhəmiyyətli rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda maarifçilik hərəkatı geniş vüsət aldı. Regionda dünyəvi təhsil verən yeni tipli məktəbin – İrəvan Müəllimlər Seminariyasının açılması da məhz bu vaxtlara təsadüf edir. 1881-ci ilin noyabr ayında fəaliyyətə başlayan İrəvan Müəllimlər Seminariyası çar hakimiyyətinin bölgədəki maraqları naminə yaradılmasına baxmayaraq, 40 ilə yaxın müddətdə hazırladığı müasir dünyagörüşünə və düşüncə tərzinə malik yüksəkixtisaslı milli müəllim kadrları ilə azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi İrəvan mahalında ədəbi-ictimai, elmi-mədəni həyatın ənənəvi dolğunluğunun və canlılığının qorunub saxlanılmasında təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş, pedaqoji fikir salnaməmizə yadda qalan səhifələr yazmışdır. Görkəmli maarifpərvər Firidun bəy Köçərli seminariyanın ilk müəllimlərindən olmuş, geniş mədəni-maarif işləri aparmışdır. Seminariyanın məzunları sırasında xalqımızın bir çox tanınmış şəxsiyyətləri və dövrünün görkəmli ziyalıları vardır. İrəvan şəhərində ilk teatr tamaşaları XIX əsrin ikinci yarısında göstərilmişdir. Qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi, İrəvan şəhərində də azərbaycanlıların yüzillər boyu formalaşdırdığı müxtəlif səpkili bayramlar, el şənlikləri və kütləvi dini mərasimlər keçirilirdi. Musiqili ədəbi-bədii məclislərin keçirilməsi, şənlik və toy ənənələri, aşuqların günlərlə dastan söyləmələri, tərəf müqabilləri ilə tamaşaçılar qarşısında deyişmələri bir növ səhnələşdirilmiş teatr tamaşalarını xatırladırdı. Mərasim, ayin və oyunlardakı tamaşa elementləri sonralar müstəqil xalq teatrlarının yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Hələ orta əsrlərdə Avropadan gələn səyyahlar İrəvanda gördükləri musiqili-əyləncəli məclisləri heyranlıqla təsvir etmişlər. Fransız səyyahı Jan Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olarkən Xan sarayında olarkən göstərilən musiqili kompozisiyanı Avropadakı teatr sənətinə oxşatmış, musiqiçilərin və rəqqasələrin oyunlarını operaya bənzətmişdi. Professional teatrın təşəkkülündə xalq teatrları əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1873-cü ildə Bakıda və Tiflisdə bir-birinin ardınca göstərilən tamaşalar haqqında qəzetlərdə verilən xəbərlər İrəvanda da teatr sənətinə böyük maraq və həvəs oyatmışdı.

Erməni müəllifləri hər sahədə olduğu kimi, İrəvanda azərbaycanlı teatrının tarixini də özlərinə sərf edən tərzdə saxtalaşdırmağa çalışmışlar. Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan “İrəvan tarixinin oçerki” kitabında yazır ki, azərbaycanlı müəllimlərin təşkil etdikləri teatr həvəskarları dərnəyi özünün ilk tamaşasını gimnaziyanın müəllimi Firudin bəy Köçərlinin rəhbərliyi altında 1884-cü ildə göstərmişdir. Azərbaycan

Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 avqust 1994-cü il tarixli əmri ilə dövlət teatrlarının yaradıcılıq-istehsalat fəaliyyətini tənzimləyən bütün şərtlər C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına da şamil edildi. Həmin əmrə əsasən İrəvan teatri Bakıdakı Hüseynqulu Sarabski adına Mədəniyyət evində yerləşdirildi. İrəvan teatrının cəfəkeş aktyoru, əməkdar artist Vidadi Əliyev teatrın direktoru və bədii rəhbəri təyin edildi. 1989-2000-ci illərdə İrəvan teatrının truppası gənc aktyorlar hesabına yeniləndi, ənənəvi repertuarına yeni-yeni əsərlər əlavə edildi. 2000-ci ildən teatra tanınmış aktyor İftixar Piriyeu rəhbərlik edir. Son vaxtlaradək İrəvan teatrında 60-dan artıq tamaşanın premyerası olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 avqust 2006-cı il tarixli “İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyi haqqında” sərəncamına əsasən 2007-ci il oktyabr ayının 16-da, Bakıda təntənəli şəkildə teatrın 125 illik yubileyi dövlət səviyyəsində keçirildi. Teatrın bir qrup aktyoru fəxri adlarla təltif olundu. 2008-ci il fevral ayının 8-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə paytaxtın Binəqədi rayonunda yerləşən M.Rəsulzadə adına Mədəniyyət Sarayı C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının balansına verildi. Bununla da, İrəvan teatri dövlət teatri adını daşdığı dövrdən keçən 80 il ərzində ilk dəfə özünün daimi isti yuvasına sahib oldu. Dövlət tərəfindən hər cür qayğı ilə əhatə olunan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatri son illərdə Türkiyədə, İranda, Gürcüstanda, Rusiya Federasiyasının Dağıstan vilayətində uğurlu qastrol səfərlərində olmuşdur. Bu gün İrəvan teatri bəşəri mövzularla yanaşı, xalqımızın ağırlı-acılı problemlərindən, teatrın özünün dəfələrlə üzləşdiyi qaçqınlıq faciəsindən, Xocalı soyqırımından bəhs edən əsərləri səhnələşdirir.

Nəriman bəy Nərimanbəyov

Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvanda maarif fədaisi kimi ad qazanan Haşım bəyin ailəsində 1889-cu ildə anadan olmuşdur. Haşım bəy İrəvanda azərbaycanlılar üçün ana dilində məktəblərin yaranmasında və xeyriyyə cəmiyyətinin təşkilində fəal iştirak etmişdir. Haşım bəyin Azərbaycan məktəbləri üçün başqa müəllimlərlə birlikdə tərtib etdiyi “Ana dili” kitabı hələ 1907-ci ildə İrəvanda, sonralar isə üç dəfə Tiflisdə çapdan çıxmışdır. Onun mətbuatda xeyli məqaləsi, teatr tamaşaları haqqında resenziyaları çap olunmuşdur. Nəriman bəy orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında başa vuraraq əvvəlcə Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində, sonra isə Xarkov universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. N.Nərimanbəyov burada Azərbaycan Tələbə Həmyerlilər Təşkilatının rəhbərliyinə seçilmiş və inqilabi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ali təhsilini 1915-ci ildə başa vurub İrəvana qayıdan Nəriman bəy Nərimanbəyov vəkil işləməklə yanaşı, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri

olmuşdur.1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabından sonra Bakıya köçən N. Nərimanbəyov Müsavat partiyasının sıralarına daxil olmuşdur. O, həmin ilin aprelində Bakıda çağırılan Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayında, oktyabrında isə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat Partiyasının birinci qurultayında fəal iştirak etmişdir. 1918-ci ilin fevralında Nəriman bəy Nərimanbəyov Zaqafqaziya Seyminin üzvü seçilmişdir. O, həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş Müsəlman fraksiyasının tərkibindəki Müsavat və bitərəflər qrupunun üzvü, 1918-ci il mayın 28-də isə qəbul edilən Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsini imzalayanlardan biri olmuşdur. N.Nərimanbəyov həmin il dekabrın 7-də Bakıda təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmiş, parlamentdə Müsavat fraksiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Nəriman bəy Nərimanbəyov Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyovun təşkil etdiyi kabinədə (14.IV.1919) dövlət nəzarətçisi vəzifəsini icra etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Nəriman bəy Nərimanbəyov müxtəlif idarələrdə hüquq məsləhətçisi və vəkil işləmişdir. Öz dövrünün tanınmış siyasi və ictimai xadimi olan Nəriman bəy Nərimanbəyov 1937-ci ildə Stalin repressiyasının qurbanı olmuşdur.

Miryusif Mirbabayev

Miryusif Mirabbas oğlu Mirbabayev 1889-cu ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. İrəvan ziyalılarının tanınmış nümayəndələrindən olan Mirabbas Mirbabayev İrəva şəhər Dumasının üzvü olmuşdur. Miryusif Mirbabayev ilk təhsilini İrəvan rus-tatar məktəbində və gimnaziyasında almışdır. O, 1916-cı ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra M. Mirbabayev Azərbaycanın İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyində öncə katib əvəzi, sonra katib işləmişdir.

Miryusif Mirbabayev 1918-1920-ci illərdə İrəvan Müsəlman Milli şurasının üzvü kimi, ermənilərin İrəvan quberniyasında törətdikləri qırğınların qarşısının alınması üçün həm Azərbaycanın, həm Ermənistanın xarici işlər nazirliklərinə, həm də Cənubi Qafqazdakı müttəfiq qoşunların komandanlığına müraciətlər etmişdir. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Miryusif Mirbabayev Ermənistan İnqilab Komitəsinin Hərbi Tribunalında, Xalq Maliyyə Komissarlığında məsul vəzifələrdə çalışmış, İrəvan pedaqoji texnikumunda tədris hissə müdiri, fəhlə fakültəsinin rəhbəri vəzifələrində işləmişdir. Miryusif Mirbabayev Ermənistan EA Tarix İnstitutunda və Ölkəşünaslıq muzeyində elmi işçi olmaqla yanaşı, Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki Milli Azlıqlar şurasının, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin üzvü kimi də ictimai işlərdə yaxından iştirak etmişdir. 1933-cü ildə Bakıya köçən poliqlot Miryusif Mirbabayev özünü dilçilik sahəsində sınamışdır. O, bir müddət SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialında elmi işçi olmuşdur. 1938-1941-ci illərdə Filialın Lüğətlər İnstitutunda elmi katib vəzifəsində işləmişdir. Lüğətlər İnstitutu Dil İnstitutu ilə

birleşdirildikdən sonra Miryusif Mirbabayev yeni institutun Lüğət və terminologiya şöbəsinin müdiri təyin olunmuşdur. 1944-cü ildə “Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsiri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi adını almışdır. 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Dil İnstitutunun ilk direktoru seçilmişdir. Akademik Heydər Hüseynovun rəhbərliyi altında hazırlanmış (1940-1946) 4 cildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət»ə görə 1948-də Stalin mükafatına layiq görülən alimlərdən biri də Miryusif Mirbabayev olmuşdur. O, bir çox başqa sanballı lüğətlərin də əsas tərtibçilərindən olmuşdur. Miryusif Mirbabayev 1951-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Əkbər ağa Şeyxülislamov

Dövrünün tanınmış siyasi və ictimai xadimi Əkbər ağa İbrahim oğlu Şeyxülislamov 1891-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında başa vurduqdan sonra, 1912-ci ildə Peterburq Yol Mühəndisliyi İnstitutuna daxil olmuş, 1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabından sonra ali təhsilli mütəxəssis kimi vətənə qayıtmışdır. 1918-ci ilin fevralında Ə.Şeyxülislamov Zaqafqaziya Seyminin üzvü seçilmişdir. O, həmin il fevralın 28-də Seym tərəfindən təsdiq olunmuş Müsəlman fraksiyasının tərkibindəki Hümmət partiyasına daxil olmuşdur. Ə.Şeyxülislamov Zaqafqaziya Seymi tərəfindən Türkiyə hökuməti ilə sülh danışıqları aparmaq üçün 1918-ci il martın 1-də yaradılmış nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil olmuşdur. O, həmçinin Zaqafqaziya hökumətində daxili işlər nazirinin müavini vəzifəsini icra etmişdir. Ə.Şeyxülislamov 1918-ci il mayın 28-də qəbul edilən Azərbaycanın İstiqlal bəyannaməsini imzalayanlardan biri olmuşdur. O, Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi birinci hökumət kabinəsində əkinçilik naziri vəzifəsini tutmuşdur. Ə.Şeyxülislamov 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda açılmış Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmişdir. O, parlamentdə sosialist fraksiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Ə. Şeyxülislamov parlamentin açılışında daxil olduğu fraksiyanın adından hərəətli nitq söyləmişdir. O, görkəmli siyasi və ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin tərkibində 1919-cu ildə açılacaq Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə yola düşmüş və 1920-ci ilin aprelinde Azərbaycan müstəqilliyini itirdikdən sonra orada qalmışdır. Əkbər ağa Şeyxülislamov 20-ci illərdə Azərbaycandan II İnternasionalın üzvü olmuşdur. Onun İkinci Dünya müharibəsinə qədər Parisdə rusca nəşr olunan “Azərbaycan” jurnalının 2-ci sayında dərc edilmiş “Azərbaycan necə quruldu” adlı məqaləsi bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Əkbər ağa Şeyxülislamov 1961-ci il martın 2-də vəfat etmiş və Parisin yaxınlığındakı müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Mustafa bəy Topçubaşov

Topçubaşovlar nəsli Azərbaycan tarixinə Sankt-Peterburq Universitetinin ilk azərbaycanlı professoru Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784-1869) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862-1934) kimi görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bu nəslin daha bir parlaq nümayəndəsi Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşov 1895-ci ildə İrəvanda doğulmuşdur. Cərrah, ictimai xadim, tibb elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan EA-nın və SSRİ Tibb EA-nın həqiqi üzvü, Bolqarıstan EA-nın müxbir üzvü, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı olmuşdur. Orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında almış, sonra 1919-cu ildə Kiyev Dövlət Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. M.A.Topçubaşov 1920-30-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetində cərrahiyyə klinikasında ordinator və assistent olmuşdur. 1930-1975-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin cərrahiyyə kafedrasının müdiri, eyni zamanda 1945-1948-ci illərdə EA-nın Eksperimental Təbabət İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. M. Topçubaşov 7 monoqrafiya, 5 cildə “Xüsusi cərrahlik” dərslərinin, ümumilikdə 160 elmi işin müəllifidir. Onun redaktəsi ilə kombinasiyalı ağrısızlaşdırma ilə bağlı üç elmi iş toplusu çap olunmuşdur. Əsas elmi tədqiqatları “Ürək-damar xəstəlikləri və onların profilaktikası”, “Xüsusi cərrahlik”, “Yad cisimləri çıxaran aparat və onun tətbiqi”, “Normal hipertenziya və onun cərrahi müalicəsi”, “Uzunmüddətli analgeziyanın tibbdə tətbiqi” əsərləridir. M. Topçubaşov Ümumittifaq Cərrahlar Cəmiyyətinin, Azərbaycan Cərrahlar və Uroloqlar Cəmiyyətinin fəxri sədri olmuşdur. Dəfələrlə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmiş, 1955-1959-cu illərdə Ali Sovetin sədri olmuşdur. Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. Mustafa bəy Topçubaşov 1981-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir. Azərbaycan EA-nın Elmi-Tədqiqat Eksperimental Klinik Təbabət İnstitutuna və küçələrdən birinə onun adı verilmişdir. Onun oğlu İbrahim Topçubaşov tibb elmləri doktoru, məşhur cərrah olmaqla bərabər, həm də bəstəkar olmuşdur.

Əziz Əliyev

Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyev 1897-ci ildə İrəvanda anadan olmuşdur. İlk təhsilini İrəvanda Abdulla bəy Muğanlinskinin pansionatında almışdır. O, İrəvan gimnaziyasını 1917-ci ildə qızıl medalla bitirdikdən sonra Peterburqda Hərbi-Tibb Akademiyasına daxil olmuşdur. 1918-ci ildə ermənilərin İrəvanda törətdikləri qırğınlarla bağlı o, ailəsini əvvəlcə Naxçıvanın Şahtaxtı kəndinə, oradan isə İrana aparmağa məcbur olmuşdur. 1921-ci ildə yenidən Şahtaxtıya qayıdaraq iki il orada həkim köməkçisi işləmişdir. 1923-cü ilin mayında Bakıya köçmüş və Xalq Komissarları Şurasında

işləmişdir. Bununla yanaşı Tibb İnstitutunda təhsil almış və oranı 1927-ci ildə bitirmişdir. 1928-1930-cu illərdə Xalq Səhiyyə Komissarlığında müalicə şöbəsinin müdiri və Klinik İnstitutun direktoru vəzifəsində çalışmışdır. 1932-1934-cü illərdə Tibb İnstitutunun direktoru, sonra isə Bakı şəhər səhiyyə şöbəsinin rəisi işləmişdir. 1936-1937-ci illərdə Tibb İnstitutunun direktoru və ADU-nun rektoru vəzifələrində çalışmış, həmin ildə doktorluq işini müdafiə etmişdir. 1938-1939-cu illərdə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi, 1939-1941-ci illərdə xalq səhiyyə komissarı, 1941-ci ilin martından 1942-ci ilin sentyabrınadək Azərbaycan KP MK-nın katibi, 1948-ci ilin dekabrınadək isə Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində işləmişdir. 1949-1950-ci illərdə İctimai Elmlər Akademiyasında dinləyici, sonra isə ÜİK(b)P MK-nın inspektoru olmuşdur. 1950-1951-ci illərdə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləmişdir. O zaman Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olan Mir Cəfər Bağırov Əziz Əliyevə qarşı qısqanclıq edərək onun vəzifədən uzaqlaşdırılmasına nail olmuşdur. Ə.Əliyev 1952-1956-cı illərdə Elmi-Tədqiqat Ortopediya və Bərpa Cərrahlığı İnstitutunun direktoru və Sabunçu rayon xəstəxanasında baş həkimin müavini, 1956-cı ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun direktoru işləmişdir. Əziz Əliyev dəfələrlə SSRİ, RSFSR, Azərbaycan SSR və Dağıstan MSSR Ali Sovetlərinə deputat seçilmiş, orden və medallarla təltif olunmuşdur. O, 1962-ci ilin iyul ayının 27-də vəfat etmiş Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur. Azərbaycanda və Dağıstanda bir sıra küçələr onun adı ilə adlandırılmışdır. Qızı Zərifə Əliyeva Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimi, tibb elmləri doktoru, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olmuşdur. Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu Heydər Əliyevin həyat yoldaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin anası Zərifə xanım 1985-ci il aprel ayının 15-də Moskva şəhərində vəfat etmişdir. Onun cənazəsi 1994-cü ildə Moskvanın Novo-Deviçye qəbiristanlığından Bakıya gətirilərək, Fəxri Xiyabanda, atasının qəbiri yanında dəfn olunmuşdur. Böyük oğlu Tamerlan Əliyev tibb elmləri doktoru, professor, respublikanın baş terapevti idi. Uzun müddət Tibb Universitetində daxili xəstəliklər kafedrasının müdiri, müdafiə şurasının sədri olmuşdur. Kiçik oğlu Cəmil Əliyev tibb elmləri doktoru, professordur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Rusiya Tibb Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimidir. Cəmil Əliyev Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Tibb Xidmətinin rəisi, Milli Onkologiya Mərkəzinin baş direktorudur. Akademik Cəmil Əliyevin elmi əsərləri təkcə respublikamızda deyil, onun hüdudlarından kənar da geniş yayılıb, müəllifinə nüfuz qazandırıb.

Səid Rüstəmov

Səid Əli oğlu Rüstəmov 1907-ci ildə İrəvanda doğulmuşdur. 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının xalq musiqisi fakültəsini, 1932-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji Institutunu bitirmişdir. Bəstəkar, dirijor, Azərbaycanın xalq artisti, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı olmuşdur.

Səid Rüstəmov 1931-ci ildən Azərbaycan radiosunun xalq çalğı alətləri orkestrinin konsertmeysteri, 1935-ci ildən isə direktoru və bədii rəhbəri olmuşdur. O, 1940-1949-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının bədii rəhbəri və direktoru, 1943-48-ci illərdə Azərbaycan Radio Komitəsinin musiqi verilişləri redaksiyasının rəhbəri olmuşdur. S. Rüstəmov “Azərbaycan rəqs melodiyaları”, “Beş yüz Azərbaycan xalq mahnıları”, “Azərbaycan aşığı mahnıları”, “Azərbaycan xalq mahnıları”, “Azərbaycan xalq rəngləri” kitablarında musiqi işləmələri apararaq onları nəşr etdirmişdir. 1948-1952-ci illərdə Azərbaycan bəstəkarlar ittifaqının sədri olmuş, 1928-ci ildən Bakı musiqi məktəbində, 1958-1983-cü illərdə Azərbaycan dövlət konservatoriyasında tar sinfində dərs demişdir. S. Rüstəmovun əsas əsərləri “Beşmanatlıq gəlin”, “Durna” və “Rəisin arvadı” komediyaları, solo, xor və orkestr üçün “Azərbaycan” kantatası, xalq çalğı alətləri üçün “Bayatı kürd” fantaziya – kantatası, tar və orkestr üçün konsert, Azərbaycan mahnı, rəqs və xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Günəşli Azərbaycan” musiqili dramatik kompozisiya və başqalarıdır. Dramatik səhnə əsərlərinə musiqilər yazmışdır. S. Rüstəmovun “Alagöz”, “Sürəyya”, “Gəlmədin”, “Həkim qız” mahnıları lirik və qəlboxşayandır.

Səid Əli oğlu Rüstəmov dəfələrlə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmiş, orden və medallarla təltif olunmuşdur. 1983-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Heydər Hüseynov

Heydər Nəcəf oğlu Hüseynov 1908-ci ildə İrəvanda doğulmuşdur. 1918-ci ildə ermənilərin İrəvanda törətdikləri qırğınlar zamanı onların ailəsi əvvəlcə Batum şəhərinə, sonra isə Stavropola köçmüş, nəhayət 1920-ci ildə Bakıya gəlmişdir. 1931-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra aspiranturaya daxil olmuşdur. 1935-ci ildə onun “Dialektik materializm” adlı ilk fəlsəfi əsəri dərc olunmuşdur. Alim-filosof, ədəbiyyatçı, ictimai xadim, Azərbaycan EA-nın akademiki, SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı olmuşdur. Heydər Hüseynov 1936-1940-cı illərdə SSRİ EA-nın

Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu filialının direktoru, 1940-1945-ci illərdə SSRİ EA

Azərbaycan filialının sədr müavini, eyni zamanda Azərbaycan KP(b) MK nəzdində Partiya Tarixi Institutunun direktoru olmuşdur. 1939-cu ildə M. F. Axundovun fəlsəfi görüşləri haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Uzun illər ADU-da fəlsəfə kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1944-cü ildə fəlsəfə elmləri doktoru adına layiq görülmüş və bir il sonra Akademiyanın həqiqi üzvü seçilmişdir. 1945-ci ildən etibarən Azərbaycan SSR Elmər Akademiyasında rəhbər vəzifələrdə çalışmış, Akademiyanın vitse-prezidenti, ictimai elmlər şöbəsinin sədri olmuşdur. Heydər Hüseynov “M. F. Axundovun fəlsəfi görüşləri”, “Nizaminin ictimai görüşləri”, “Görkəmli Azərbaycan alimi A. Bakıxanov” monoqrafiyalarını və Füzuli, M. Kazımbəy, Zərdabi, Vazeh, S. Vurğun, C. Cabbarlı, Ə. Şıxlinski və onlarla dahi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığından bəhs edən əsərlər yazmışdır. H. Hüseynov 4 cildlik “Rusca-Azərbaycanca lüğət”in müəlliflərindən biridir. Bu lüğətin müəllifləri 1948-ci ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdülər. Onun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən”(1949) adlı sanballı monoqrafiyasında Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin inkişaf mərhələləri təhlil edilmişdir. Bu əsər 1950-ci ildə Stalin mükafatına layiq görülmüşdür. Lakin monoqrafiyanın müəllifi Mircəfər Bağırovun qəzəbinə tuş gəlir və təqib olunur. Beləliklə, XX əsrdə Azərbaycanın ən böyük aliminə qarşı iftiralar baş qaldırır. Heydər Hüseynov özünün həbs olunmağını gözləməyib, 1950-ci ildə böhtanlara dözməyərək, özünü intihar etmişdir.

Cəfər Xəndan

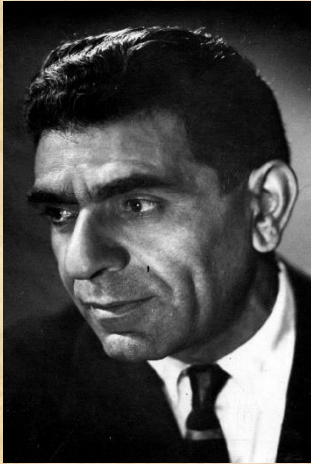
İrəvan xanlarının törəmələrindən olan Hacıyev Cəfər Zeynal oğlu 1910-cu il mayın 8-

də İrəvan şəhərində müəllim ailəsində doğulmuşdur. 1918-ci ildə ailəsi Gəncəyə köçmüş, 1925-1929-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda təhsil almışdır. İnstitutun dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirdikdən sonra 1932-1941-ci illərdə aspiranturaya daxil olmuş, eyni zamanda institutun ədəbiyyat kafedrasının assistenti, sonra dosenti kimi fəaliyyət göstərmişdir. M.F.Axundov adına Müəllimlər İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun kafedra müdiri, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri, həm də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında təşkilat katibi, «Ədəbiyyat qəzeti» redaksiyasının məsul katibi, «Gənc işçi» redaksiyasında ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1939-cu ildə namizədlik, 1948-ci ildə isə doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. 1941-ci ildə səfərbərliyə alınmış, Cənub-Qərb, Şimali Qafqaz cəbhələrində siyasi şöbənin baş təlimatçısı, cəbhə qəzetlərində məsul redaktorun müavini olmuşdur. Ordu sıralarından tərxis olunandan sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent, eyni zamanda

«Kommunist» qəzetində mədəniyyət və məişət şöbəsinin müdiri (1946-1947) işləmişdir. Universitetdə filologiya fakültəsinin dekanı (1947-1950), sonra rektoru (1950-1954) vəzifələrində çalışmışdır. 1954-1961-ci illərdə yenidən Azərbaycan Dövlət Universitetinin sovet ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur. 1961-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir. Bakı küçələrindən biri onun adını daşıyır.

Hüseyn Seyidzadə

Hüseyn Mirəli oğlu Seyidzadə 1912-ci ildə İrəvanda anadan olmuşdur. Həsən Seyidovun kiçik qardaşdır. 1927-ci ildə Bakıda tikiş fabrikində əmək fəaliyyətinə başlamış, sonra fəhlə teatrına daxil olmuş, aktyor köməkçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bir ildən sonra o, Gənc işçi teatrının aktyoru olmuşdur. 1930-cu ildə Leninqradda rejissorluq kursunu bitirmiş və Bakıya qayıtmışdır. 1936-cı ildə Moskvada Ümumittifaq Kinematografiya İnstitutunun kinorejissorluq fakültəsini bitirdikdən sonra “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında işləmişdir. 1938-ci ildə “Bakılılar”, “Böyük şəfəq”, 1939-cu ildə “Ayna” filmlərinin çəkilişində rejissorluq etmişdir. Sonra o, “Lenfilm” studiyasında öz peşəsini təkmilləşdirmişdir.

1943-cü ildə rejissor Niyazi Bədəlovla birgə müharibəyə sovqat göndərən insanların vətənpərvərlik duyğularından söhbət açan “Sovqat” filmi çəkmişdir. 1956-cı ildə Bakının kinoteatrlarında ekrana Hüseyn Seyidzadənin “O olmasın, bu olsun” filmi çıxarıldı. Azərbaycanda elə bir kino əsəri yoxdur ki, “O olmasın, bu olsun” qədər məşhur aktyor ansamblı toplaya bilsin. Dünyanı dolaşan bu film Hüseyn Seyidzadə yaradıcılığının şah əsərlərindəndir. Hüseyn Seyidzadə 1969-cu ildə İsmayıl Şıxlının eyniadlı romanı əsasında yazdığı “Dəli Kür” ssenarisini ekranlaşdırdı. “Yenilməz batalyon” (1965), “Koroğlu” (1960), “Var olun qızlar” (1972), “Qaymana” (1978) bədii filmləri H.Seyidzadənin ən yaxşı rejissor işlərindəndir. Hüseyn Seyidzadə mübariz sənətkar idi. O, sözünü açıq deməyi xoşlayırdı. O, 1970-ci ildə Azərbaycan SSR-in Əməkdar incəsənət xadimi adına layiq görülmüşdür. Son vaxtlar Natəvan haqqında film çəkmək istəyirdi. Ancaq amansız ölüm buna imkan vermədi. Hüseyn Seyidzadə 1979-cu il iyunun 2-də vəfat etmişdir. Bakıda küçələrdən biri onun adını daşıyır.

Əhməd Cəmil

Əhməd Səttar oğlu Cəmilzadə 1913-cü il oktyabrın 20-də İrəvan quberniyasının İrəvan şəhərində sənətkar ailəsində doğulmuşdur. İbtidai və orta təhsilini Gəncədə almışdır. «Gözəl Qafqaz» adlı ilk şeiri 1928-ci ildə «Qızıl Gəncə» jurnalında dərc olunmuşdur. Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin Gəncə bölməsində fəal iştirak etmişdir. Sonra Bakıda Ali Pedaqoji İnstitutun ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir (1930-1933). Şəmkir rayonunun Zəyəm kəndində (1933-1936), sonra Gəncədə (1936-1940) orta və ali məktəb müəllimi, metodist olmuşdur. 1940-cı ilin sentyabr ayından Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqında poeziya bölməsində məsləhətçi, «Ədəbiyyat qəzeti»ndə ədəbi işçi, məsul katib işləmiş, sonra ittifaqın məsul katibi seçilmişdir (1940-1942). İkinci Dünya müharibəsi illərində Şimali Qafqaz və Krım cəbhə qəzetləri redaksiyalarında çalışmışdır (1942-1943). O, 1944-1948-ci illərdə Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin məsul katibi vəzifəsində işləmişdir. 1950-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında məsləhətçi, 1951-ci ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə müvəqqəti redaktor işləmişdir. Azərneşrdə baş redaktor, redaktor (1953-1955), Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyində məsləhətçi (1956-1959), «Azərbaycan» jurnalının redaktoru (1959-1960), Azərneşrin baş redaktoru (1962-1963), Gənclik nəşriyyatında redaktor (1964-1967), «Ulduz» jurnalında baş redaktor işləmişdir (1973-1977). Rus, gürcü, Ukrayna, erməni, özbək, belorus, tacik və s. dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümələr etmişdir. Əhməd Cəmil 1977-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Mirzə Qədim İrəvani

Şimali Azərbaycan təsviri sənətində realist meyillər XIX əsr rəssamlığının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dəzgah boyakarlığının banisi Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) hesab edilir. İrəvanda varlı sənətkar ailəsində doğulan Mirzə Qədimdə rəssamlığa və bəzək işlərinə olan həvəs hələ gənc yaşlarından yaranmışdı. O, taxta üzərində oyma işləri aparən atası Məhəmməd Hüseynədən bu sənətin incəliklərini öyrənmişdi. Mirzə Qədim Tiflisdə gimnaziyada təhsil aldıqdan sonra İrəvana qayıtmış, ömrünün sonunadək teleqrafçı işləmişdir. O, fars, rus, fransız dillərini də mükəmməl öyrənmişdir. Həmçinin Mirzə Qədim İrəvaninin zəngin kitabxanası olmuşdur. Mirzə Qədim İrəvani irsini tədqiq edən akademik Rasim Əfəndi qeyd edir ki, Mirzə Qədim rəssamlığın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərən sənətkarlardan olmuşdur. O, portret və ornamental kompozisiyalar sahəsində xüsusilə

böyük məharət göstərmişdir. Onun şüşə, dəri, parça üzərində işlənmiş əsərləri Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında nümayiş etdirilir. Mirzə Qədim ilk əsərlərini şüşə üzərində çəkməyi sevirmiş. Bunlar da əsas etibarilə gənc qadın portretləri olmuşdur. Gənclik illərində Mirzə Qədim yerli təkəlduzçular üçün nümunə-ornamental çeşnilər də hazırlayırdı. Zəmanəmizədək qalmış bu tipli çeşni nümunələri göstərir ki, Mirzə Qədim Azərbaycan ornament sənətini dərinlən bilən sənətkar olmuşdur. Onun ornamental çeşniləri orijinal kompozisiyası və müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Mirzə Qədimin divar boyakarlığı üçün yaratdığı ornamental çeşniləri də məlumdur. Bu tipli ornamental çeşnilərin əksəriyyətini simmetriya əsasında qurulmuş, nəbatat və yaxud heyvanat aləmindən götürülmüş motivlər təşkil edirdi. Canlılar aləmindən götürülmüş motivlər içərisində bülbül, qaranquş, tovuz quşu, nəbati ornamentlərdə isə ot kolları, qızılgül, nar gülü əsas yer tuturdu. Bu baxımdan Mirzə Qədimin hazırda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılan qızılgül şaxəsi üzərində oturan bülbül rəsmi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu motiv Mirzə Qədim yaradıcılığında müxtəlif kompozisiya və ayrı-ayrı materiallar üzərində (şüşə, dəri, parça, kağız) dönə-dönə təkrar olunmuşdur. XIX əsrin 50-ci illərində baxımsızlıq üzündən yarasız hala düşən, nəmişlikdən divar rəsmləri korlanan, karniz və tavanın güzgüləri qopub tökülən Xan sarayında qismən də olsa bərpa işləri aparılmışdır. 1867-1874-cü illərdə Xan sarayında dəfələrlə aparılan bərpa işlərini Mirzə Qədim həyata keçirmişdir. O, Güzgülü zaldakı divar rəsmlərinin əksəriyyətini bərpa etmişdir. Görünür, rəssamın yağlı boya ilə çəkdiyi “Fətəli şah”, “İrəvan sərdarı”, “Həsən xan”, “Rüstəm Zal” portretləri hazırda Tiflisdə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində, “Abbas Mirzə” portreti isə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Tədqiqatçı N.Miklaşevskaya qeyd edir ki, Mirzə Qədim İrəvani Sərdar sarayı üçün 2m x 1 m ölçülərində bir neçə böyük portretlər çəkmişdir. N Miklaşevskaya kətan üzərində yağlı boya ilə çəkilmiş portretləri mahiyyət etibarilə Azərbaycan dəzgah rəssamlığının ilk əsərləri hesab edir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, 1914-cü ildə Sərdar sarayı dağıdılan zaman həmin portretlər divarlardan qoparılmış, Tiflisə aparılmış və hazırda Gürcüstanda muzeydə saxlanılır. Bu portretləri Azərbaycan incəsənəti tarixində yağlı boya ilə çəkilmiş ilk əsərlərdən saymaq olar. Hazırda Mirzə Qədimin 23 əsəri məlumdur. Onun sulu boya və qələmlə çəkilmiş 20 ədədi Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş olunur. Mirzə Qədimin əsərlərinin gözəl xüsusiyyətlərindən biri ondadır ki, onların əksəriyyətində müəllifin imzası vardır. Rəssamın hazırda Sankt-Peterburq Dövlət Ermitajında saxlanılan bir əsəri olduqca diqqətəlayiqdir. Bu əsər qovluqşəkilli bir hədiyyədir. Qovluğun içərisində sağda güzgü bənd edilmiş, sol tərəfinə isə bir kişi portreti çəkilmişdir. Portretin altındakı yazıdan (“General Karvilin üçün”) bəlli olur ki, Mirzə Qədim bu əsərini o vaxtlar Qafqazda olan bir rus generalına hədiyyə etmişdir Ornamental bəzəklər qovluğun alt və üst qabığında yerləşdirilərək dəbdəbəli bir xalça kompozisiyasını andırır. Bu ornamental kompozisiyanın ən gözəl hissəsini onun geniş ara sahəsində yerləşən bəzəklər təşkil

edir. Burada şəffaf boyalarla, süsən və qızılıgüldən böyük bir dəstə, onun da üzərində bülbül təsvir edilmişdir. Təəssüf ki, Mirzə Qədim İrəvaninin əsərlərinin böyük bir qismi günümüzədək gəlib çatmamış, İrəvanda qalan irsi isə erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. İrəvan xanlığında müxtəlif dekorativ sənət növləri arasında xalçaçılıq xüsusi yer tuturdu. Bunların bir qismi əhalinin şəxsi ehtiyaclarını ödəmək, bir qismi də xarici bazarlara çıxarmaq üçün toxunurdu. Xalça, kilim, palaz, şəddə və s. toxumaq ermənilərin milli mentalitetinə yad xüsusiyyətdir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən İrəvan şəhərinə köçürülərək gətirilən ermənilər əsasən ticarətlə məşğul olur, pinəçilik və bərbərlik edirdilər. Digər tərəfdən, ermənilər əsasən donuzçuluqla, azərbaycanlılar isə qoyunçuluqla məşğul olurdular. Ona görə də toxuculuq və xalçaçılıq sənəti məhz azərbaycanlı mühitində bərqərar olmuşdu. O dövrün səyyahları yerli əhalinin qoyun saxladığını və qoyun yunundan gözəl xalçalar, kisə, palaz, çul, qışda geyinmək üçün isti paltar, əlcək, corab toxuduğunu qeyd etmişlər. İrəvan xalçaları xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.), və xovsuz (palaz, kilim, cecim, sumağı, zili və s.) olmaqla naxışlarının incəliyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilirdi. Xalçaların üzərində türk mifologiyasından gələn damğalar və müxtəlif atributlar, çox zaman onun toxunma ili və toxuyanın adı öz əksini tapırdı. İrəvan şəhərinin zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun rəng kompozisiyalarının həllinə çoxçeşidli boyalar bəxş etmişdir. Al-əlvən boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, mifik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır. İrəvan xalçalarının özləri də ornamentli və süjetli xalçalar olaraq iki qrupa bölünürdü. Xüsusi kolorit zənginliyi və naxış rəngarəngliyi ornamentli xalçalara xas idi və onlar daha çox toxunurdu. Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksionerlərinin malına çevrilmişdir. Bu gün “Yerevan xalçası”, yaxud “erməni xalçası” adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı ilmə ustaları toxumuşlar. Publisist, teatrşünas və salnaməçi Qulam Məmmədlinin toplayaraq tərtib etdiyi iki hissədən ibarət “Azərbaycan teatrının salnaməsi” kitablarında İrəvan teatrının keçdiyi keşməkeşli yola aid qiymətli materiallar toplanmışdır. İrəvanda Azərbaycan teatrının formalaşması Yunis Nurinin adı ilə bağlıdır. 1878-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş Yunis Hacı Süleyman oğlu Süleymanov fitri istedadlı aktyor, teatr təşkilatçısı və rejissor kimi ömrünü İrəvan teatrına həsr etmişdir. 1950-ci ildə vəfat edən Yunis Nurinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş kitablar və məqalələr yazılmışdır.[212] XX əsrin əvvəllərində İrəvan teatrının formalaşmasında Yunis Nuri ilə yanaşı, Mirzə Mustafa Rəcəbovun, Kərim Əhmədovun, Mirabbas Mirbağırzadənin, Cəfər Əhmədovun, Əkbər Rzayevin, Məcid Rəcəbovun, Mehdi Kazımovun, Asif bəy Şəfəbəyovun xidmətləri böyük olmuşdur. İrəvanın adlı-sanlı zadəganlarından Pənah xan Makinskinin və Əli xan İrəvanskinin mülklərində xeyriyyəçilik məqsədilə İrəvan teatrının tamaşaları oynanılmışdır. Xalqımızın böyük mütəfəkkir oğlu, ədəbiyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı, dilimizin saflığı və varlığı uğrunda böyük mübariz. Firidun bəy

Əhməd bəy oğlu Köçərli on il (1885-1895) İrəvan gimnaziyasında dərs demiş, İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin təşəkkülünə ciddi təsir göstərmiş və aparıcı fiqurlarından biri olmuşdu. İrəvanda F.Köçərliyə yerli ziyalılardan Fars Abbas, Axund Məmmədbağır Qazizadə, Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə kimi açıqfikirli ziyalılar yaxından köməklik göstərirdilər. Qafqaz Təhsil Dairəsi rəhbərinin 30 oktyabr 1895-ci il tarixli əmri ilə F.Köçərli İrəvan gimnaziyasından Qori (Zaqafqaziya) Müəllimlər Seminariyasına köçürülür. Onun yerinə 1895-ci ildə Qafqaz Təhsil Dairəsinin əmri ilə İsmayıl bəy Şəfəbəyov təyin edilir. İsmayıl bəy Şəfəbəyov 1859-cu ildə Şuşada anadan olmuş, 1887-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdi. Gimnaziyadan əvvəl isə İsmayıl bəy Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində - Şuşada, Xaçmazda və digər yerlərdə pedaqoji fəaliyyət göstərmişdi. İ.Şəfəbəyov Azərbaycan dilini tədris etməklə yanaşı, gimnaziyada tərbiyə işləri üzrə köməkçi vəzifəsində də çalışırdı. Azərbaycanlı ziyalılardan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə ("Bəzmi"), Rəşid bəy Şahtaxtinski, Mirzə Məmməd Şeyxzadə də bir müddət gimnaziyada dərs demişlər. M.M.Şeyxzadə həm də İrəvan quberniyası müsəlman icması məclisinin Şərur-Dərələyəz üzrə nümayəndəsi olmuşdu. Ondan sonra - 1910-cu illərdə gimnaziyanın azərbaycanlılar bölməsinə Şeyx Əbu Səttar Əli Əkbər Kazımov rəhbərlik etmişdi. Gimnaziyada 1915-ci ildə 141 nəfər azərbaycanlı təhsil alırdı. Azərbaycan elminə öz töhfələrini vermiş dünya şöhrətli alim, akademik Mustafa bəy Topçubaşov, görkəmli ictimai xadim, tibb elmləri doktoru, professor Əziz Əliyev, ictimai xadim Maqşud Məmmədov, görkəmli tarixçi alim, professor Mehdi İrəvanski, görkəmli dilçi alim Miryusif Mirbabayev, İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin tərəqqisində böyük xidmətləri olan Abbas ağa Fərəcov, Qulam Fərhadov, Mehdi Kazımov, Əsədulla bəy Kəngərinski, Mirhüseyn Mirbağirov, Adil və Əkbər bəy Qaziyevlər, Hüseynağa Şahtaxtinski, Əslidar Muğanlinski, Teymur Makinski, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Aslan bəy Nabatəlibəyov, Mirzə Bağırbəyov, Seyfulla Süleymanov və başqaları gimnaziyanın məzunları olublar. Mənbələrdən aydın olur ki, gimnaziyanı bitirib İrəvan quberniyasının müxtəlif bölgələrində müəllim və yaxud dövlət qulluğuna gedənlər, əsasən azərbaycanlılar idi. Hətta gimnaziyanı əla qiymətlərlə bitirən məzunlara rus və müsəlman qanunvericiliyi fənnindən gimnaziyada həftədə 4 dəfə mühazirə oxumaq və İrəvan quberniyasında özəl dünyəvi məktəb açmaq səlahiyyəti verilirdi və bu səlahiyyətlərə malik olan şəxslərin Azərbaycan dilini bilməsi vacib idi. Göründüyü kimi, İrəvan Gimnaziyası təhsil tariximizin şərəfli səhifələrinin yazıldığı möhtəşəm maarif ocaqlarından biri olub.

Elm və mədəniyyət tariximizə "İrəvani" təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi bu xəzinəyə önəmli töhfələrini veriblər. Mirzə Qədim İrəvani, Fazil İrəvani, Balığa İrəvani, Mirzə Müslüm İrəvani, Aşub İrəvani, Mirzə Məhəmməd İrəvani, Dəlil İrəvani, Əbdülkərim İrəvani və başqaların bu sırada adlarını qeyd etmək olar. Çar Rusiyası dövründə İrəvan ədəbi-mədəni irsinin inkişafında İsmayıl bəy Şəfəbəyov, Eynəli bəy Sultanov kimi qabaqcıl fikirli ziyalıların əvəsiz rolu

olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişlər. İrəvan xanlığının ərazisində yeganə işlək dil Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Mənbələrdə göstərilir ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 1829-1831-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statisti İ.Şopen "tatar dilinin" – yəni Azərbaycan dilinin yayılma arealı haqqında belə qənaətə gəlmişdir: "Bu məşhur dil haqqında bir neçə söz deməmək mümkün deyildir, hansı ki, Adriatik dənizindən tutmuş, Sakit, Hind və Atlantik okeanlarının sahillərində, Qədim Dünyanın üçdəbir hissəsində milyonlarla xalqlar bu dildə anlaşırlar". Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Qafqazı gəzdikdən sonra bu qənaətə gəlmişdi: "Tatar dilini (yəni Azərbaycan dilini) öyrənməyə başlamışam, fransız dili Avropada zəruri olduğu kimi, bu dil də burada və ümumiyyətlə Asiyada zəruridir".

Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınmış İrəvan məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetişdirmişdir. XIX əsrin əvvəlində rus qoşunlarının şəhəri işğalından sonra qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti yandırılmışdır.

Zəngəzur dağlıq ərazi olmasına baxmayaraq Azərbaycanın elmi, mədəni və dövlətçilik həyatında mühüm yeri olan bölgələrimizdən biridir. Qarabağ, Naxçıvan və Təbriz kimi mədəniyyət mərkəzlərimizin qonşuluğunda yerləşən qədim Zəngəzur diyarı həmişə bu mərkəzlərlə sıx iqtisadi, mədəni və mənəvi əlaqədə olmuşdur.

Rusiya imperiyasına ilhaq edilənə qədər Zəngəzurda təhsil məscidlərin yanında fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə və evlərdə fərdi ruhanilər tərəfindən həyata keçirilmişdir. İlk səviyyədə təhsil alıb oxuma-yazmanı öyrənən gənclərdən imkanları olanlar sonradan öz təhsillərini Təbriz, Tehran, Ərdəbil, Məşhəd, Nəcəf, Bağdad və Şam kimi şəhərlərin böyük mədrəsələrində davam etdirmişlər.

Qarabağ xanlığının tarixinə dair ən etibarlı mənbə sayılan üç "Qarabağnamə" də birinin müəllifi, əslən Zəngəzurun Məmər kəndindən olan Mir Mehdi Xəzani və tarixi şəxsiyyət sufi şairi, təsəvvüf alimi, Zəngəzurun Cicimli obasında dünyaya göz açmış Nəqşibəndi şeyxi Mir Həməzə Nigari, habelə görkəmli şair, tarixçi və siyasi xadim Mir Mövsüm Nəvvab ilk təhsillərini Zəngəzurda evdə fərdi təhsil verən din xadimlərindən almışlar.

Mir Mehdi Xəzani və Mir Mövsüm Nəvvab uşaq yaşlarından dostluq etmişlər və birlikdə Qafanın Seyidlər kəndində yaşayan Bağdadda mədrəsə bitirmiş Axund Zülfüqardan dərslər almışlar.

Mir Həmzə Nigari isə ilk təhsilini atası Mir Rükəddin Əfəndidən, sonra isə Şəkinin Dəhnə kəndində bir ruhanidən almışdır.

Azərbaycan Rusiyaya ilhaq ediləndən sonra Zəngəzurdan olan bir çox gənclər Tiflis və Gəncə gimnaziyasında, Qori seminariyasında, Sankt- Peterburq, Moskva, Kiyev, Kazan və s. Universitetlərində təhsil ala bilmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri iik müdafiə naziri və Qarabağın general qubernatoru olmuş Xosrov bəy Sultanov Kiyev Hərbi Tibb Akademiyasının məzunu idi. Onun böyük qardaşı xalq qəhrəmanı Sultan bəy Sultanov isə Gəncə gimnaziyasını bitirdikdən sonra Sankt Peterburqda Ali Hərbi Akademiyada təhsil almışdı.

AXC maarif və dini etiqad naziri, Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunu Nurməmməd bəy Şahsuvarov, parlamentinin üzvləri Cəlil bəy Sultanov, Mirzə Sadıq Axundzadə, Kazan Universitetinin məzunu Həşim bəy Hacıyev, SSRi Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı akademiki Əli Əmiraslanov, Ermənistan SSR KP MK yeganə azərbaycanlı katibi olmuş Məmməd Salman oğlu İsgəndərov Zəngəzur təhsilinin yetirmələri olmuşlar.

Şərqi Zəngəzurun Azərbaycanın tərkibində inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, bu məqalədə daha çox XIX- XX əsrlərdə Qərbi Zəngəzurdə təhsilin əsas məqamlarına diqqət yönəltməyi məqsədə uyğun saydıq.

Qərbi Zəngəzurdə dini-mənəvi mühit, təhsil, məktəb həyatı, pedaqoji fəaliyyət tarix elmləri doktoru, professor Vəfa xanım Quliyevanın tədqiqat işlərində, həmçinin əslən Zəngəzurun Gorus rayonunun Şurnuxu kəndindən olan tanınmış müəllim Əli Adıgözəlovun 1986-cı ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında və qismən tərəfimizdən ətraflı araşdırılmış və kifayət qədər dərin təhlil edilmişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulana qədər azərbaycanlıların təhsili mollaxanalarda, mədrəsələrdə və rus-tatar məktəblərində həyata keçirilmişdir. Zəngəzurdə hər üç-dörd kənddən birində mollaxanalar olmuşdur. Mollaxanalarda 6-8 uşaq 4-6 il, adətən bir molladan təhsil almışlar.

Zəngəzurun Sisyan rayonunun Şəki kəndində və Qafan rayonunun Kurud kəndində 9-10 il təhsil verən ibtidai mədrəsə olmuşdur. 1900-1917-ci illərdə Şəki məktəbində Qazı Məmməd Əfəndinin mədrəsəsində təhsil almış şagirdlər Nuxada təsdiq olunduqdan sonra sünni kəndlərində mollalığ etmək hüququ almışlar.

Kurud kəndindəki mollaxanada dərs deyən Axund Əbdürrəhman Hacı oğlu Tehrandə ali mədrəsə bitirmişdi.

Sisyan rayonunun Urud kəndindəki 9 illik mədrəsə tipli mollaxana daha mütərəqqi olub, dini ayinləri öyrətməkdən başqa, dünyəvi elmlərdən də məlumat verirdi. Həmin mollaxanada dərs deyən Mirzə Sadıq Axundzadə Təbrizdəki Ali mədrəsəni bitirmişdi. Urud, Şəki və Kürdük mədrəsələri yerli xeyriyyəçilər tərəfindən maliyyələşdirildiyindən burada oxuyan şagirdlər təhsil haqqı verməkdən azad idilər.

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun bir çox kəndlərində molla məktəbləri ilə yanaşı, ibtidai təhsil verən dünyəvi məktəblər açılmağa başladı. Bu məktəblərdə təhsil adətən biri rus dili olmaqla iki dildə (kəndlərin əhali tərkibindən asılı olaraq azərbaycan, yaxud erməni dilində) aparılırdı. Ötən əsrdə Zəngəzurun ilk ali təhsilli ziyalılarından biri olan el ağsaqqalı Əbdülmənaf Hacıyev bu məsələni belə nəql edir:

“Urud kəndində ruhani ailəsi yaşayırdı- Molla Bağırusağı. (1980-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi olmuş Kamran Bağirov da bu tayfadandır- M. U.). Həmin ailə- yəni mollabağırılılar kəndin uşaqlarına dərs deyirdilər, cəmisi 10-12 nəfər tələbəyə dərs verərək ayda hər nəfərdən 50 qəpik pul alırdılar...

İlk təhsilini Urud kəndindəki mollaxanada alan Əbdülmənaf Hacıyev 1930-cu ildə Moskvada Ali Həmkarlar Məktəbini, 1934-cü ildə isə həmin şəhərdə Ümumittifaq Ali Hüquq Akademiyasını bitirmiş, 1934-36-cı illərdə Bakıda ədliyyə sistemində, 1936-1949-cu illərdə isə Naxçıvan MSSR Ədliyyə Naziri vəzifəsində çalışmışdır. Ə.Hacıyev “Mənim qeydlərim” adlı xatirələrində yazır:

“1906-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq Sisyan mahalının kəndlərində məktəblər açılmağa başladı. Şəki, Sisyan, Şıxlar, Ağudi, Vağədi, Urud kəndlərində məktəblər açılmağa başladı. 1906-cı ildə bizim Urud kəndində açılan məktəbə daxil oldum, 1911-ci ildə həmin məktəbi bitirdikdən sonar Gorus şəhərindəki orta məktəbə daxil oldum” .

Qafan rayonunun Baharlı kəndində molla İsmayıl İmamalı oğlu, Gıgı kəndində molla Fərzəli Piriyev, Şəhərcik kəndində molla Tağı, Sisyan rayonunun Şıxlar kəndində molla Ələsgər və molla Səməd, Dəstəgird kəndində molla Nuşirəvan, Vağədi kəndində molla İbrahim Xəlil ibtidai təhsil verən mollaxanalar açmış və ayda bir manat təhsil haqqı almaqla şagirdlərə oxumaq, yazmaq öyrətmişlər.

Bütün Yelizavetpol quberniyasında olduğu kimi, Zəngəzurdə da, dünyəvi məktəblərin açılması 1875-ci ildən sonraya təsadüf edir. Yelizavetpol qubernatorunun qərarı ilə 1876-cı ildə quberniyanın üç əyalətində (Dağ Kəsəmən, Cəbrayıl və Gorus kəndlərində) rus-tatar məktəbi açıldı. 1882-ci ildə isə quberniya ərazisində daha beş dünyəvi məktəb açıldı ki, bunlardan üçü Zəngəzur qəzasının kəndlərində (Qubadlı, İrsevanik və Qarakilsə) təşkil edildi. Ümumiyyətlə, Yelizavetpol quberniyasında 1901-ci ilədək 28 ibtidai rus-tatar məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da 12-si Zəngəzurdə

idi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Zəngəzurda təşkil edilmiş bu məktəblərdə təhsil almış şagirdlərin arasından çox görkəmli ədəbiyyat, elm və dövlət xadimləri çıxmışdır. Xalq yazıçısı Əli Vəliyev Urud mədrəsəsi haqqında yazırdı: "Nəcəfdə ali təhsil alıb, mollalıq hüququna malik olan Fətullah, Gorusda iki dərəcəli rus məktəbini qurtarmış Sadıq, məşhur şair Ləlini bağlamış şair Mirzə Hüseyn Urudda yaşayırdılar. Urudda oxumuşlar, savadlılar, söz qoşanlar, təbi gələnlər bizim kənddən qat-qat çox idi".

Urud kəndində uzun illər (1918-ci ilə qədər) Molla Bağrılılar ailəsi, Molla Səmih , Molla Fətullah mədrəsədə dərs demişlər.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Əli Vəliyev ilk təhsilini 1916-1918-ci illərdə Şəki kəndindəki rus-tatar məktəbində almışdır.

Qubadlıdakı beş siniflik ibtidai rus-tatar məktəbini bitirmiş xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov həmin dövrü belə xatırlayır: «Mən bu kənddə bir neçə evdə qalmaqla, onların ev işlərini görməklə yanaşı, oxuyurdum. Ömrümün ən çətin illəri idi. Ancaq, ruhdan düşmərdüm, məktəbdən qaçmırdım. Bu məktəb Zəngəzur qəzasında yaxşı cəhətdən ad çıxarmışdı. Məktəbin müdiri Qori seminariyasını Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə bitirmiş Həsən bəy Soltanov idi».

Zəngəzurda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Zəngəzur azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarına qayıtdıqca məktəb-təhsil məsələsi də yavaş-yavaş qaydaya düşməyə başladı. Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərində ilk dəfə olaraq Qafanın Gığı və Şəhərcik, Sisyanın Şıxlar, Vağədi, Ərəfsə və Urud, Meğrinin Vartanizor və Aldərə kəndlərində ibtidai məktəblər açıldı.

1930-cu ildə isə artıq Zəngəzurda otuz məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 28-i birinci dərəcəli (dörd sinifli), 2-si isə ikinci dərəcəli (yeddi sinifli) məktəblər idi.

1941-ci ildə Zəngəzurdakı 42 Azərbaycan məktəbinin 23-ü ibtidai, 15-i yeddi illik, 4-ü isə orta (Vağədi, Şəhərcik, Meğri, Şəki) təhsil müəssisəsi idi.

Ermənilərin hər cür müqavimət göstərmələrinə, açıq və gizli şəkildə maneçilik törətmələrinə baxmayaraq, ikinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə də Zəngəzur azərbaycanlıları çox mütəşəkkil bir ardıcılıqla, davamlı bir səylə məktəb və tədris prosesini daim yüksəltmək üçün mübarizə aparmışlar və bir çox şeyə nail olmuşlar. Sonuncu deportasiya ərəfəsində Zəngəzurda 42 ümumtəhsil Azərbaycan məktəbi olmuşdur. Həmin məktəblərdə çalışan 500-dən çox müəllimin yarısından çoxu ali təhsilli idi, 13 müəllim isə əməkdar müəllim adına layiq görülmüşdür. Ermənistan SSR-nin əməkdar müəllimi adını almış Sisyan rayonundan Həbib Bayramov, Ağaqlu Nəcəfov, Qafan rayonundan Əliş Qarayev, Cəlal Zeynalov, Bəhlul İmaməliyev, Cahangir Rüstəmov, Qabil Həsənov, Səriyyə Həsənova, Həsən Şəkəreliyev, Nüsrət

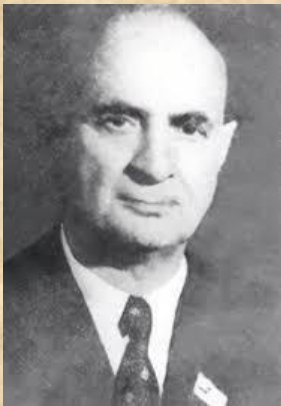
Şıxəliyev, Meğri rayonundan Həsən Məmmədov, Məmmədbağır İbrahimov, Həsənqulu Hacıyev respublikanın adlı-sanlı müəllimlərindən olmuşlar. Məhz bu müəllimlərin ardıcıl fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, Sovet dönəmində Zəngəzurdan minlərlə şagird müxtəlif istiqamətli ali təhsil ocaqlarına daxil olmuş və müvəffəqiyyətlə o institutları bitirmişdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz Zəngəzurdə aparılan uğurlu tədris prosesinin sayəsində Zəngəzur torpağından 12 akademik, 50-dən çox elmlər doktoru, professor, 200-dən çox elmlər namizədi yetişmişdir.

İndi zəngəzurlu ziyalıların sorağı Amerikadan, Almaniyadan, Fransadan, İngiltərədən, Rusiyadan, Türkiyədən, bir sözlə, dünyanın hər yerindən gəlməkdədir. Zəngəzur məktəbləri Azərbaycana yüzlərlə yüksək səviyyəli bilikli və bacarıqlı dövlət və siyasət xadimləri, hökumət təmsilçiləri, alimlər, generallar, döyüşçülər, milli qəhrəmanlar, diplomatlar, ictimai fəal insanlar bəxş etmişlər. Onların sayı çoxdur, adlar çəksək bəlkə də bir kitab alınar, kimisə yaddan çıxara bilərik deyə fərdlər haqqında danışmayacağıq. Yalnız onu deyə bilərik ki, Zəngəzur istedadlı, savadlı, çalışqan və mübariz insanların diyarı olmuşdur.

Təxminən 100 il bundan əvvəl, daşnak başkəsənlərinin Zəngəzuru işğal etdiyi ağır günlərdə millət vəkili Cəlil Sultanov 1920- ci il yanvarın 24-də Parlamentin sədrinə ünvanladığı teleqramda ümitsizlik və kədər içərisində yazırdı: “Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmazsa Qarabağı xilas edin!”

İndi yəqin ki, Cəlil Sultanovun da, şəhidlərimizin də, Zəngəzur həsrəti ilə dünyasını dəyişən minlərlə soydaşımızın da ruhu şaddır!

Zəngəzurun ən yeni tarixini həmin məktəblərdə oxuyan balalarımız yazacaqdır!

Tanınmış qələm sahibi Məmmədəli Hacı Məmməd

Bu gün İrəvan mühitinin yetirdiyi ziyalılardan söhbət açacağıq. Məmmədəli Hacı Məmməd oğlu. 1899-cu ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş Məmmədəlinin atası Hacı Məmməd kişi dini təhsil almış, ərəb, fars dillərini öyrənmişdi. Məmmədəli 1908-1914-cü illərdə İrəvan gimnaziyasında təhsil almış, fars dilini mükəmməl öyrənmişdi. Nasir təxəllüsü ilə 1912-ci ildə mətbuata gəlmiş gənc Məmmədəli yazılarını Bakıda nəşr olunan "Sədayi-həqq", "İqbal" qəzetlərində dərc etdirirdi. 1914-cü ildə İrəvanda Azərbaycan dilində "Lək-lək" satirik jurnalı nəşrə başlayanda o, həmin jurnalda "Şeytan", "Dul toyuq" imzası ilə şeirlər və məqalələrlə çıxış etmişdir. Məmmədəli Nasir 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərində məsləkdaşları M.Mirfətullayev, T.Rzayevlə birgə İrəvanda "Cavanlar şurası" adlı siyasi, ictimai, ədəbi bir qəzet açmağa müvəffəq olmuşdur. Bu qəzet daşnakların çirkin əməllərini pisləyir, xalqı ayıq və səfərbər olmağa

səsləyirdi. Bu səbəbdən də qəzetin nəşrinə imkan verilməmiş, 3-4 sayından sonra bağlanmışdı. Bundan sonra o, "Açıq söz" qəzetində çıxışlarını davam etdirmişdir. M.Nasir Hüseynağa Şahtaxtının rəhbərliyi ilə İrəvanda qurulan "Müdafeyi-məzluman" təşkilatının fəallarından olmuşdur.

M.Nasir daşnakların təqibindən yaxa qurtararaq 1918-ci ildə Gəncəyə gəlmiş, 1920-ci ildə onun redaktorluğu ilə "Qırmızı Gəncə" qəzeti nəşr olunmuşdur. Onun yazdığı "Bədbəxt ailə" pyesi 1919-cu ildə Gəncədə tamaşaya qoyulmuşdur.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, 1917-ci ildən Kommunist Partiyasının üzvü olan Məmmədəli Nasir 1921-ci ildə Ermənistana rəhbər işə dəvət edilmiş, 1922-ci ilin yanvarınadək Ermənistan KP MK-nın təbliğat-təşviqat şöbəsinin nəzdində Türk seksiyasının müdiri vəzifəsində işləmiş, sonra isə "Rəncbər" qəzetində çalışmışdır.

1922-1923-cü illərdə Qafqaz Bürosu M.Nasiri Gürcüstanın Azqur, Borçalı və Qarayazı rayonlarında partiya komitəsinin katibi vəzifəsinə işə təyin etmişdir. 1926-cı ildə Qafqaz Bürosunun təyinatı ilə Zaqatalada Siyasi maarif şöbəsinin müdiri işləyən M.Nasiri bir il sonra Bakıda "Kommunist" qəzetinə işə dəvət edilmişdir. O, burada bir neçə il təlimatçı, Qəzalarla iş şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. M.Nasir 1931-1934-cü illərdə Dəvəçidə ("Yüksəliş"), Laçında ("Şura Kürdüstanı"), Ağdamda ("Ağdam kolxozçusu"), Bərdədə ("Qızıl Bərdə"), Əli Bayramlıda (indiki Şirvan şəhəri – "Pambıq zərbəçisi") kimi rayon qəzetlərinin məsul redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1935-ci ildə "Yeni yol"da məktublar şöbəsinin müdiri işləmişdir. 1936-cı il iyulun 18-də repressiyaya məruz qoyularaq həbs olunmuş, 10 illik sürgün həyatına məhkum edilmişdir. 1956-cı ildə bəraət almış, həmin ildən vaxtilə işlədiyi "Kommunist" qəzetində təşkilatçı müxbir kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Eyni zamanda "Ədəbiyyat və incəsənət", "Kommunist", "Bakı" qəzetlərində, "Azərbaycan", "Kirpi" kimi jurnallarda çıxışlar etmişdir. Məmmədəli Nasir 1982-ci il aprel ayının 14-də 83 yaşında vəfat etmiş, Bakının şəhər qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Mənbələrdə göstərilir ki, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra İrəvanın imkanlı və ziyalı elitasının xeyli bir qismi şəhəri tərk etmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində dövrünün tanınmış simaları soyqırırma və deportasiyaya məruz qalmış, dünyanın bir sıra ölkələrinə - Şimali Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya, İran, Rusiya və digər ölkələrə üz tutmuşdular. İrəvan, dövrünün mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. İrəvanda yaşayıb-yaradan azərbaycanlılar öz istedadları ilə tariximizə parlaq səhifələr həkk etmişdilər.

Qərbi Azərbaycanda folklor

“Qərbi Azərbaycan” etnik-mədəni arealı ümum-Azərbaycan etnomədəni sisteminin üzvi tərkib hissəsi olsa da, bu termin altında nəzərdə tutulan coğrafi ərazidə – indiki Ermənistan Respublikasında yaşayan soydaşlarımız son iki yüz ildə dəfələrlə deportasiya və soyqırımlara məruz qalmış, əcdadlarımızın minilliklər boyu burada yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər qəddarcasına dağıdılmış, acgözcəsinə talanmış, xaincəsinə mənimsənilərək böyük bir hissəsi erməni tarixinə, erməni mədəniyyətinə, erməni folkloruna identifikasiya olunmuşdur. Bununla belə, Qərbi Azərbaycan folklorunun nəinki şifahi, həm də ayrıca yazılı qaynaqları var və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qərbi Azərbaycan ərazisində müşahidə olunan epigrafiq abidələr və onlarda əks olunmuş folklor motivləri;
2. Ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış səyyah və tarixçilərin əsərlərində rastlanan və bilavəsitə və ya dolayısı ilə Qərbi Azərbaycanın ərazisi ilə bağlı olan əfsanə və rəvayətlər;
3. Hər hansı bir vəsilə ilə yazıya köçürülmüş folklor nümunələrinin yer aldığı yazılı ədəbiyyat nümunələri;
4. Erməni mənbələrində istifadə olunan Azərbaycan folklor obraz, motiv və süjetləri.

Tədqiqatlar sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan ərazisindən indiyə qədər onlarla epigrafiq abidə üzə çıxarılmışdır ki, onlardan bir qismi qədim arami əlifbası ilə türk və yəhudi dillərində, digər bir qismi yunan və latın əlifbaları ilə yunan və latın dillərində, başqa bir qismi isə elm aləmində “Orxon-Yenisey” əlifbası kimi tanınan əlifba ilə türk dilində qələmə alınmışdır. Arami əlifbası ilə yazılmış epigrafiq abidələrdən ən azı 3-nün qədim türk dilində olduğu məlumdur. Bunlardan ikisi Artaksi (Artaşes) adlı məliyin Göyçə gölü yaxınlıqlarından tapılmış iki sərhad daşı üzərində cızılmış eyniməzmunlu yazısıdır ki, həmin daşlar hazırda Ermitajda saxlanılır. Loru mahalının Cücəkənd kəndindən tapılan üçüncü yazı isə oradakı “Həqiqətin torda gizli saxlanması comərdliyə ziyan vurur” məzmununda olan atalar sözü folklorşünaslıq baxımından daha böyük önəm daşımaqdadır. Daha bir önəmli yazılı qaynaq Mehri (Meğri) rayonu ərazisində, Nüvədi kəndi yaxınlığındakı Qarqadaşı dağında cızılmış runik türk yazısıdır. Qərbi Azərbaycan folklorunun yazılı qaynaqları içərisində ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış səyyah və tarixçilərin əsərlərində rastlanan və Qərbi Azərbaycanın ərazisi ilə bağlı olan əfsanə və rəvayətlər də önəm daşımaqdadır. Onlardan biri XI əsrdə yaşamış gürcü tarixçisi Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” adlı salnamədə Həzrət Nuhun oğlu Yafəsin övladlarından biri, gürcü mənbələrində adı Torqom (Torqomos), yəhudi və xristian

mənbələrində, o cümlədən erməni və alban mənbələrində Toqarma, müsəlman mənbələrində isə Türk kimi çəkilən şəxsdən söhbət açılır və onun nəslinin ata yurdu kimi Böyük Ağrı dağıyla Kiçik Ağrı dağı arasındakı ərazi göstərilir. Bunu Qərbi Azərbaycandan toplanmış əfsanələr də təsdiq edir. Qərbi Azərbaycan folklorunun yazılı qaynaqları içərisində Əbubəkr ət-Tehrani əl-İsfahaninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə”si xüsusi yerə sahibdir. Əsərin müəllifi, Uzun Həsənin böyük babası – Ağqoyunlu dövlətinin banisi olan Qara Yülük Osman bəyin nəsil şəcərəsini araşdıraraq 52-ci babada Oğuz xaqana çatdırır. Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi dövlətin əhatə etdiyi əraziləri sadalayır və nəhayət, onun (Oğuz Xaqanın) Göyçə dənizi ətrafında vəfat etdiyini yazır. Əbubəkr Tehrani Oğuzun nəvəsi Bayandur xan haqqında daha maraqlı məlumat verərək göstərir ki, Bayandur xan “Qarabağ qışlağına və Göyçə dəniz yaylağına” yollanır. Burada böyük qurultay çağırır, çoxlu camaat yığır, əzəmətli məclis qurur, çoxlu qızıl və gümüş, beş yüz naxışlı kəmər və kəmərlərin üstündə qızıl və gümüş qılınclar bəxşiş edir və nəhayət, məmləkətini öz övladları arasında onların qabiliyyətlərinə görə bölüb “bir neçə gündən sonra Allahın dəvətini qəbul edib”.

Bu söyləmələr Qərbi Azərbaycanın “Oğuznamə”lərin formalaşma və yayılma arealına daxil olduğunu, yerli folklor ənənələrinin, xüsusən də oğuzlarla bağlı əfsanə və rəvayətlərin yazılı qaynaqlar üçün etibarlı mənbə olduğunu göstərir. Vaxtilə İrəvanda olmuş Jan Taverniye, Jan Şarden, Kerr-Porter, Ceyms Morier, Kameron, Lord Linç və başqa Avropa səyyahları da öz qeydlərində Qərbi Azərbaycanın folkloru barədə məlumat vermişlər. Bunlardan İrəvan bəylərbəyini Çuxursəəd bəylərbəyliyi adı ilə təqdim edən Jan Şarden Şərur sultanlığının, Naxçıvan xanlığının onun tərkibində olduğunu göstərir. Həm də İrəvanda heç bir erməni ailəsinin yaşamadığını bildirir. Tədqiqatlar sübut edir ki, məlum səbəblərdən Şimali Azərbaycanın hər yerinə səpələnmiş qərbi azərbaycanlıların söz yaddaşını yaşadan folklor informatorları lokal və regional şəraitdən asılı olaraq fərqli coğrafi mühitə düşüklərindən, ənənəvi məişətdən uzaqlaşır, yaddaşlar getdikcə zəifləyir. Çünki folklor öz regional mühitində funksional ola bilər. Mühitdən qopandan sonra isə o çox sürətlə passiv fona keçir. Bununla belə, Qərbi Azərbaycandan didərgin salınaraq Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş yerli xalqın kompakt şəkildə yaşadıkları bölgələrə təşkil edilən elmi ekspedisiyalar zamanı hələ də yaddaşlardan silinməyən zəngin materiallar toplanmışdır. Qərbi Azərbaycan folklorunda tarixi yaddaşın və epik təfəkkürün semantikasının öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar sayəsində aşağıdakılar müəyyən edilir:

– Azərbaycanın bütün bölgələrinin folklorunda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan folkloru da toponimik əfsanələrlə zəngindir və onlar özlərində əski yurd yerlərimizin

adlarını əbədləşdirməklə həmin ərazilərin tarixən türklərə məxsusluğunu birmənalı şəkildə təsdiqləyir.

Qərbi Azərbaycan folklorunun etnoregional xüsusiyyətləri araşdırılarkən müəyyən olunur ki, Qərbi Azərbaycanın yerli əhalisinin zəngin təxəyyülünün məhsulu olan folklor, mif və əsatirlər, nağıllar, poetik nümunələr burada yurd salmış insanların həm də dünyagörüşünün göstəricisidir. Bu bölgədə ənənəvi türk dünyagörüşünü əks etdirən mif və rəvayətlərdən başqa, hər bir coğrafi adın, müqəddəs yerin tarixçəsini özündə yaşadan hekayətlər də yaranmışdır. Ağbabadan Vedibasara, Lorudan Zəngəzura, Göyçədən Zəngibasara qədər olan ərazidə sıx yaşamış əhali tarixi kökləri çox qədimlərə gedən memarlıq, sənətkarlıq nümunələri ərsəyə gətirmişdir.

İrəvan şəhəri, Vedibasar, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba, Şörəyel, Loru, Pəmbək, Göyçə, Qaraqoyunlu, Şəmşəddin kimi bölgələr Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olmaqla bərabər, digər mahallarla da sıx əlaqədə olmuşdur. Böyük ticarət yollarının üzərində olan bu bölgəni Osmanlı dövləti ilə, şimali və cənubi Azərbaycanla, Borçalı mahalı ilə ayrılmaz tellər bağlamışdır. Şəmşəddin, Qaraqoyunlu, Dilican və Göyçə mahallarında yaşayan türklərin adət-ənənə, məişət baxımından Gəncəbasarın yerli əhalisi ilə, demək olar ki, eyni olması tarixi faktdır.

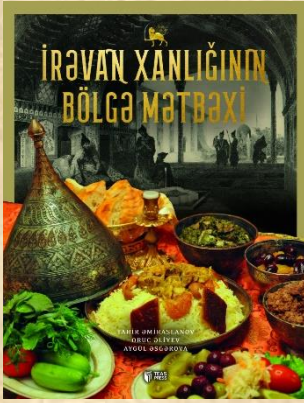
Tarixən Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olan Zəngəzur mahalı adətlərinə, məişətinə görə Qarabağ türkləri ilə eynilik təşkil etmişdir. Bu ərazinin qərb hissəsi Anadolu türkləri ilə qaynayıb-qarışmış, onlarla sıx əlaqədə olmuşdur. İrəvan, Vedibasar, Gərnibasar, Zəngibasar kimi ərazilərin Güney Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Maku kimi şəhərləri ilə bağlılığı, əlaqələri də bir faktdır və s. Bu istər şivələrdə, istərsə də sənətkarlıq nümunələrində, adətlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Zəngin mədəni irsi, folkloru, ədəbiyyatı və musiqisi ilə seçilən bu bölgə bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ayrı-ayrı bölgələrin keçdiyi tarix, mədəni irs, toponimlər də onun ümum-Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə birbaşa bağlılığını göstərir. Coğrafi-siyasi termin kimi ötən əsrin sonlarından etibarən işlənməyə başlayan “Qərbi Azərbaycan” anlayışından törəmə olan “Qərbi Azərbaycan folkloru” anlayışı Azərbaycan folklorşünaslığının yeni istiqamətidir. Həm bütövlükdə Azərbaycan, həm də ümumtürk folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsi, başqa sözlə, məhəlli variantı olan Qərbi Azərbaycan folkloru Azərbaycan və ümumtürk folkloru kontekstindən araşdırıla bilər və araşdırılmalıdır. Mühitlə bağlı regional xüsusiyyətlər Qərbi Azərbaycanda qeydə alınmış mərasim folklorunda, adət və ənənələrdə də müşahidə edilir. Məsələn, Novruz ərəfəsi və Novruz bayramı ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da geniş qeyd olunub. Əhalinin bu el şənliyinə elliklə qatılması olduqca maraqlı folklor nümunələrinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Öz qədimliyi ilə islamiyyətdən çox-çox əvvəllərlə səsleşən Qurban bayramı da Qərbi Azərbaycanda

həmişə böyük təntənə ilə və regional özünəməxsusluqlarla keçirilirdi. Ən qədim mərasimlərdən olan Xıdır Nəbini insanlar bu yaxınlara qədər qoruyub saxlamışdılar, yağışlı havalarda cavanlar qodu-qodu gəzdirirdilər. Azərbaycanın xalq mahnı və janrlarına daxil olan tırnqı və nanayların musiqi forma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ən aktual məsələlərdən biri kimi gündəmdə durur. Onların məzmunu incəsənət janrının bütün növlərində olduğu kimi, forma xüsusiyyətlərində də öz əksini tapır. İstər toylarda, istərsə də yığnaqlarda oxunan tırnqların ana xəttini yurd həsrəti, ayrılıq motivləri təşkil etdiyindən tırnqlar xüsusi yangı ilə oxunurdu.

Qərbi Azərbaycan mətbəxi

Qərbi Azərbaycan mətbəxi Azərbaycan kulinariya ənənələri içində zəngin tarixi ilə seçilir. XVIII əsrin ortalarında yaranan İrəvan xanlığı o dövrdə nisbətən gənc xanlıqlardan biri olsa da, bu dövrün ən inkişaf etmiş kulinariya üsullarını mənimsəmişdi. Səfəvi sarayının mətbəxinin təsiri burada xüsusilə güclü olub. Səfəvi sarayında olan mürəkkəb və peşəkar şəkildə hazırlanan yeməklərin bir çoxu İrəvan xanlığında da tətbiq edilib. İrəvan mətbəxi ümumilikdə Azərbaycan mətbəxinin texnologiyalarını və ənənələrini əks etdirir, lakin yerli məhsullardan istifadə etməsi onu fərqləndirir. Burada bəkməz, doşab kimi spesifik qidalar geniş yayılmışdı. Üzüm və tutdan hazırlanan doşab, nar bəkməzi kimi xüsusi ləzzətlər bu bölgəyə məxsus idi. Yerli adlar da özünəməxsus idi – məsələn, qırmızı rəngli bəkməz “Nar bəy” və ya “Qırmızı bəy” adlandırılırdı. İrəvan xanlığının coğrafi mövqeyi və zəngin təbiəti burada fərqli ərzaqların və dadların formalaşmasına imkan yaradıb. Qars, Dərbənd, Təbriz, Gəncə və Qarabağ mətbəxi kimi, İrəvan mətbəxi də Azərbaycan kulinariyasının ayrılmaz hissəsi olub və onun zənginliyini daha da artırıb.

-Qərbi Azərbaycan zəngin iqlimi, yerli məhsulları ilə seçilir. Burada qoyun və mal əti, süd məhsulları, ov quşları, yabanı və mədəni bitkilər geniş istifadə olunurdu. Göyçə gölündə tutulan qızıl alabalıq, həmçinin yerli pendir növləri, müxtəlif növ paxlavalar və bozbaşın fərqli variantları bu mətbəxin əsas yeməklərindən sayılır. Məsələn, İrəvanda bişirilən paxlava əvvəllər yalnız badamla hazırlanırdı, sonralar qoz əlavə edildi və bu, saray paxlavası adlandırıldı. Bozbaşın İrəvan variantına İran təsiri ilə “abquş” da deyilirdi. Həmçinin bölgədə kartof geniş yayılmamışdan əvvəl yeməklərdə şabalıd istifadə olunurdu. İrəvan mətbəxi digər Azərbaycan bölgələrinin mətbəxi ilə oxşarlıq təşkil edir. Burada yeməklərin adlarında və bəzi hazırlanma üsullarında kiçik fərqlər olsa da, ümumi kulinariya prinsipləri dəyişməz qalıb. İllərdir Qərbi Azərbaycan mətbəxinin unudulmaqda olan yeməklərinin qorunması üçün araşdırmalar aparır, qədim reseptləri toplayır və onları kitab halına salır. Bu proses təkcə yazılı mənbələrin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, regionun yaşlı sakinləri ilə görüşlər keçirilir, onların yaddaşında qalan reseptlər qeydə alınır və yenidən hazırlanaraq müasir

mətbəxdə tətbiq edilir. Eyni zamanda, bu yeməklərin qorunması və təbliği üçün elmi araşdırmalar davam etdirilməli, restoranlar və aşpazlar tərəfindən menyulara salınmalıdır. Milli mətbəxi dünyaya tanımaq üçün kulinariya festivalları, ustad dərsləri və sərgilər təşkil olunmalı, qədim bişirmə üsulları, daş qazanlarda hazırlanan yeməklər və saray mətbəxinin spesifik reseptləri nümayiş etdirilməlidir. Bu proses yalnız elmi araşdırmalarla məhdudlaşmamalıdır. Restoranlar və aşpazlar milli mətbəxi yaşatmaq üçün Qərbi Azərbaycan yeməklərini menyularına daxil etməli, aşpazlar üçün xüsusi təlimlər keçirilməlidir. Ev təsərrüfatlarında da bu yeməklərin bişirilməsi təşviq edilməli, ənənəvi şirniyyatlar və yeməklər gündəlik qida rasionuna qaytarılmalıdır. Bundan başqa, mətbəximizin zənginliyini dünyaya tanımaq üçün kulinariya festivalları, sərgilər və beynəlxalq tədbirlər təşkil edilməlidir. Məsələn, qədim daş qazanlarda bişirilən yeməklər və saray mətbəxinə aid spesifik reseptlər təqdim olunmalıdır. Qərbi Azərbaycan mətbəxi ilə bağlı genişmiqyaslı araşdırmalar aparılır. Hazırda bu mətbəxin tarixi, unudulmuş yeməkləri və reseptləri bərpa edilərək sistemləşdirilir. “İrəvan xanlığı bölgə mətbəxi” haqqında yazılmış ilk kitabımız beynəlxalq səviyyədə tanınıb və “Dünyanın ən yaxşı kulinariya kitabı” mükafatına layiq görülüb. Araşdırmalarımız çərçivəsində 1500 nəfərlə görüş keçirilib, onların mətbəx yaddaşı qeydə alınıb, reseptlər toplanıb və tarixi mənbələrlə araşdırılıb. Nəticədə 413 xörək nüsxəsi toplanıb. Daha sonra “Qərbi Azərbaycanın şirin inciləri” adlı ikinci kitabımız nəşr olundu. Bu kitabda 100-dən çox qədim şirniyyatlar və onların hazırlanma texnologiyası yer alıb. Hazırda üzərində işlədiyimiz üçüncü kitab – şərti adı “XIX əsr İrəvan mətbəxi” olan araşdırma Qərbi Azərbaycan mətbəxinin daha dərinədən öyrənilməsinə xidmət edir. Zamanla bəzi ərzaqların dəyişməsi və bəzi reseptlərin unudulması nəticəsində müəyyən yeməklərin tərkibi fərqliləşsə də, biz orijinal reseptləri ortaya çıxarmağa çalışırıq. Qərbi Azərbaycan mətbəxinin dünyaya tanıtılması üçün də bir çox iş görülür. Araşdırmalar nəticəsində toplanan məlumatlar nəşr olunaraq geniş auditoriyaya təqdim edilir. Milli mətbəx festivallarında qədim yeməklərimiz tanıtılır, beynəlxalq kulinariya platformalarında tədqiqatlar yayımlanır. Eyni zamanda televiziya verilişləri, sənədli filmlər və sosial media vasitəsilə Qərbi Azərbaycan mətbəxi geniş şəkildə təqdim olunur. Bütün bunlar onun zəngin irsinin qorunmasına və dünyada tanınmasına xidmət edir.-Qərbi Azərbaycanda Novruz və digər bayram süfrələri xüsusi ənənələrlə hazırlanırdı. Bayram süfrəsinin əsas elementi bolluq və bərəkəti simvolizə edən yeməklər idi. Hər bölgənin özünəməxsus yeməkləri olsa da, ümumi yanaşma eyni idi. Bayram süfrələrində paxlava xüsusi yer tuturdu. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fərqli növləri mövcuddur: Gəncə paxlavası, Şəki paxlavası, Quba paxlavası və Riştə paxlavası bir-birindən fərqlənir. Bütün bu

paxlavalar ümumi olaraq laylı xəmir, içlik və rombşəkili olması ilə oxşar olsa da, hazırlanma texnologiyası və dad fərqlilik yaradırdı.

Bayram süfrələrində şirin su balıqlarının xüsusi yeri vardı. Azərbaycanın dəniz mətbəxinin əsasını təşkil edən şirin su balıqları arasında Göyçə gölünün qızıl balıqları xüsusi önəm daşıyırdı. Bu balıqlardan müxtəlif xörəklər hazırlanırdı və təəssüf ki, onların bəzi reseptləri zamanla unudulub.

Novruz bayramına gəldikdə, yumurta döyüşdürmə adəti də Qərbi Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Bayram ənənələri zamanla müəyyən fərqliliklər qazansa da, əsas qaydalar və ayinlər qorunub saxlanılmışdı. Bu fərqləri araşdırmaq, itməkdə olan mətbəx ənənələrimizi bərpa etmək və gələcək nəsillərə ötürmək üçün ciddi işlər görülməkdədir.

Qərbi Azərbaycan mətbəxində, ümumilikdə, 5000-dən çox yemək olduğu ehtimal edilir. Araşdırmalar nəticəsində İrəvan və ətraf bölgələrdən 413-500 arasında yemək qeydə alınıb. Bu o demək deyil ki, qalan 4500 yemək orada yox idi. Bizim tapdıqlarımız bizi tərk etməyən mətbəx yaddaşımız, nənələrimizin ötürdüyü reseptlər və qədim kitablardan əldə etdiyimiz məlumatlara əsaslanır. Qərbi Azərbaycan mətbəxi çox zəngin və qədim köklərə malikdir, bu irs araşdırıldıqca daha çox yeməyin üzə çıxacağı şübhəsizdir.

– İlk növbədə, bu mətbəxi tanıyıb, yaşatmaq lazımdır. Hər ailə süfrəsinə ən azı bir Qərbi Azərbaycan yeməyini daxil etsə, bu ənənələr davam edər. Gənclərimiz qədim reseptlərimizi öyrənməli, aşpazlar bu yeməkləri restoranlarda təqdim etməli, media isə maarifləndirici materiallar hazırlamalıdır. Unutmayaq ki, mətbəx də bir xalqın kimliyidir və biz onu yaşatmalıyıq. Çəmbərək rayonu, onu üzük qaşı kimi dövrəyə alan göy gözlü Göyçə gölünün

nəğməli sahilləri Azərbaycan türklərinin qədim yaşayış məskənlərindən biri olub. Qərbi Azərbaycanın zəngin mədəniyyət ocaqları ilə səciyyələnən rayonun Qaraqoyunlu mahalı füsunkar bölgələr sırasında diqqəti cəlb edirdi. Coğrafi baxımdan bu mahal digər bölgələrdən unikal təbiəti ilə seçilirdi. Təbiət bütün gözəllikləri bu mahalın insanlarından əsirgəməmişdi. Qaraqoyunlu, o cümlədən Göyçə də daxil olmaqla Azərbaycanın ikinci Qarabağı hesab olunurdu. Dilican dərəsi boyunca uzanan mənzərə ilin yaz, yay fəsillərində həmişə qonaqlı-qaralı olardı. Sıx meşəliklər, atlas geyimli dağlar mahir bir rəssam fırçasından çıxmış tablону xatırladırdı. Tarixən böyük ziyalı

ordusuna sahib olan bölgənin insanları özünəməxsus oğuz adət-ənənələrini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

- Bildiyiniz kimi, İrəvan qədim xanlıqlardan biridir və orada bu xanlığa məxsus saray mətbəxi formalaşmışdır. Bu, bütövlükdə Qərbi Azərbaycan mətbəxinin yaranmasına, onun zəngin mədəniyyət tarixinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Qərbi Azərbaycan mətbəxi dedikdə ilk öncə zəngin saray mətbəxi, onun tarixi, süfrə mədəniyyəti, etikası göz önünə gəlir. Ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının bugünkü müasir mətbəxinin əsasını təşkil edən qədim mətbəxlərdən biri də Qərbi Azərbaycan mətbəxidir. Qərbi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan mətbəxinə təsir göstərən ilkin amillərdən biri olan ocaqda, təndirdə yemək bişirmək günümüzə kimi gəlib çıxıb. Qərbi Azərbaycan mətbəxinin əsasını təndirdə, sacda, ocaqda bişən yeməklər təşkil edir. Qərbi Azərbaycanın hər bölgəsinin özünəməxsus yeməkləri var.

Ümumilikdə isə Qərbi Azərbaycanın ən məşhur yeməklərindən biri qovurmadır. Keçmişdə soyuducu olmadığından təbii üsullarla yeməyi qışda saxlamaq üçün əti öz yağında qovururdular. Qovrulan əti ən az 6 ay saxlaya bilirdilər. Qovurma Qərbi Azərbaycan mətbəxinin vazkeçilməzidir. Çünki bütün yeməklər demək olar ki, onun əsasında hazırlanır.

Qərbi Azərbaycan mətbəxinin çoxçeşidli olması zəngin flora və faunaya sahib olmasından irəli gəlir. Bizim mətbəxdə ət yeməkləri ilə yanaşı, müxtəlif dənli bitkilərdən, dağ bitkilərindən istifadə olunub. İrəvan mətbəxinin digər mətbəxlərdən fərqli xüsusiyyəti budur ki, heyvan mənşəli məhsullarla birlikdə bu bitkilərdən də çox istifadə olunur. Bunun ən bariz nümunəsi Qərbi Azərbaycana xas olan İrəvan səbzisidir. Çünki tərşun bitkisi təbii halda yalnız Azərbaycanın iki bölgəsində yetişdirilir. Bu bölgələr də İrəvan və Naxçıvan şəhərləridir. Hal-hazırda isə Naxçıvan və Gəncədə yetişdirilir.

Qərbi Azərbaycan mətbəxi dedikdə bir çox yemək ağıla gəlir. Qovurma, səbzi plov, İrəvana xas balıq çörəyi, İrəvan kətəsi, kömbə, yeznə qalın şirniyi, qırxbuğum kətəsi və s. Qərbi Azərbaycan mətbəxinə məxsus yeməkləri bugünkü gündə də bişiririk ki, unudulmasın və gələcək nəsillərə miras qalsın.

- Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanlılar sağlam qidalara üstünlük verirlər. Həm faydalı, həm də dadlı mətbəxə sahibdir. Qərbi Azərbaycan əhalisinin bağ-bostanında yetişdirilən heç bir bitki itkiyə getməyib. Yetiştirilən hər bir məhsul dəyərləndirilib və

çox gözəl təamlar ortaya çıxıb. Bu təamların ən məşhurlarından biri də bizim kələm dolmamızdır. Bəzən də buna yay dolması deyirik. Kələm, pomidor, bibər və badımcanın eyni anda bişərək hazırlandığı bir yeməkdir. Bəzən içinə noxud ləpəsi də əlavə edilir. Tərkibinin əksər hissəsini yağlı dana və ya quzu əti, Qafan, Mehri və İrəvanda çox istifadə olunan bitkilər, xüsusilə də ağ və qara reyhan təşkil edir. Təbii şəkildə yetişdirildiyi üçün bütün tərəvəzlər ət ilə eyni anda qazana düzülür və çox dadlı yemək ərsəyə gəlir.

Doğrudur, Qərbi Azərbaycanlılar daha çox quru, qızartma yeməklərə üstünlük versələr də, sulu yeməklər də bişirirdilər. Masalarda ən çox yer alan əriştə şorbası, əvəlik istisi, maş şorbası, toyuq və hinduşka ətindən hazırlanan şorbalar kimi duru yeməklərdir.

Bizim mətbəxin vazkeçilməzi turşular, duza qoyulmuş şorabalar, marinad edilmiş salatlardır. Süfrə mədəniyyətimizi təqdim etdikdə masaya ilk öncə ağıla gələn hər növ meyvə və tərəvəzlərdən hazırlanan şorabalar qoyulur. Bu baxımdan Azərbaycan mətbəxinin ən zəngin hissəsini Qərbi Azərbaycan təşkil edir.

Qərbi Azərbaycana məxsus yabanı bitki olan çaşır turşusunu da xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Çaşırın saymaqla bitməyən faydaları var. Hətta onkoloji xəstəliklərdə ilk olaraq dərman əvəzinə məhz çaşır bitkisi məsləhət görülür. Bu bitki dağlıq bölgələrimizdə, İrəvan, Dərələyəz, Göyçə mahalında bitir. Hal-hazırda bu bitkinin Naxçıvandan, Xızı dağlarından, Şamaxıdan gətirilərək satışı həyata keçirilir. Çaşır turşusunu hazırlamaq üçün bu bitki ilk öncə 10 gün ərzində acısı çıxdıqdan sonra duza qoyulur. Eyni zamanda, gül kələmi turşusu da buralarda hələ təzə-təzə məşhurlaşmağa başlasa da, İrəvanda çox öncədən hazırlanırdı. Bunlarla yanaşı, bölgəmizə məxsus tam yetişməmiş qarpız şorbası, növbənöv heyva, əzgil, zoğal turşuları, xiyar, ağ və qırmızı kələm turşuları, badımcan, qırmızı soğan, arpacıq soğan turşuları da süfrəmizin olmazsa olmazlarındanır.

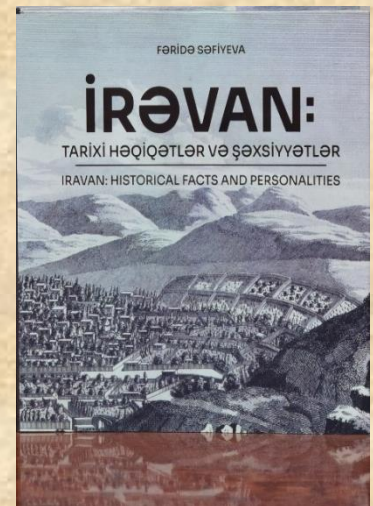
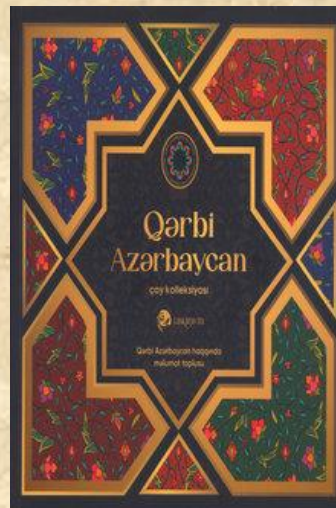
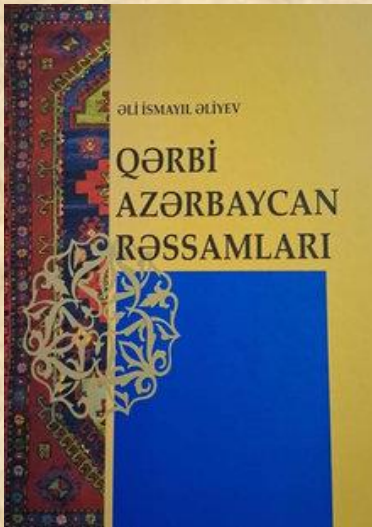
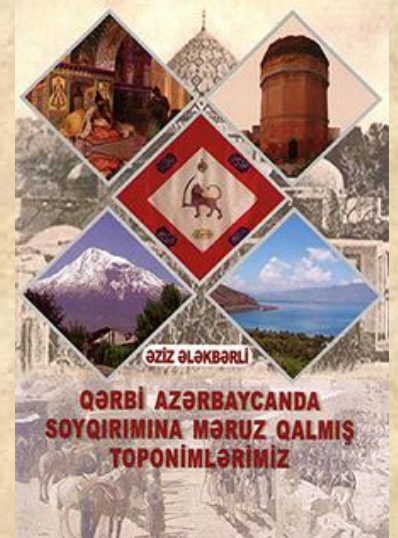
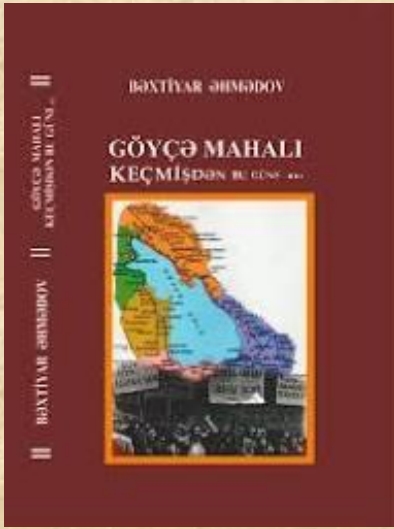
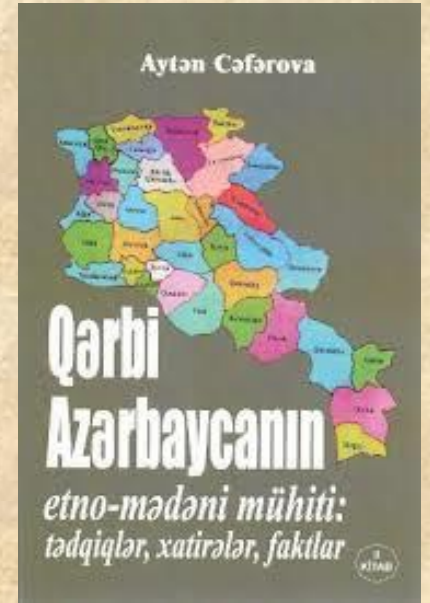
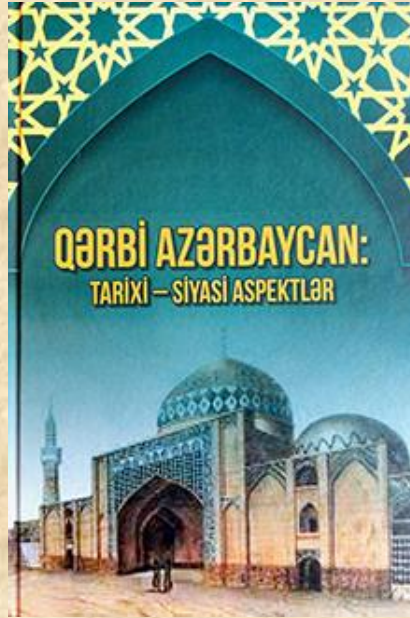
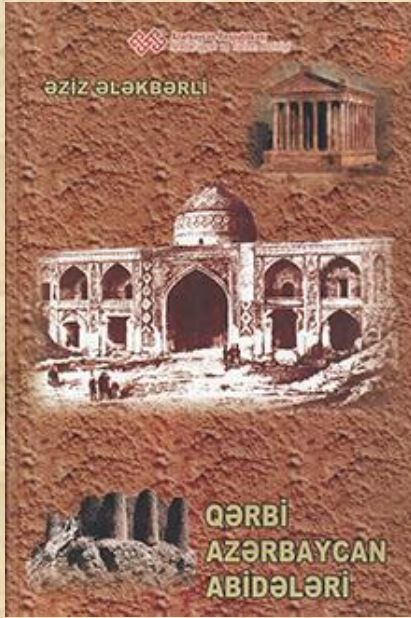
- İrəvan mətbəxinin Bakı mətbəxindən bir çox fərqləri var. İrəvan Qərbi Azərbaycanın paytaxtı, Bakı isə Şərqi Azərbaycanın paytaxt şəhəridir. Hər iki paytaxt şəhəri zəngin mətbəxə sahibdir. Amma Bakı mətbəxində xəmir xörəkləri ağırlıq təşkil etdiyi halda Qərbi Azərbaycanda daha çox kabab, sac yeməkləri, təndirdə bişən yeməklərə və dənli bitkilərə üstünlük verilir. Bakıda qutab, xəngəl və s. yeməkləri bişirilirsə, Qərbi Azərbaycanlılar daha çox növbənöv plovlar, qızartmalar, buğlama, xaşlama yeməkləri hazırlayır. Məsələn, Bakı mətbəxində də, Qərbi Azərbaycan mətbəxində də küftə yeməyi bişirilir. Amma Qərbi Azərbaycanlıların əksəriyyəti bugünkü gündə belə nə

qədər texnika inkişaf etsə də, küftənin ətini ətçəkən maşında çəkmirlər. Ət döymək üçün toxmaq deyilən xüsusi alətdən istifadə olunur. Əti tam şəkildə döyüb əzdikdək sonra içinə noxud ləpəsi, quru reyhan qatılır və pomidorlu ət suyunda bişirilir. Biz buna daş küftəsi deyirik. Bakı mətbəxində bayra əm süfrələrinin əsasını paxlava, şəkərbura təşkil edirsə, bizim xeyir iş süfrələrimizi, bayram süfrələrimizi ən çox kömbəc, İrəvan kətəsi, içi qoz, fındıq, hil və s. ilə doldurulmuş quru meyvələr bəzəyir.

- İrəvan kətəsi Azərbaycan mətbəxinə məxsus ən qədim şirniyyatlardan biridir. İlkin olaraq bir çoxuna iradəmi bildirmək istəyirəm ki, adını düzgün qeyd etmədikdə ermənilər bizim mətbəximizə sahibləndiyi kimi daha da ürəklənir. Bir hərf belə tariximizi dəyişdirir. Yerəvan yox, İrəvan kətəsi! İrəvan kətəsinin tərkibi bir çox başqa kətələrdən fərqlənir. Qarabağ və Bakı kətəsindən fərqli olaraq İrəvan kətəsində döymə xəmirədən istifadə olunur. Yağ və un bıçaqla döyülüb soyudulur və sonradan yayılıb cürbəcür içliklərlə hazırlanır. Döymə xəmir xırt-xırt, ovuntulu, daha ləziz olur. İrəvan kətəsinin tərkibində ev şəraitində hazırlanmış qaymaq, yağ, baldan istifadə edilir. Hal-hazırda qaymaq əvəzinə xamaya üstünlük verirlər. Tövsiyə edərdim ki, yağlı və ev üsulu xamadan istifadə etsinlər. Yağlı süd məhsullarından istifadə etdikdə kətə daha dadlı alınır.

- Qərbi Azərbaycanda yetişən 2400 bitkidən biri də qırxbuğumdur və sırf bu bölgəyə məxsusdur. Qərbi Azərbaycana yaxın bir neçə bölgə bu bitkidən istifadə edərək bugünədək gətirib çıxarıblar. Hazırda ən çox Gədəbəy, Şəmkir, Gəncə bölgələrində çox satılır. Mənim tez-tez bazarlıq etdiyim bir xanım həmişə deyir ki, nədənsə bu bitkini ən çox Qərbi Azərbaycandan olan insanlar alır. Çünki bu bitki Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Göyçə mahalında çox yetişdirilib. Qırxbuğum yüksək dağlarda bitən bir bitkidir. Ona görə də düzən yerlərdə, Hacıkənd, Gədəbəy bölgələrində bitənlə Qərbi Azərbaycanda bitən qırxbuğumun çox fərqi var. Ən qızgın şəkildə yeyildiyi vaxt aprel ayının əvvəlindən may ayının ortalarına kimi olan vaxtdır. Mayın ortalarından artıq bu bitkinin zoğları qalınlaşır və yeməli olmur. Ona görə də bu qısa müddətdə nə qədər istehlak edilsə, bir o qədər faydalı olar. Zəngin mətbəxi olan Azərbaycanın hər bir bölgəsinin özünəməxsus təamları, yeməkləri vardır. Süfrəmizdə olan nemətlərin bolluğu və müxtəlifliyi xarici qonaqları heyrətə gətirir. Azərbaycana gələn hər bir turist mətbəximizin ləziz təamlarından dadandan sonra ona vurğunluğunu etiraf edir. Xalqımız hər zaman süfrəyə dostcasına uzanan əlləri boş geri qaytarmayıb. Amma təəssüf ki, bəzən çirkin niyyətlə, oğurluq məqsədilə zəngin mətbəximizə göz dikənlər, milli yeməklərimizi oğurlayaraq ona “sahib” çıxanlara rast gəlinir.

Tarixi mənbələrə görə, Qaraqoyunlu dərəsindən ilk köç hələ 1892-ci ildə baş verib. Bu köç

Osmanlı-Rusiya müharibəsində çar Rusiyasının Osmanlı qarşısında qoyduğu tələblərdən biri kimi tarixin səhifələrinə keçib. Çar hökumətinin apardığı işğal siyasətinin tərkib hissəsinə aid olan köçürülmə nəticəsində əhali Türkiyənin Amasiya bölgəsində məskunlaşır. Bir neçə cəbhədə mübarizə aparan qaraqoyunluların dağlıq ərazilərindən köç etməsinə baxmayaraq, onları aranda, isti ərazilərdə yerləşdirməyə məcbur oldu. Beləliklə, əhalinin coğrafi baxımdan bu torpaqlara uyğunlaşa bilməməsi sonradan köç edənlərin bir hissəsini geri - ata-baba torpaqlarına qayıtmağa məcbur edir. O zaman Osmanlıya köç edənlər arasında köçkünlük dərini qələmə alan Hacı Əmirxan bu niskili qohumu Molla Məhəmmədə yazdığı bir məktubda belə canlandırır:

*Əmirxeyir, Bəryabadın meşəsi,
Açılıb laləsi, tər bənövşəsi,
Dəstə-dəstə gəzir gəlin, qızlar dərəsi,
Bu yerləri qoyub gedən ağlasın.*

*Püstə, Dikdaş, birdə Nigar bulağı,
Qarayasdı Tüklütəpə oylağım.
Tazucan gərdəni, Qanadlı dağı,
Bu yerləri gəzib görən ağlasın.*

*Yanıqpəyə, Xaləkəndi, Xarala,
Qaraqaya, Kilsə gəlir xəyala,
Ceyran, cüyür qarışıldı marala,
Bu yerləri görüb gedən ağlasın.*

Qaraqoyunluların bir hissəsi doğma ata-baba torpaqlarına qayıtsa da, onların digər hissəsi Osmanlıda qaldı. Ona görə də indiki Türkiyənin Əzirkörpü, Tokat, Sivas, Amasiya, Merzifon ərazilərində qaraqoyunlular yaşayırlar. Amma onları orada şirvanlı, ya da qarapapaqlar kimi tanıyırlar.

Tarixi mənbələr göstərir ki, Qaraqoyunlu mahalı 1920-ci ildə Sovet hökuməti tərəfindən Qərbi Azərbaycanın əzəli torpaqlarında yaradılan Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməklə - Çəmbərək (Krasnoselski) rayonunun ərazisi kimi rəsmiləşdirilib.

Qaraqoyunlu mahalı qərb tərəfdən Gürcüstan respublikasının tərkibində qalan Borçalı, cənub tərəfindən isə Dilican dərəsi ilə həmsərhəd olub.

Çəmbərək rayonunun bir hissəsini Qaraqoyunlu dərəsi deyilən ərazi təşkil edirdi. Bu dərə Dilican dərəsi ilə Soyuqbulaq yaylasının arasında yerləşir. Çar Rusiyası dövründə bu ərazilər Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Qazax qəzasına daxil idi. Bu dərə Alacıqqaya, Murteyil, Ağkilsə, Polad, Salah, Göyərçinli, Qaraqaya, Yanıqtəpə, Çaykənd, Bəryabad, Əmirxeyir, Çölkənd, Çıraxlı kəndlərindən ibarət idi.

Rayonun ərazisində malakanlar da yaşayırdı. Onlar bu ərazilərə XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından köçmüşlər.

Ermənilər Qaraqoyunlu dərəsinin ərazilərinə XIX əsrin əvvəllərində köçəri tayfa halında gəlib çıxmış, onlar əsasən İrandan, Türkiyədən köçürülmüş, çox keçmədən haylar yeni yurdlarında daşnak ideologiyasını davam etdirmiş, çar Rusiyasının dəstəyi ilə Azərbaycan türklərinə qarşı analoqu olmayan qırğınlar törətmiş, əhalini sıxışdırıb onların çoxunu ata-baba yurdundan qovmuşlar. Haylar şovinist ideologiyanı əsasən keşişlərin tövsiyəsi ilə reallaşdırılmış kilsələrdə həmişə azərbaycanlılara qarşı təbliğat kampaniyası həyata keçirilmiş, böhtan xarakterli yazılar hazırlanmışdır.

Tarixən Qaraqoyunlu dərəsini Qaraqoyunlu dövlətinin sahibi Qara Yusifin adı ilə bağlayırlar və orada dərəyə də Qaraqoyunlu dərəsi adı verilib.

1919-cu ildə Qaraqoyunlu mahalının əhalisi ermənilər tərəfindən işgəncəyə məruz qalmış və kəndlərin bir çoxunun əhalisi Azərbaycanın Qazax, Gədəbəy, Tovuz rayonlarına qaçmışdır. 1922-ci ildə qaraqoyunlular yenidən öz doğma ocaqlarına qayıtmışlar.

Elmə, mədəniyyətə böyük maraq göstərən Qaraqoyunlu bölgəsində görkəmli ziyalılar yetişmiş, məktəblərdə tələbkər müəllimlər çalışmış, onlar gözlərinin nurunu, qəlblərinin hərarətini gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr etmiş, çoxları Əməkdar müəllim fəxri adına layiq görülmüşdür. Məhz bu motivasiyanın nəticəsidir ki, 1988-ci ilin deportasiyasına qədər statistik rəqəmlərdə cəmi 300 ailədən ibarət olan birləşmiş Sabah və Əmirxeyir kəndlərində ilk təhsillərini almış şəxslərdən 15 elmlər doktoru və 50-dən çox elmlər namizədi yetişmişdir. Bu rəqəmlər kifayət qədər yüksək göstərici idi.

Müasir dünyamız siyasi, iqtisadi, mədəni qloballaşma, eləcə də inteqrasiya prosesləri ilə səciyyələndiyindən xalqların etnomədəni hüquqlarının, milli - mədəni özünəməxsusluğunun, tarixi köklərinin qorunub saxlanılması vacib məqamlardan biridir. Milli-mənəvi dəyərlər, tarixi abidələr xalqın tarixi keçmişi ilə bağlı mövcud olan zənginliyi özündə ehtiva edir. Müasir dövrdə dünyamıza naxış salan, onun rəngarəngliyinə əlvanlıq gətirən də elə milli mədəni dəyərlər sistemində formalaşmış olan irsimiz zəngin sərvətə çevrilib. Bu gün xalqımızın tarixi varlığını sübut edən mədəni-dini abidələrimizin hər biri

Azərbaycan vətəndaşının qururla söz açdığı və hər kəsə ucalıq gətirən mənəvi xəzinədir. Nəsildən-nəsli ötürülən maddi və mənəvi irsimizin tariximiz qədər yaşı var. Bu diyarda, bu məmləkətdə yaradılan abidələr zamanla üz-üzə qalmış xalqın mənşəyindən tutmuş tarixinə qədər olan bir fondun əsasını təşkil edir. Azərbaycanın hər bölgəsində tariximizin silinməz izləri, naxışları ilə tanış oluruq. Keçmişimizdən bu günümüzə gələn yolun şahididirlər onlar. Nə qədər tarixi yaddaşlarında əsrlərin sirri, söhbəti vardır. Nələrə şahidlik etməyib bu susqun baxışlar, lal daşlar.

Əhalisi soyqırımını və deportasiyalara məruz qalmış tarixi Azərbaycan ərazilərindən biri olan İrəvan torpağı da zəngin irsi ilə də dünyaya qapı açıb. Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində doğulub boya-başa çatan yüzlərlə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimləri, sənətkarlar, memarlar bir tarix yaratmışdılar. Vaxtilə İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişlər.

İrəvan ziyalıların, elm, mədəniyyət və din alimlərinin yaratdıqları əsərlər bu gün dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində saxlanılır. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas və maarif xadimi Firudin bəy Köçərli İrəvanı haqlı olaraq "mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra" şəhəri – yəni üləmalar, fazillər və şairlər şəhəri adlandırmışdı. Belə bir məkanın torpağında ucaldılan abidələrin hər birinin yaşı əsrlərin sorağını ifadə edir. Buraya gələn səyyahlar bu abidələrə laqeyd qalmayıblar. Burada mövcud olan qəbiristanlıqlardakı nadir məzar daş nümunələri, tarixi türk qalaları, məscidlər və s. İrəvan tarixinin göstəricisidir. Böyük bir irsin nümunələri bu yerlərdədir. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra İrəvan şəhəri Ermənistanın paytaxtına çevrildi. Tarixə dönüb nəzər salsaq görürük ki, İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus yaşı 200 ildən artıq bir dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsi mövcud deyil. Çünki İrəvan şəhərində ermənilər XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrəvan xanlığını işğalından sonra tədricən İran və Türkiyədən köçüb gətirilərək məskunlaşdırılmışlar. İrəvandakı tarixi-memarlıq abidələri Şərqi memarlığı üslubunda inşa edilmişdi.

Hər abidə bir tarix danışır

Azərbaycanın tarixinə görə ən qədim bölgələrdən olan qədim İrəvanda mövcud olan qəbiristanlıqlardakı nadir məzar daş nümunələri, tarixi türk qalaları, məscidlər və s. bu məkanın tarixinin göstəricisi olmaqla yanaşı, insanların sənətə, milli dəyərlərinə bağlılığın əks etdirir. Hər abidə bir tarix danışır. Böyük bir irsin nümunələri bu yerlərdədir. İrəvanın əsl müsəlman şəhəri kimi təqdimi də təsadüfi deyildi. Amma təəssüf doğuran məqam budur ki, Ermənistan ərazisində məhv edilən Azərbaycan abidələrinin sayı-hesabı yoxdur. Zəngəzurdan İrəvana qədər dağıdılmış tarixi abidələr erməni vandallığınının bariz nümunəsidir. Yaxın tarixi keçmişimizdə - 1988-ci ildə Zəngəzurda, Göyçədə, Dərələyəzdə,

İrəvanda, Vedidə yaşayan azərbaycanlılar dədə-baba yurdlarından qovulmağa başladılar. Kütləvi terrora məruz qalan azərbaycanlılar məcburiyyət qarşısında qalıb öz dədə-baba yurdlarını tərk etdilər. Bu ərazilərdə onlara məxsus yüzlərlə tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edildi. Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir".

İrəvan şəhərindəki mədəni-dini abidələr haqqında məlumatları yazılı mənbələrdən də əxz edirik. Tarixi mənbələrə nəzər salsaq görürük ki, 1915-ci ildə Zəngəzur və İrəvan quberniyasının ərazisində 382 şiə məscidi, 9 sünni məscidi fəaliyyət göstərib. İrəvan quberniyasında məscidlərin artma dinamikası 1904-cü ildə 201, 1911-ci ildə 342, 1915-ci ildə 382 şəkildə olub. Bu artım dinamikası bölgədə müsəlman əhalisinin sürətlə artmasından və bu ərazidə müsəlman ruhanilərinin güclü mövqeyinə əsaslanır. İrəvan şəhərinin özündə XX əsrin əvvəlinə kimi Qədim Şəhər, Çame, Hacı Novruzəlibəy, Hacı İmamverdibəy, Mirzə Səfibəy, Hacı Cəfərbəy məscidləri fəaliyyət göstərib. İrəvanın Çame məscidi kompleksində iri mədrəsə binası da mövcud olub. Bu tarixi abidələrin əksəriyyəti ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilib, yaxud mənşəyi dəyişdirilib.

Qərbi Azərbaycan ərazisi - Qərbi Azərbaycan ərazisi bütöv Azərbaycanın qədim, təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir. Keçmişdə Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşən, hazırda isə şimaldan Gürcüstan, şərqdən və cənub-şərqdən Azərbaycan Respublikası, qərbdən Türkiyə, cənubdan İranla həmsərhəd olmaqla 29,8 min km² sahəni əhatə edən bu diyar indi Ermənistan Respublikası kimi tanınsa da, onun ərazisi qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır. Bu faktı həmin ərazidəki saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri – qədim yaşayış məskənləri, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, at-qoç heykəlləri, məscid, pir və ocaqlar da təsdiq edir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar- Qərbi Azərbaycan ərazisi Aralıq dənizinin geosinklinal qurşağının daxili hissəsində yerləşir. Geoloji quruluş çox mürəkkəbdir; Kembridən tutmuş antropogenə qədər demək olar ki, bütün sistemlərin yataqları burada işlənmişdir, ən müxtəlif tərkibli və yaşlı intruziv süxurlar məlumdur (qranitoidlər, qələvi, əsas və ultrabazik). Yura və Paleogenin qalın vulkanik-çökmə ardıcılığı xüsusilə geniş inkişaf etmişdir; Qərbi Azərbaycan ərazisinin təxminən 1/3 hissəsi andezit-bazaltlar, tuflar, pemza, perlit və antropogen, bu yaxınlarda sönmüş vulkanların

püskürməsinin digər məhsulları ilə örtülmüşdür. Üst Pliosenədə intensiv vulkan püskürmələri baş verir. Əsas lava axınları Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsində (Ellər, Abaran, Şirək, Axalkələk və s.) bir sıra vulkanik yaylalar təşkil edir. Aşağı antropogen dövrü yer qabığının böyük hərəkətləri ilə qeyd olunur. Qərbi Azərbaycanın bir çox rayonlarının seysmikliyi onun tektonik quruluşu ilə bağlıdır. Şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru hər birinin özünəməxsus minerallaşması olan ümumi Qafqaz zərbəsinin 4 struktur zonası fərqlənir: Allahverdi-Qafan mis-pirit minerallaşması ilə yumşaq bükülmə zonası. Xromit və qızıl ilə Göyçə gölü qırılma zonası. Mis-molibden minerallaşması ilə Pəmbək-Zəngəzur bükülmə zonası. Daş duzlu və neft-qaz potensialının təzahürlərinə malik İrəvan-Ordubad zonası.

Faydalı qazıntılar içərisində mis-molibden (Qacaran, Ağarək, Dəstəgird və s.), mis-pirit (Qafan, Şamlıq, Allahverdi və s.), qızıl (Zod) yataqları ən qiymətlidir. Dəmir (Axta, Ellər və s.) və polimetal filizləri; nefelin sienitləri, bentonit, qaya duzu, mərmər, dolomit, maqneziyə odadavamlı xammal, diatomit, tuf, pemza, andezit-bazalt, obsidian, perlit və s. Qərbi Azərbaycanda müalicəvi məqsədlər üçün istifadə edilən və butulkaya doldurulan müalicəvi mineral sular var. Qərbi Azərbaycanın relyefində ərazinin geomorfoloji xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Belə ki, geomorfoloji xüsusiyyətlərinə görə Qərbi Azərbaycan 4 rayona ayrılır;

1. Struktur-tektonik və su-eroziya relyef formaları olan bükülmüş bloklu dağların (Kiçik Qafqazın mərkəzi silsilələri) şimal-şərq bölgəsi.
2. Şimal-qərbdə Qızıl qoç və Cavaxet silsilələrindən cənub-şərqdə Qarabağ yüksəkliklərinə qədər (Qərbi Azərbaycan ərazisinin 1/3-dən çoxu) lava yaylaları, yüksək dağlıq və massivlərlə, cüzi səth axını ilə uzanan mərkəzi vulkanik bölgə və aşağı girinti.
3. Ərazinin cənub hissəsi, bükülmüş bloklu dağlarla, dərələr və dərin dərələr şəbəkəsi ilə güclü şəkildə kəsilir. Ən hündürüyü meridional Zəngəzur silsiləsi (Göykilsə, 3904 m) ucları ilə: qərbə doğru gedən Paşalı, şərqdən cənub-şərqdə Bərgüşat və Meğri dağlarıdır.
4. Sol sahil hissəsində Qərbi Azərbaycan sərhədlərinə daxil olan Orta Araz dağlararası çökəkliyi. Onun şimal-qərb hissəsi – İrəvan Çuxuru (800-1000 m) düz akkumulyativ relyefi ilə seçilir.

İqlim- Qərbi Azərbaycanın ərazisi subtropik zonada yerləşir, lakin dağlıq relyefinə görə müxtəlif iqlim tipləri ilə seçilir. Qərbi Azərbaycanın iqliminə Qara və Xəzər dənizlərinin, eləcə də quraq İran və Kiçik Asiyanın yüksək dağlıq ərazilərinin yaxınlığı təsir edir. Cənub mövqeyi əhəmiyyətli günəş radiasiyasına səbəb olur. Günəş işığının illik müddəti 2000-2800 saattır (Ağrı düzündə və Göyçə gölü hövzəsində maksimum). Düz və dağətəyi hissələrin iqlimi quru, yayı isti və qışı mülayim soyuq olan

kontinentaldır, iyulda orta temperatur 24-26°, mütləq maksimum 42°, yanvarda -5°C; yağıntılar ildə 200-400 mm-dir, onun əhəmiyyətli hissəsi yazı düşür; vegetasiya dövrü 6-7 ay. Dağ yaylalarında və dağların yamaclarında (1400 m hündürlüyə qədər) iyulda orta temperatur 18-20 dərəcə, yanvarda -4 ilə -6 dərəcə arasında; yağıntılar ildə təxminən 500 mm; vegetasiya dövrü 4-5 ay. Orta dağlarda iqlim mülayimdir, iyul-avqustda orta temperatur 18°C, qış mülayim, qarlı, yanvarda orta temperatur -8°-dən -2°C-dək; yağıntı ildə 600-800 mm, maksimum - yazın sonunda. Yüksək dağlıq ərazilərdə (2000-3000 m hündürlükdə) soyuq iqlim, sərin yay, orta temperatur 10-15 dərəcə, soyuq qış, orta yanvar temperaturu -14-dən -9 dərəcə, mütləq minimum -46. dərəcə C, güclü qar örtüyü. Cənub-şərqdə (Meğri) və şimal-şərqdə (Barana) iqlim quru subtropikdir, yağıntının miqdarı ildə 300 mm-dir.

Daxili sular

Qərbi Azərbaycan ərazisindən irili xırdalı 9,5 min çay keçir. Onlardan ən böyüyü - Araz (192 km; 1072 km - ümumi uzunluğu) Zaqafqaziyanın ən böyük çayı - Kürün sağ qoludur. Qərbi Azərbaycan ərazisində 100-ə yaxın göl, o cümlədən Qafqazın ən böyük gölü Göyçə gölü (1276,6 kv.km) var. Ağrıdağ vadisində yağıntının minimum miqdarı ildə 200-250 mm, orta dağlarda 500 mm, yüksək dağlıq ərazilərdə isə 700-900 mm-dir.

Qərbi Azərbaycanın çaylarında gəmiçilik üçün imkanlar yoxdur, ona görə də çay sularından əsasən suvarma və su elektrik enerjisi mənbəyi kimi istifadə olunur. Qərbi Azərbaycanın potensial su enerji ehtiyatları 21,8 milyard Kvt/saatdır. İldə 8,6 milyard kilovatsaatdan istifadə etmək texniki cəhətdən mümkündür. Qərbi Azərbaycanın mərkəzi və cənub hissələrinin bir çox ərazilərində yeraltı su axını üstünlük təşkil edir. Ən böyük artezian hövzəsi 29 milyard m³ statik su ehtiyatı olan İrəvan Çuxuru hövzəsidir. Digər hövzələr də əhəmiyyətlidir: Göyçə gölü, Şirək. Müəyyən edilmiş bütün yeraltı hövzələrdə su ehtiyatı 50 milyard m³ olaraq qiymətləndirilir. Vulkanik ərazilərdə yeraltı sular həm şirin, həm də mineral olan çoxsaylı bulaqlar şəklində səthə çıxır. Qərbi Azərbaycanda 8 mindən çox bulaq var.

Torpaq-bitki örtüyü və heyvanat aləmi

Qərbi Azərbaycanın yüksək ərazilərində böyük dalğalanmaları, mürəkkəb relyefi və geoloji quruluşu torpaq növlərinin müxtəlifliyini və onların açıq hündürlük zonallığını müəyyən etmişdir. 600-900 m-lik çökəkliklərdən ibarət aran hissələrində səhra torpaqları kompleksi: solonçak, solonet, bataqlıq torpaqlar əmələ gəlmişdir. Təpəli qumlu sahələri olan takirlər vardır. Bu yüksəkliklərdəki qəhvəyi gilli torpaqlar əsrlər boyu şumlanaraq mədəni-suvarılan torpaqlar əmələ gətirirdi. Dağətəyi ərazilərdə (1300-1400 m-ə qədər) qəhvəyi daşlı torpaqlar ("kirs") inkişaf etmişdir. Şabalıdı torpaqlar Orta Qarxın çökəkliyində 1800 m hündürlüyə qədər, Qərbi Azərbaycanın

şimal-şərq rayonlarında və Zəngəzurda isə 800 m-ə qədər geniş yayılmışdır. Qəhvəyi torpaqlar 1600-1800 m hündürlükdə quru dağ meşələri və kol bitkiləridir. Şimal rayonlarında, cənubda isə 2300 m-ə qədər. Qərbi Azərbaycanda dağ çernozemləri, əsasən, vulkanik yaylalarda ən çox yayılmışdır. Dağların yuxarı qurşağında torpaqlar dağ-çəmən, dağ-çəmən-bataqlıq, dağ-çəmən-torfludur.

Qərbi Azərbaycanın bitki örtüyü müxtəlif bitki formaları və endemiklərin bolluğu ilə seçilir. Düzənlik hissələrdə halofit (duzlu) bitki örtüyü geniş yayılmışdır. Ətirli yovşan (İrəvan) geniş yayılmışdır (1400 m hündürlüyə qədər). Dağətəyi ərazilərdə çoxlu sayda tikanlı (traqakant) kol və yastıq bitkiləri (astragalus, akantolimon), həmçinin tomillar - kserofil çoxillik kolluqları olan friqqanoid bitki örtüyü var. Çöl qurşağında (2100-2200 m-ə qədər) lələk otu və çəmən bitkiləri üstünlük təşkil edir, daha quraq rayonlarda kserofil-forb bitki örtüyünə çevrilir, traqakantlar olan yerlərdə.

Şimal-şərq və cənub-şərq bölgələrində, nisbətən mülayim iqlimdə, kollarla birlikdə Qərbi Azərbaycan ərazisinin təxminən 13% -ni tutan yarpaqlı meşələr (şərq fıstıq, palıd, vələs) var. Şimal-şərq rayonlarında 1900-2000 m, Zəngəzurda 2200-2400 m hündürlüyə qalxır. Kserofil meşəliklər geniş inkişaf etmişdir - ardıc və yarpaqlı. Ağacsız ərazilərdə dağ-çöl, subalp və alp bitkiləri geniş yayılmışdır. Alp qurşağının aşağı hissəsində (2800 m hündürlüyə qədər) mezofil çəmənliklər və dənli çəmənlər, yuxarı hissədə alp çəmənlikləri var. Dağ çölləri və alp çəmənləri yay otlaq kimi xidmət edir.

Qərbi Azərbaycanın dağətəyi ərazilərində çoxlu sürünənlər var, onların arasında gürzə ilanları, Qafqaz gürzəsi; araxnidlərdən - əqrəblərdən. Qamış yataqlarında - çöl donuzu, cəngəllik pişiyi, çaqqal, qağayılar, bataqlıq harrier, ilan qartalı. Gəmiricilər dağ çöllərində və yüksək dağlıq ərazilərdə yaşayır: Kiçik Asiya yer dələsi, Kiçik Asiya siçovulları, dağ köstəbəyi siçovulları, siçovullar; yırtıcılardan - sarğı; quşlardan - torğay, ilqaba, imperator qartalı, saqqallı qartal, qrif quşu, xəzər qar xoruzu, alp ispinozu, kəklik. Cənub hissəsinin dağlarında, friqan qurşağında və yuxarıda, bezoar keçiləri, daha az dağ qoyunları və ya muflon var. Meşələrdə cüyür, çöl donuzu, Suriya ayısı, meşə pişiyi, vaşaq, gəmiricilərdən - dələ, sıçan; çoxlu quşlar var: qıvrım, odun xoruzu, qarğıdalı, ötüşən, döşlər, ağacdələnlər. Balıqlardan – Göyçə gölü alabalığı (işxan), koğak, barbel, göldə. Arpi - sazan, xramuli, asp, çubuq və s. Qərbi Azərbaycanda yenot iti (şimal-şərq meşə rayonları), nutriya (Qarasu çayı vadisi), Ussuri xallı maral (Xosrov meşəsi) iqlimləşmişdir.

Təbii rayonlar

Qərbi Azərbaycanın bütün təbii kompleksi həm plan, həm də şaquli cəhətdən əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Dağətəyi ərazilərdən yüksək dağlara doğru

aşağıdakı təbii qurşaqlar əvəz olunur: səhra-yarımsəhra, quru dağ-çöl, dağ-çöl, dağ-meşə, alp inival. Şimal-şərq və cənub-şərq rayonlarında iqlimin mülayimliyinə görə meşə landşaftları üstünlük təşkil edir. Qərbi Azərbaycanda aşağıdakı təbii bölgələr fərqlənir:

İrəvan-Çuxuru hövzəsi. Ən böyük ərazi; Arazın sol sahilini və onun qollarını (Türkiyə daxilində sağ sahil) əhatə edir. Hövzənin dibi – Ağrıdağ düzənliyi və dağətəyi səhra-yarımsəhra landşaftları ilə kontinental iqlimi ilə seçilir. Orta dağlarda çöl və alp landşaftları olan tipik vulkanik relyef üstünlük təşkil edir. Təbii şərait istiliksevər bitkilərin (üzüm, şaftalı, ərik, cənub tərəvəzləri) becərilməsi üçün əlverişlidir.

Şirək. Çayın yuxarı və orta axınının hövzəsini tutur. Düzkənd; dağ-çöl landşaftları ilə səciyyələnir. Qışlar soyuq, sabit qar örtüyü ilə, yaylar isti olur. Dağ qara torpaq ilə tipik bir vulkanik ərazi, yüksək dağlıq zonada - alp bitkiləri. Taxıl, şəkər çuğunduru becərilir, heyvandarlıq üçün əlverişlidir.

Loru-Pəmbək. Pəmbək və digər iki çayın hövzələrini əhatə edir. Quru çöl və meşə landşaftları üstünlük təşkil edir. Mis və polimetal yataqları ilə zəngindir.

Tavuş (şimal-şərq) rayonu. Mülayim iqlimi və meşə mənzərələri ilə Loru-Pəmbəyin təbii davamıdır.

Göyçə gölü. Gölün nəhəng su səthinin olması ilə dağ-çöl və alp landşaftları olan qapalı hövzə.

Paşalı. Ayrı ərazi, çay hövzəsini əhatə edir. Arpa landşaft və təbii şəraitə görə İrəvan-Cuxuryurd hövzəsinə bənzəyir.

Zəngəzur. Qərbi Azərbaycan dağlıq ərazilərinə xas olan bütün növ landşaftların təmsil olunduğu, lakin meşə və dağ-çölün üstünlük təşkil etdiyi güclü dağlıq ərazi. Əlvan metal yataqları ilə zəngindir.

Təbiətin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Hazırda Qərbi Azərbaycan ərazisinin yalnız 11%-i meşələrlə örtülüdür. Qərbi Azərbaycanın meşələrində 250-dən çox ağac və kol növü bitir. Əsas meşə yaradan növlər meşə sahəsinin 81,3%-ni tutan enliyarpaqlı ağaclardır. Bunlar palıd, fıstıq və vələs cinslərindən olan ağaclardır.

Meşə sahəsinin təqribən 8%-ni şam ağacları tutur: çöllər və otluqlar ərazinin 18%-dən 30%-ə qədərini tutur. Qərbi Azərbaycanda 150 ailədən 3500-ə yaxın bitki növü bitir, onlardan 108-ə yaxın növə yalnız Qərbi Azərbaycanda rast gəlinir. Kiçik dağlıq Qərbi Azərbaycanda Avropa hissəsinin geniş ərazisinə nisbətən iki dəfə çox torpaq növü, bir neçə daha çox bitki növü və heyvanlar aləminin nümayəndələrinin heç də az olmayan

növləri var. Loru, Karvansaray, Çəmbərək, Qaraqoyunlu, Şəmsəddin, Barana və Qərbi Zəngəzurun rayonlarının dağ meşələrində palıd, fıstıq, şam, vələs, cökə, ağcaqayın, kül, ağcaqayın bitir. Ağrı vadisinin genişliklərində üzüm bağlarını, qovaq bağlarını, çəmən çöllərini, şaftalı və ərik ağaclarının kolluqlarını, qumlu yarımsəhraları görmək olar. Yazda Qərbi Azərbaycan dağları və vadiləri ecazkar çiçəklərlə örtülür: ilin bu vaxtında Qərbi Azərbaycan quşbaxışı ilə çəhrayı dağlar məkanı kimi görünür. Qərbi Azərbaycanın təbiəti bir çox bitki növlərinin, o cümlədən əriklərin ata-baba yurdudur: burada yabanı alma, armud, nar, üzüm, əncir, müxtəlif giləmeyvə, qoz bol-bol bitir. Qərbi Azərbaycan qədim zamanlardan Qərbi azərbaycanlıların istifadə etdiyi dərman bitkiləri ilə zəngindir. Qərbi Azərbaycanın faunasına 450 növ onurğalılar, 10 mindən çox növ onurğasızlar, 304 növ quşlar, 24 növ balıqlar, 20 növ ilanlar və bir çox başqa növlər daxildir. Qərbi Azərbaycan meşələrində cüyür, Suriya ayısı, meşə pişiyi, tülkü, vaşaq, bəbir, Ussuri xallı maral yaşayır. Avropada tanınan quşların demək olar ki, üçdə ikisini Qərbi Azərbaycanda müşahidə etmək olar. Relyef əsasən dağlıqdır, sürətlə axan çaylar və seyrək meşələr var. Sözügedən coğrafiyanın ən yüksək nöqtəsi Alagöz dağı (4090 m), ən aşağı nöqtəsi Debed dərəsidir (375 m).

Kənd təsərrüfatı

Qərbi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsul gəlirinin 60%-i bitkiçilikdən, 40%-i isə heyvandarlıqdan əldə olunur. Kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların əsas hissəsi Arazboyu, İrəvan Çuxuru və Şirək düzənlikləri ərazisində cəmləşmişdir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar ərazinin 46-47 %-ni, əkin sahəsi isə cəmi 20%-ni təşkil edir. Otlaq və biçənəklər Qərbi Azərbaycanın 28%-ni əhatə edir.

Dağlıq relyef Qərbi Azərbaycanda üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq kənd təsərrüfatı üçün ən münasib ərazilər Ağrıdağ, Arazçayı vadisi və Göyçə gölü ətrafı hesab olunur. Bu ərazilərin torpaq-iqlim şəraiti ildə 2-3 dəfə məhsul götürülməsinə imkan verir.

Çox mürəkkəb relyefə malik olan ərazilərdə fəal eroziya və sürüşmə prosesləri əkinçiliyə çox böyük ziyan vurur.

Qərbi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı bitkiçiliyinin strukturunda tərəvəz, bostan, kartof, buğda, üzüm, meyvə, efiryağlı bitkilər, şəkər çuğunduru, tütün və s. əsas yer tutur. Heyvandarlıqda iri buynuzlu mal-qara, qoyunçuluq, quşçuluq inkişaf etdirilə bilər.

Bitkiçilik təsərrüfatında üzümçülük daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada yetişdirilən üzüm sortları özünün şəkərliliyi və dadı ilə fərqlənir. Qiymətli üzümçülük plantasiyaları Qərbi Azərbaycanda dəniz səviyyəsindən 1400 m-ə qədər olan ərazilərdə salınır. Üzümçülük əsasən spirtli içkilər, xüsusən konyak istehsalının əsas xammalı kimi yetişdirilir. Qərbi Azərbaycanda üzümçülük və meyvəçilik suvarma şəraitində

əsasən Ağrıdağ vadisində inkişaf etdirilmişdir. Araz və Zəngi çayları tarlaların suvarılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi Azərbaycanda yetişdirilən ərik sortları özünün tərəvətli iyi və dadı ilə fərqlənir.

Qərbi Azərbaycanda heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli otlaq sahələri mövcuddur. Otlaq və ot biçini sahələri Qərbi Azərbaycan ərazisinin 28%-ni əhatə edir. İri buynuzlu mal-qara Loru yaylasında, Şirək və Ağrıdağ düzənliklərində, Göyçə gölü hövzəsində, Zəngəzurda daha çox inkişaf etdirilmişdir. Zəngəzurda, Göyçə gölü ətrafı, Alagöz və s. sahələrdə qoyunçuluq üstünlük təşkil edir. Maldarlıq əsasən süd-ət, qoyunçuluq isə yun istiqamətində ixtisaslaşdırılmışdır.

Göyçə gölündə və daxili su hövzələrində (gölməçələrdə) balıqçılığın inkişaf etdirilməsinə böyük imkanlar var. Göyçə gölündə yetişdirilən farel balıqları daha qiymətli balıq növü hesab olunur.

Qərbi Azərbaycan təsərrüfat sahələrinin ixtisaslaşma rayonları

Qərbi Azərbaycan təsərrüfat sahələrinin ixtisaslaşmasına görə 3 böyük rayona bölünür: Mərkəzi, Şimal-Qərbi və Cənub-Şərqi.

Mərkəzi rayona İrəvan aqlomerasiyası daxildir. Qərbi Azərbaycanın mərkəzində yerləşir. İrəvan, Axta, Ellər, Gümüş, Üçkilsə və s. kimi böyük şəhərləridir. Bu rayon indi Qərbi Azərbaycanın iri sənaye, mədəni və nəqliyyat mərkəzidir. Ərazinin iqliminin əlverişliliyi kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına səbəb olmuşdur. Rayon qida sənaye sahələrinə görə ixtisaslaşmışdır.

Region mineral bulaqlarla zəngindir. Qida sənaye sahələri və içkilər, qeyri-filiz məhsulları (şüşə, sement), qara metallurgiya və mebel istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Qərbi Azərbaycanın enerji istehsalında rayonun rolu böyükdür.

Şimali-Qərb rayonu dağ-mədən sənayesi, maşınqayırma və qida sənayesi üzrə ixtisaslaşmışdır. Ən böyük şəhərləri Böyük Qarakilsə, Hamamlı, Vorontsovka və Allahverdidir. Allahverdi şəhəri əlvan metallurgiya sənaye mərkəzidir. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın aparıcı sahəsidir. Əsasən taxıl, kartof, tərəvəz bitkiləri becərilir. Həmçinin heyvandarlıq da inkişaf etmişdir. Region həm də metallurgiya sənayesi və qida məhsullarının istehsalına görə fərqlənir.

Cənub-Şərq rayonu mis və mis-molibden filizlərinin hasilatı və ilkin emalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Ən iri mis istehsalı kombinatları Qacaran və Əkərəkdədir. Ən iri şəhərləri Qafan, Gorus, Qarakilsə, Meğri, Keşişkənd, İstisu və Paşalıdır. Rayonda həmçinin energetika sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələri (üzümçülük, meyvəçilik və tərəvəzçilik) inkişaf etmişdir. İstisu mineral suları ilə zəngin olduğuna görə kurort şəhəri sayılır.

Şəhərin tarixi

İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi müxtəlif zamanlarda Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqilər, Eldənizlər, İlxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. İrəvan şəhərinin bir mərkəz kimi sosial-iqtisadi inkişafı isə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərinə aiddir. Orta əsrlər tarixi mənbələrində şəhərin adı Rəvan və İrəvan kimi çəkilir. Erməni tarixçiləri 1950-ci ildə İrəvan şəhərinin cənub-şərqindəki Qanlı təpədə aparılan qazıntılar zamanı Urartu çarı I Argiştinin dövründə salınmış Erebuni (İripuni) qalasının qalıqlarının tapılmasından sonra İrəvan şəhərinin tarixini bununla bağladılar. Erebuni qalası yalnız hərbi-istehkam məqsədilə inşa edilmişdir və onun ətrafında heç vaxt şəhər infrastrukturunu formalaşmamışdır. Əslində, urartuluların ermənilərə heç bir aidiyyəti olmadığı kimi, qədim Erebuni qalasının da indiki İrəvan şəhəri ilə nə məkan, nə də tarixi baxımdan bir əlaqəsi olmuşdur. Orta əsrlərdə artıq şəhər kimi formalaşan İrəvan yaşayış məntəqəsi ilə 1950-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan Erebunu qalası arasında xeyli məsafə olmuşdur. Yalnız XX əsrin ikinci yarısından sonra İrəvan şəhərinin ərazisi genişlənərək Erebuni qalasının yerləşdiyi Qanlı təpəni öz içərisinə almışdır. Urartululara aid mixi yazılardan aydın olur ki, e.ə. VIII əsrin birinci rübündə Ağrı vadisi (Araz çayının sol sahili və Arpaçayın aşağı axarı) urartulular tərəfindən işğal edilənədək həmin ərazi Aza xalqının ölkəsi adlanmışdır.[9]

İrəvanın Urartu çarı I Argişti tərəfindən e.ə. 782-ci ildə əsası qoyulan Erebuni (İripuni) şəhəri ilə eyniləşdirilməsi tarixin saxtalaşdırılmasının bariz nümunəsidir. Akademik Boris Piotrovskinin milliyyətçə erməni olan arvadının xatirinə irəli sürdüyü “Ola bilər ki, Urartu şəhəri Erebuninin adı Ermənistanın paytaxtı Yerevan (İrəvan) şəhərinin adında yaşamaqda davam edir” fərziyyəsi ermənilərə imkan verdi ki, 1968-ci ildə Yerevanın 2750 illik yubileyini təntənəli surətdə qeyd etsinlər. Bununla da ermənilər dünyaya car çəkдилər ki, İrəvan şəhəri hətta qədim Romadan 30 yaş “böyük” imiş. İrəvanın adının “ermənicə danışan” Nuh peyğəmbərlə bağlanması da erməni tarixçilərinin yalan uydurmaqda necə mahir olmalarının göstəricisidir. Sən demə, dünyanı su basarkən Nuh peyğəmbərin düzəltmədiyi gəmi Ararat dağının zirvəsinə yan alıbmiş. Su çəkildə Nuh peyğəmbərin quru sahə kimi gördüyü və ilk söylədiyi ifadə “Yereval” (yəni ermənicə “Göründü”) olmuşdur. Həmin görünən yer isə guya indiki İrəvan şəhəri imiş.

İrəvan əyaləti 658-ci ildə ərəb qoşunları tərəfindən işğal edilmişdir. Xilafət dövründə Cənubi Qafqaz əmirliklərinin idarəçiliyi bir qayda olaraq türklərə həvalə edilmişdir. Məşhur türk səyyah-coğrafiyaşünası Övliya Çələbi İrəvanı yaşayış məntəqəsi kimi XV əsrin əvvəllərinə aid edir. Onun yazdığına görə, hicri təqvimə ilə

810-cu ildə (1407-1408) Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir çox münbit Rəvan torpağına qədəm qoymuş, öz ailə üzvləri ilə burada sakin olmuş və dünyü əkini hesabına gündən-günə varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoymuşdur. Övliya Çələbi daha sonra əlavə edir ki, Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 ilə qalanı tikdirərək adını “Rəvan” qoymuşdur. Bəzi tədqiqatçılar İrəvan şəhərinin və qalasının salınmasının tarixçəsi ilə bağlı Övliya Çələbinin yazdıqları ilə razılaşırlar, bəziləri isə şəhərin tarixinin daha qədim olması haqqında yazan digər müəllifləri haqlı hesab edirlər. Fakt odur ki, Şah İsmayıl 1501-ci ildə İrəvan şəhərini fəth etdikdən sonra sərkərdəsi Rəvanqulu xana Zəngi çayının sahilində strateji əhəmiyyətli yerdə qala tikdirməyi həvalə etmişdir. Rəvanqulu xan da qalanı 7 ilə tikdirərək başa çatdırmışdır.

Osmanlı və Səfəvi imperiyaları arasında gedən müharibələr nəticəsində İrəvan şəhəri 14 dəfə əldən ələ keçmişdir. Hər dəfə də müəyyən dağıntılara məruz qalmış, sonradan yenidən bərpa edilmişdir. 1554-cü ildə Osmanlı qoşunları İrəvanı darmadağın edərək ələ keçirmişdir. 1580-ci ildə Osmanlı vəziri Lələ Mustafa paşa yenidən İrəvanı işğal etmişdir. Bir çox səyyah və tarixçilərin təsvir etdikləri İrəvan qalası köhnə qalanın yerində, Osmanlı işğalı dövründə Fərhad paşa tərəfindən 1582-1583-cü illərdə inşa edilmişdir. Uzunluğu 850 m, eni 790 m olan qala təqribən kvadrat formasında olub, 7 ha ərazini əhatə edirdi. İkiqat qala divarlarının hündürlüyü 10,5-12 m idi. Qalanın birqat divarı Zəngi çayının divarlarını yuduğu qayalıq üstündən keçirdi. Qalanın üç qapısı var idi: cənubda Təbriz qapısı, şimalda Şirvan qapısı (yaxud Meydan qapısı) və Körpü qapısı. 1679-cu ildə Meydan qapısı ilə Köhnə şəhər arasında Zəngi çayının üzərində Qırmızı körpü adlanan körpü salınmışdı.

1604-cü ildə I Şah Abbasın qoşunu İrəvan şəhərini türklərin əlindən alsa da, əks hücum nəticəsində geri çəkilərkən “yandırılmış torpaq” siyasəti yeritmiş, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi bütünlükdə əhalisini, o cümlədən İrəvanın əhalisini Arazın o tayına köçürmüşdür.

1635-ci ildə Osmanlı qoşunları yenidən İrəvanı ələ keçirir. 1639-cu ildə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında bağlanan Qəsri-Şirin müqaviləsinə əsasən İrəvan əyaləti, o cümlədən İrəvan şəhəri yenidən Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçir. Səfəvilərin süqutundan sonra şəhər 1723-cü ildə türklər tərəfindən işğal edilir. 1733-cü ildə Nadir İrəvanı Osmanlılardan azad edir. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra müstəqil xanlıqlar yaranır. İrəvan şəhəri eyniadlı xanlığın mərkəzi olur. İrəvan qalasında və şəhərdə nadir memarlıq inciləri hesab edilən məscidlər, karvansaralar, hamamlar, istirahət parkları inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağlar diyarına

çevrilmişdi. 1679-cu il iyunun 4-də İrəvanda baş verən zəlzələ şəhərin bütün tikililərini darmadağın etsə də, Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ, Təbriz və Maku bəylərbəyliklərinin köməyi ilə tezliklə bərpa edilmişdi. Şərqi nadir memarlıq incilərindən hesab edilən Xan sarayı, yaxud Sərdar sarayı İrəvan sərdarı Əmirqunə xan Qacar (1605-1625) tərəfindən ucaldılmış, 1760-1770-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xan (1762-1783) tərəfindən təkmilləşdirilmişdi. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan (1784-1805) sarayın Şüşəbənd adı ilə tanınan Güzgülü salonu və Yay imarətini inşa etdirmişdi.

Avropa səyyahları Jan Tavernye, Jan Şardən, Kerr-Porter, Ceyms Morier, Monpere, Kameron, Linç və başqaları müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, Xan sarayını, onun Güzgülü salonunu, qaladakı və şəhərdəki məscidləri, hovuz və hamamları, Zəngi çayından enib keçən yeraltı mərmər pilləkənli yolu öz əsərlərində təsvir etmişlər. İrəvan şəhəri 4 massivdən ibarət olmuşdur: Qala, Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı (hazırda Kond adlanır) və Dəmirbulaq (hazırda Karanki tağ adlanır) massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı yerləşirdi. Şəhri məhəlləsi Qırxbulaq çayının sağ sahili ilə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsini Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Hüseynqulu xana məxsus məşhur Xan bağı və yay köşkü Zəngi çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dəmirbulaq məhəlləsi Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi. Cəfər bəy məscidi və hamamı, həmçinin Həsənəli hamamı və Susuz karvansarayı da burada yerləşirdi.

Osmanlı dövləti ilə Qacarlar dövləti arasında strateji mövqedə yerləşən İrəvan qalasını ələ keçirmək Rusiya üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin rus qoşunlarının 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan qalasını ələ keçirmək cəhdləri puç olmuşdu. 20 ildən artıq müddətdə rus qoşunlarının fasilələrlə hücumuna igidliklə tab gətirən İrəvan qalası, nəhayət 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilərin qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi. İrəvan şəhərinin qara günləri başlandı. Qalanın işğalından dərhal sonra, ilk olaraq Osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşa tərəfindən 1725-ci ildə inşa etdirilmiş məscidin günbəzindəki ayparanı çıxararaq onun yerinə xaç asmış, minarəsində isə kilsə zəngi quraşdıraraq pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. Qaladakı Sərdar məscidini rus qoşunlarının arsenalına çevirmiş, xanın hərəmxanasını isə hospital etmişdilər. İrəvan xanlığının süqutundan sonra Xan sarayında yeni yaradılan “Erməni vilayəti”nin inzibati binası yerləşirdi. Rusiya çarı I Nikolayın Şimali Azərbaycan xanlıqlarının axıncı istehkamı olan əfsanəvi İrəvan qalasını görmək arzusu 1837-ci ildə reallaşdı. Xan sarayında qalan I Nikolay şəhərin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini orada qəbul etmişdi. 1853-cü ildə baş verən

zəlzələ nəticəsində İrəvan qalasının divarları yenidən uçmuşdur. 1864-cü ildə İrəvan qalasından hərbi məqsədlər üçün istifadəyə son qoyulmuşdur. 1868-ci ildən Xan sarayının Sərdar zalında İrəvan şəhər polis idarəsi yerləşirdi. İrəvan qubernatorunun vəsatəti əsasında Qafqaz canişinliyi Sərdar zalının (Güzgülü salon) təmiri üçün 1867, 1871, 1874, 1880-ci illərdə vəsait ayırmışdı. 1865-ci ildə İrəvan qalasının ərazisinin bir hissəsini Nerses Tahiryandır adlı tacir satın alaraq orada şərab zavodu (indiki konyak zavodu) inşa etdirmişdir. İrəvan şəhərinin texniki B.Mehrabovun 1906-1911-ci illərdə tərtib etdiyi planda şəhərdə 8 məscidin (Təpəbaşı, Şəhər (Zal xan), Sərtib xan, Göy məscid (Hüseynəli xan), Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi (Abbas Mirzə məscidi), Dəmirbulaq, Hacı Cəfər) mövcudluğu göstərilir. Həmin dövrdə İrəvan şəhərində azərbaycanca səslənən küçə adları belə idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükanlı, Sallaxlar və s. İrəvanda çoxsaylı karvansaralar da mövcud olmuşdur: Əfşar, Sərdar, Şeyxülislam, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Əli, Kömürçü, Gürcü, Culfa, Hacı İlyas və s. Azərbaycanlılara məxsus bu karvansaraların hamısı yer üzündən silinmişdir. XX əsrin əvəllərində İrəvanın küçələri qaz və kerosin fənərləri ilə işıqlandırılırdı. 1907-ci ildə İrəvanın varlı sakini Hacı İbrahim oğlu Zəngi çayı üzərində su elektrik stansiyası tikilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. 1909-cu ildə şəhərin daha bir varlı azərbaycanlısı – mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyov həmkarı Arşak Malxasyanla birgə qurduqları “Kooperasiya” şirkətinin adından su elektrik stansiyasının tikilməsi üçün şəhər idarəsinə müraciət etmişdilər. 1911-ci ildə İrəvandan təqribən 19 km məsafədən Gedər çayının mənbəyindən (Qırxbulaqdan) şəhərə su kəməri çəkilmişdi. Bu kəmərin çəkilməsində Abbasqulu xanın İrəvanskinin müstəsna rolu olmuşdu. 1918-ci il mayın 28-də cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri yarananda Azərbaycan Milli Şurası 29 may tarixli qərarı ilə İrəvan şəhərini ermənilərə paytaxt kimi güzəştə getmişdir. Lakin 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş daşnak hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı soyqırım, onlara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı isə vandalizm aksiyaları həyata keçirilmişdir. Məscidlərə od vurulmuş, azərbaycanlıların evləri talan və zəbt edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində də azərbaycanlıların diskriminasiyası və deportasiyası rəsmi Ermənistanın siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. 1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın layihəsi əsasında həyata keçirilən İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. Göy məsciddə İrəvan şəhər Tarix Muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan (Şəhər) məscidi Rəssamlar İttifaqının sərgi salonuna çevrilmiş, yeganə olaraq Dəmirbulaq məscidindən başqa qalan bütün məscidlər yerlə yeksan edilmişdi. Dəmirbulaq məscidi isə 1988-ci ilin martında erməni vandalları tərəfindən yandırılmışdı. Sərdar sarayı, İrəvan qalasının divarları sökülərək

daşlarından Sahil bulvarının salınmasında istifadə edilmişdi. Köhnə şəhər massivində azərbaycanlılar yaşayan məhəllələr sökülərək yerində parklar, kinoteatrlar, meydanlar salınmışdı. İrəvan şəhəri dünya paytaxtları arasında yeganə şəhərdir ki, onun qədimliyi ilə öyünüldüyü halda, orada mövcud olan tarixi-memarlıq abidələrinin yaşı 200 ildən artıq deyil. Çünki İrəvanda mövcud olmuş qədim tarixi-memarlıq abidələrinin hamısı azərbaycanlılara məxsus olduğuna görə, ermənilər onların hamısını yer üzündən silmişlər. İrəvan şəhərinin adı isə indiyədək iki dəfə dəyişdirilmişdir. Birinci dəfə rusların işğalından sonra 1828-ci ildə Erivan (Эривань), ikinci dəfə isə 1936-cı ildə dəyişdirilərək Yerevan (Ереван) adlandırılmışdır. Acı reallıq odur ki, vaxtilə aborigen əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan, hazırda monoetnik erməni şəhərinə çevrilmişdir.

Türk tarixi – memarlıq abidələri kompleksi- Urud qalası

Ermənilər bütün dövrlərdə mədəni irsimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə göz dikiblər, onları oğurlayıb özünüküləşdirməyə çalışıblar. Ermənilər Azərbaycan xalqının tarix və mədəniyyətinə dair fakt və həqiqətləri saxtalaşdırmaqla bərabər, abidələrin görünüşünü və yazılarını da süni şəkildə "erməniləşdirmişlər". Məkrli niyyət və mənfur siyasət sahibi olan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vandalizm hərəkətləri hər zaman pislənilib. Tarix ədaləti bərpa edir. Hər zaman belə olub, bu gün də belə olacaq.

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndi ərazisində yerləşən qədim Azərbaycan - türk tarixi-memarlıq abidələri kompleksi olan Urud qalası tarixi türk qalasıdır. Xatırladaq ki, 1968-ci ildə ermənilər Urud kəndinin adını dəyişərək Vorotan, Urud qalasının adını isə Vorotanberd qoymuşlar. Urud kəndində 1988-ci ilə kimi yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bu kənddə ermənilərin ilk məskunlaşması 1988-ci ildən sonra olmuşdur. Abidələr kompleksinin ən mühüm hissəsi isə Urud kəndi yaxınlığındakı orta əsrlər Azərbaycan məzarlığını da qeyd etməliyik. Məzarlıqda bədii tərtibatlı məzar daşları, qəbirüstü sənduqələr və qoç heykəlləri olmuş, 13 sənduqə, 4 qoç heykəlli məzar daş qeydə alınmışdı. Məzarlıq ermənilər tərəfindən dağıdılıb, Urud qalasının yalnız xarabalıqları qalır.

Qeyd edək ki, İrəvanda salamat qalmış iki məscid - Hacı İmamverdi məscidi və Göy məscidinin tarixi saxtalaşdırılıb və xarabalığa çevrilənə qədər baxımsız qalıb. 1880-ci ildə İrəvanda səfərdə olan arxeoloq Uvarov məşhur Göy məscidinin uzaqdan cəlb edən günbəzinə və bir cüt uca minarəsinə heyranlıqla yazırdı: "Məscidin üstündən boylanacaq çətir sanki müsəlman aləmində tutduğu mövqeyinin nə qədər mühüm olduğunu bütün dünyaya sübut etmək istəyir".

Yazılı mənbələr həqiqətin açarıdır.

Əlbəttə ki, ermənilər tarix boyu Azərbaycanın mədəni irs nümunələrini erməni mülkiyyəti adı ilə tanıtmaya çalışıblar. Bu onların əqli mülkiyyətimizin terrorçusu olduğunun

göstəricisidir. Ermənistan ərazisində məhv edilən Azərbaycan abidələri - Zəngəzurdan İrəvana qədər dağıdılmış tarixi abidələr erməni vandallığınının bariz nümunəsi deyilmi? Ermənilər Azərbaycanın İslam memarlığının İrəvandaqı İrəvan qalası, Sərdar sarayı, Şah Abbas məscidi, Abbas Mirzə məscidi, Rəcəb Paşa məscidi və digər abidələrimizi məhv etməklə bu torpaqlardan silməyə çalışsalar da, tarixi faktlar, arxiv aterialları, yazılı mənbələr həqiqətin açarıdır. Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərin silinməsi məqsədi ilə təcavüzkar siyasət məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. İrəvandaqı İslam memarlığının sonuncu izi olan - Təpəbaşı məhəlləsi şəhərsalma quruluşuna və memarlıq irsinə görə nadir nümunədir. Təpəbaşı məhəlləsinin son qalıqlarının da sökülərək, məhəllənin tamamilə məhv edilməsi təhlükəsi barədə məlumatları hər kəs xatırlayır. Təpəbaşı məhəlləsi qədim İrəvanda azərbaycanlıların yaşadığına və onlara aid olduğuna dair əsaslı sübutdur. Təpəbaşı qədim İrəvan şəhərinin tarixi məhəllələrindən biri olub, İrəvan şəhərinin də tarixi nüvəsini təşkil edir. Ermənilər tərəfindən aparılan, 100 ildən çox davam edən və sistemli xarakter daşıyan söküntü proseslərinə baxmayaraq, onun son qalıqları günümüze qədər gəlib çıxıb. Təpəbaşı məhəlləsində İrəvan xanı Hüseynqulu xana məxsus Xan bağı da yerləşmişdir. Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, Ermənistan və Azərbaycan arxivlərində Təpəbaşının azərbaycanlı köklərini təsdiqləyən əsaslı sübutlar var. Abidələrlə zəngin, görkəmli azərbaycanlıların yaşadığı bu məhəllə danışan tarixdir.

İrəvan şəhəri karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdı. Daşdan hörülmüş, ortasında kvadratşəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. Mənbələrdə göstərilir ki, XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda 8 karvansara mövcud olmuşdur. Culfa, Zərrabi xan, Tahir, Sulu və s. karvansaralarında üst-üstə 851 köşk mövcud olmuşdur. İrəvanda Şərq memarlıq üslubunda 8 hamam – Şəhər, Zal xan, Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim, Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy hamamları, eləcə də XIX əsrin sonları, XX əsri əvvəllərində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükənli, Sallaxlar və s. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca dağıdılmışdır. Göy məsciddə İrəvan şəhərinin tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidi rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdi. 1924-cü ildə İrəvanın baş planı hazırlanaraq həyata keçirilməyə başlandıqdan sonra şəhərdə mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq baxımından əhəmiyyət kəsb edən bütün abidələrini bir-birinin ardınca yox etdilər ki, gələcəkdə İrəvanı erməni şəhəri kimi təqdim edə bilsinlər.

Eni 66 metr, uzunluğu 97.2 metr olan Göy məscid İrəvan məscidləri içərisində ölçüsünə görə ən böyüyü və İrəvan şəhərinin mərkəzi came məscidi idi. Məscid 28 hücrə, kitabxana,

ibadətgah və iç həyətdən ibarətdir. Ümumilikdə 7.000 kvadrat metrlik ərazidə yerləşir. İkinci dünya müharibəsindən sonra Sovet hökumətinin radikal dünyəvi siyasətinə uyğun olaraq hündürlüyü 24 metr olan 4 minarədən 3-ü söküldü və 1952-də məscidin bir hissəsi planetariyə, bir hissəsi isə məktəbə döndərilmişdir. Məscid XX yüzildə ermənilər tərəfindən iki dəfə yandırılmışdır. İlk dəfə 1918-ci ildə, sonra isə 1955-ci ilin martında azərbaycan din xadimi Mahmud Aruzoglu, həyat yoldaşı və 22 nəfər türk alimi məsciddə ibadət edərkən yandırılıb.

İşğal olunmuş ərazilərdə əsrlərboyu qalmış dini-mədəni irslərdən sui-istifadə beynəlxalq qanunların və konvensiyaların, o cümlədən "Silahlı Münaqişələr zamanı Mədəni Mülkiyyətin Qorunmasına dair 1954-cü il Haaqa Konvensiyası"nın və 1954, 1999-cu il protokollarının açıq şəkildə pozulmasıdır. Erməni təcavüzkarları tərəfindən Azərbaycan Respublikasında İslama aid tarixi və mədəni irsin tamamilə məhv edilməsi barbarlığın, vandallığın nümunəsidir. Ermənilərin bu əməli "Arxeoloji irsin qorunması haqqında" 1992-ci il tarixli Avropa Konvensiyası və "Silahlı münaqişələr zamanı mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Avropa Konvensiyasına tam ziddir. Onların etdikləri "Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında" Paris Konvensiyası, UNESCO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında" 1972-ci il Konvensiyası ilə də ziddiyyət təşkil edir.

Təbii ki, Azərbaycanın əsrlərə söykənən tarixi faktları kifayət qədərdir ki, hər bir ərazimizin coğrafi-tarixi mənbələrini əsaslandırmağa dəlillərimiz var. Ermənistan tarixi həqiqətləri qəbul etməlidir, əks təqdirdə "DƏMİR YUMRUQ" onlara həqiqət yolunu bir daha göstərəcəkdir. İrəvana qayıdacağımız zaman Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda olduğu kimi, bütün tarixi-dini mədəniyyət abidələrimizə yeni həyat bəxş olunacaq və tarixi ədaləti bir daha bərpa edəcəyik.

Qursalının yaşayış məntəqəsi kimi yaşı çox qədimdir. Qərbi Azərbaycanın bu dilbər guşəsi həmişə diqqəti cəlb edib. Tarixçilər sübut ediblər ki, e.ə. VIII-VII əsrlərdə ermənilər Kiçik Asiyada (Anadoluda) məskunlaşdıqları vaxt türklərin ulu əcdadları indiki Ermənistan ərazisində yaşayırdılar. Odur ki, haylar hazırkı Ermənistan torpaqlarına gəlmə olduqları üçün burada erməni dilində toponimlərdən söhbət gedə bilməz. Əvvəlki əsrlər bir yana, hətta XIX əsrdə əhalisi bütünlüklə ermənilərdən ibarət olan kəndlərdən, eləcə də ermənilərlə azərbaycanlıların (türklərin) qarışıq yaşadıkları neçə-neçə kəndlərin adları da türk mənşəli idi. XVIII əsrin ortalarından Qursalıqışlaq kimi tanınan bu yaşayış məntəqəsi Pəmbək mahalının füsunkar guşələrindən biri olub. Kənd 1801-ci ildə Hamamlı, daha sonralar isə Lori-Pəmbək (Qarakilsə) və Aleksandropol (Gümrü) qəzasının tərkibində olmuşdur. XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın Pəmbək mahalı Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Pəmbək azərbaycanlıların İrəvan xanlığından 1802-ci ildən kütləvi köçürülməsi ilə demoqrafik dəyişikliklər başladı. Həmin ildə 14 kənd xaricə köçməyə məcbur olmuşdur

ki, onların da bir qismi tezliklə geri qayıtmışlar. Anadolu hadisəsi 1803 və 1804-cü illərdə də baş vermişdi. Belə ki, pəmbəklilərin bir qismi Qars və Şörəyeldə (Ağbaba tərəfində) yerləşsə də ruslar 1805-ci ildə Şörəyeli tutduqdan sonra onlar da Qarsa qaçmağa məcbur olmuşlar. Qursalıda yaşayan Azərbaycan türkləri zaman-zaman erməni xəyanəti ilə üzləşmiş, kənd sakinləri çox ağır zərbələr almışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Vaqif Namazovun müəllifliyi və sponsorluğu ilə "Pəmbək mahalının Qursalı kəndi" adlı sanballı kitab nəşr olunmuşdur. Həmin kitabda Mahir Daşdəmirovun dərc olunmuş "Gözü yolda qalanım var" şeiri diqqəti cəlb edir:

Əlim çatmır Cökəliyə, Cilliyə,

Dəlidağa salamım var salamım.

Dilim tutmur tutarlı söz deməyə,

Deyilməmiş kəlamım var, kəlamım.

Ötən günlər heç deməynən yalanmış,

Dolu döymüş, qol-budağım dalanmış,

Yurd-yuvamız, var-yoxumuz talanmış,

Bir ömürlük talanım var, talanım.

Söyüdlü yol, Qənçər, Saral binəsi,

Hallavar, Haydarlı, Ağrım dərəsi,

Söyüdü, palıdı, şamı, vələsi...

Xəzan tutmuş xəzanım var, xəzanım.

Bölgədə sülhün və iqtisadi inkişafın qarantı - Zəngəzur dəhlizi

Bu dəhliz, türkdilli ölkələri birləşdirməklə yanaşı, Azərbaycanın regionda və dünyada strateji əhəmiyyətini daha da artıracaqdır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi son addımlar zamanımızın ən aktual məsələlərindəndir. İstər ölkə ictimaiyyəti, istər region ölkələri, istərsə də dünya bu prosesi maraqla izləyir. Naxçıvanla Azərbaycanın əsas ərazisi arasında torpaq rabitəsinin təmin edilməsi məsələsi Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan liderlərinin 10 noyabr 2020-ci ildə imzaladıqları birgə Bəyanatda əksini tapmışdır. Bu əlaqəni Zəngəzur dəhlizi tərəfindən təmin etməlidir. Hazırda Azərbaycan tərəfindən bu dəhlizin açılması istiqamətində ciddi işlər görülür.

Ötən il fevralın 14-də İlham Əliyev Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində reallaşması nəzərdə tutulan layihələrdən birinin - Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolu xəttinin təməlini qoyaraq Azərbaycanın 10 noyabr Bəyanatının müddəalarına sadıqlığını bir daha göstərdi. Dəmir yolu xətti layihəsinin birinci mərhələsi üzrə nəzərdə tutulan tikinti işlərinin artıq 70 faizi tamamlanıb. İşğaldan azad edilən Cəbrayıl rayonunun Mahmudlu stansiyasına qədər 23 kilometrlik məsafədə relslər qoyulub və yolun sazlanması işlərinə başlanılıb. Tikinti işləri 3 mərhələdə həyata keçirilir. Birinci mərhələ Horadiz, Mərcanlı, Mahmudlu stansiyalarını əhatə etməklə 30 km, ikinci mərhələ Soltanlı, Qumlaq stansiyalarını əhatə etməklə 55 km, üçüncü mərhələ isə Mincivan, Bartaz və Ağbənd stansiyalarını əhatə etməklə 25,4 km təşkil edir. Layihə çərçivəsində 8 stansiya, 3 tunel, 41 körpü, 3 qalereya, 4 yolötürücü və ümumilikdə 300-ə yaxın süni mühəndis qurğusunun tikintisi planlaşdırılır. Birinci mərhələ üzrə artıq torpaq işlərinin 90 faizi yerinə yetirilib, 40 suötürücü boru, 9 körpü, 2 heyvan keçidi, 52 ehtiyat keçidi tam tikilib. Yolun 23 km-lik hissəsində üst quruluşu elementləri quraşdırılıb. Bununla da Füzulinin Horadiz stansiyasından Cəbrayılın Mahmudlu stansiyasına qədər işçi qatarların hərəkəti üçün zəruri şərait yaradılıb. Hazırda 60 km-dən çox ərazi minalardan təmizlənib. 50 km-lik hissədə layihələndirmə işləri yekunlaşıb.

Qeyd edək ki, Ermənistan tərəfi öncə müxtəlif bəhanələrlə üzərinə düşən öhdəliyin icrasını gecikdirmək istəyirdi. Ancaq təzyiqlərdən sonra dəhlizin Ermənistan ərazisindən keçən hissəsində dəmir yolu xəttinin çəkilişlərinə start verilib. Göründüyü kimi, ölkəmiz bölgədə qalıcı sülh və sabitliyin bərqərar olmasına, beynəlxalq hüququn ali prinsiplərinə, xüsusilə dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığına qarşılıqlı hörmət əsasında yeni əməkdaşlıq formatları çərçivəsində münasibətlərin normallaşdırılmasına tərəfdardır. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizi uğurlu regional əməkdaşlıq nümunəsi olmaqla yanaşı, bölgədə sülhün və sabitliyin möhkəmlənməsinə də öz töhfəsini verəcəkdir. Eyni zamanda bu proses dünyada yük daşımalarının həcmının artdığı bir dövrdə, Xəzər dənizində su nəqliyyatının inkişafında da böyük rol oynayacaqdır. Belə ki, bu dəhlizin Avropa və Asiya ölkələri arasında qitələrarası yeni alternativ nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşmasında əhəmiyyəti olduqca yüksəkdir. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizi Uzaq Çin və Qərbi dünya arasında yeni nəqliyyat yolu kimi yükdaşımaların fasiləsiz və səmərəli şəkildə daşınmasında önəmli ticarət marşrutu kimi də çıxış edərək Azərbaycana və bütün iştirakçı ölkələrə yeni dividendlər qazandıracaqdır.

Zəngəzur dəhlizi otuz ilə yaxın çətin blokada şəraitində yaşamasına rəğmən öz inkişaf yolunu uğurla qət etmiş Naxçıvan Muxtar Respublikasının da Azərbaycanın əsas ərazisinə çıxışını təmin edəcəkdir. Dəhliz, eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar

Respublikası vasitəsilə qardaş ölkə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələri də möhkəmləndirəcək və bu əlaqələrin daha da inkişaf etməsinə xidmət edəcəkdir. Beləliklə, qardaş ölkələr uzun illərdən sonra yenidən Zəngəzur dəhlizi vasitəsi ilə qovuşacaqlar. Cənubi Qafqazın lider ölkəsi olan Azərbaycanla dünyada ciddi böyük potensiala və gücə malik Türkiyə arasında olan bu birlik Cənubi Qafqazda sülhə, sabitliyə və əməkdaşlığın bərpa olunmasında müsbət dəyişikliklərə töhfə verəcəkdir. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlaması ümumilikdə türk dünyasının coğrafi baxımından birləşməsi deməkdir.

Bu, təkcə coğrafi və siyasi anlamda deyil, həmçinin böyük iqtisadi gücə malik və nominal ümumi daxili məhsulu 1,1 trilyon dollardan çox olan türkdilli dövlətlərin strateji və iqtisadi cəhətdən birləşməsi də deməkdir. Belə ki, Türkiyə 761,4 milyard dollar, Qazaxıstan 181,7 milyard dollar, Özbəkistan 57,9 milyard dollar, Azərbaycan 48 milyard dollar, Türkmənistan 48 milyard dollar və Qırğızıstan 8,5 milyard dollar nominal ÜDM-ə malik ölkələrdir. Bu isə Zəngəzur dəhlizinin kifayət qədər yüksək iqtisadi potensiala və təbii resurslara malik olan böyük və geniş coğrafi ərazidə birləşdirən önəmli nəqliyyat infrastrukturunu olduğunun bariz sübutudur.

Prezident İlham Əliyevin də vurğuladığı kimi: “Müharibə başa çatdı, münaqişə tarixdə qaldı. Yeni imkanlar yarandı. Onların arasında hesab edirəm ki, ən vacib imkan nəqliyyat imkanlarıdır. Bu gün biz artıq Zəngəzur dəhlizi üzərində çox fəal çalışırıq. Naxçıvanda keçirilmiş Zirvə görüşündə mən demişdim ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan alıb Ermənistanla birləşdirmək türk dünyasının coğrafi parçalanması idi. Çünki əgər xəritəyə baxsaq görürük ki, sanki bizim bədənimizə xəncər saplanmışdır, türk dünyası parçalanmışdır. Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur indi türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaq. Çünki Zəngəzurdan keçən nəqliyyat, kommunikasiya, infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcək, eyni zamanda, digər ölkələr üçün əlavə imkanlar yaradacaq.

Göyçə mahalı

El-obanın da taleyi insan kimi yaranandan bəlli olarmış. Oğuz türklərinin əzəli, əbədi yurdu, aşıqların beşiyi olan, xalqına çox sayda dəyərli simalar bəxş edən, füsunkar təbiətli, neçə qətliama, təcavüzə məruz qalmış, əhalisi yüzilliklər boyu məcburən və kütləvi zorakılıqla deportasiya edilmiş başibəlalı Göyçə mahalı kimi...

Göyçə mahalı 1747-1828-ci illərdə (indi Ermənistan adlandırılan) İrəvan xanlığının mahalı olub, Sovet hakimiyyəti illərində Çəmbərək, Basarkeçər, Aşağı Qaranlıq, Kəvər kimi inzibati rayonlara bölünən, Göyçə gölünün sahilləri boyu geniş torpaqları əhatə edən, 1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların kompakt yaşadığı bir ərazi idi. Əhalisi bir zamanlar əsasən əkinçilik, maldarlıq, arıçılıq, bağçılıq, xalçaçılıq və bağbançılıqla

məşğul olub, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətinə qiymətli töhfələr bəxş edib, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Əsəd, Aşıq Qurban kimi saz-söz ustaları yetişdirən Azərbaycan aşıq sənətinin beşiyi sayılıb.

1822-1832-ci illərdə 100-dən artıq yaşayış məntəqəsindən ibarət mahalın əhalisinin 98 faizi (14354 nəfər) azərbaycanlılardan ibarət olub. Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Aygır bulağı kimi bir çox yer-yurd adlarına "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlinir. Qədim gürcü mənbələrində Göyçə Qelakuni kimi qeyd olunub, həm göl, həm də dağ adını bildirir. Keçən əsrdə Göyçə gölü hövzəsində, onun cənub sahilində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Göbqrən kəndi tapılıb ki, "Qelakuni" adı çəkilən Urartu yazısı da məhz bu ərazidə aşkarlanıb. Göyçə və Zəngəzur bölgələrində qayalarda tapılmış və eramızdan əvvəl VIII əsrə aid olan Urartu dilindəki kitabələrdə qeyd olunmuş "ölkə" adları (Aydaşan, Qelakuni, Kuarlı, Elar və s.) ilə XIX əsrdə və son vaxtlara - 1988-ci ilədək Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları Adyaman, Kurikənd, Elicə, Qulican, Kəbqıran, Elar və s. məntəqə adlarından yalnız kiçik fonetik dəyişikliklərlə fərqlənirlər. Etnoqraf, tarix elmləri doktoru, professor Qiyasəddin Qeybullayev bu toponimlərin Göyçə ərazisində yerləşdiyini və Göyçənin ən azı 2800 yaşı olduğunu tarixi faktlarla sübuta yetirib.

Publisist, jurnalist Salman Vilayətoğlunun mülahizəsinə əsasən, "4-5 min il öncə Misirdən Tibetə qədər böyük bir coğrafi mədəniyyət yaymış Oğuz türklərinin leksikonunda "Göyçə" kəlməsi "Səmavi varlıqlar yurdu" anlamına gəlir. Rus və erməni mənbələrində "Göyçə" Göyçay kimi qeyd olunur. Yəni "göy çay". Deməli "Səmavi çay, su". Yəni "səmavi çayın, suyun ətrafında yerləşən yer" deməkdir. Bəlkə əhalisinin də xoşxasiyyət olması elə təbiətindən irəli gəlir.

Göyçə mahalı cənubdan Ağlağan təpəsi, Dəlik, Çənlibel dağları, Səlimgədiyi, şimalda isə Murğuz, Şahdağ silsiləsi ilə əhatə olunub. Şah dağından baxanda bu mahal ortasına ayna salınmış güllü bir nəlbəkini xatırladır. Mahalın tamamilə dağlıq ərazidə yerləşən Aşağı Qaranlıq bölgəsinin rəngarəng çiçəkləri sanki təbiətin toxuduğu xalığa bənzəyir.

Bu torpaqların Oğuz türklərinə mənsubiyyətini bildikləri və bundan qorxdularını üçün ermənilər müntəzəm olaraq dəfələrlə yerli əhalinin sayını azaltmaq, nüfuzunu zəiflətmək məqsədilə sənəddə "kənüllü", əslində isə zorla köçürmələrə əl atıblar. Beləcə, Yeni Bəyazid qəzasının Şahdağ silsiləsi ilə Göyçə gölü arasında yerləşən Basarkeçər rayonunun Zod, Yuxarı Zağalı, Çaxırlı, Qanlı, Gililvəng, Kərkibaş, Yarpızlı kəndlərinin əhalisi 1948-1953-cü illərdə Azərbaycana köçürülüb. Təkcə Zod kəndindən 100 ailə Xanlar rayonunda məskunlaşdırılıb. Vədi, Zəngibasar, Qəmərli, Axta, Yeni Bəyazid rayon camaatı zorla deportasiya zamanı dəmiryol stansiyalarına tökülüb, həftələrlə küçələrdə, yollarda qalan qərbi azərbaycanlılar, dost-tanış, qohum-qardaş

evində müvəqqəti məskunlaşmış, aclıq, əziyyət çəkiblər. Onların yerinə isə xarici ölkələrdən Qərbi Azərbaycana çoxlu erməni gətirilib. Təkcə 1946-cı ildə Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min nəfər erməni gətirilərək Qərbi Azərbaycanda yerləşdirilib.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların elliklə yaşadıkları ərazilər təqribən 150 min kvadrat kilometrə bərabər idi. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər meydana gəldikdə, əzəli Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Ermənistan Respublikası yaradılıb və beləliklə, Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sərhəd məsələləri qismən nizama salındıqdan sonra Azərbaycan torpaqlarının ərazisi 113.9 min kvadrat kilometr olub. 1920-ci ildə isə RSFSR-in XI Qırmızı Ordusu tərəfindən hərbi təcavüzə uğraması nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğrayıb və Azərbaycanın ərazisi olan Zəngəzur, Göyçə, Şərur, Dərələyəz, Dilican mahalları qanunsuz şəkildə Ermənistanına verilib.

1918-1920-ci illərdə Göyçənin 95 kəndi tamamilə dağıdılıb, 95 kənddən 28-i tamamilə silinib, 18 kənd isə tam erməniləşdirilib. 1919-cu ilin aprelin 13-dən 20-nə qədər quldur erməni Andranikin başçılıq etdiyi dəstə Şişqaya kənd əhalisinin əksəriyyətini barışiq adı ilə aldadaraq mal tövlələrinə doldurub vəhşicəsinə yandırır. Sağ qalan əhali qətlə yetirilib, az bir hissəsi kənd yaxınlığındakı dağlar vasitəsilə qaçqın düşüb, Şəmkir, Gədəbəy rayonlarında məskunlaşıb, 1921-ci ildə yenidən güclərini toplayıb doğma yurdlarına qayıdıblar.

1920-ci ilin aprelinde "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "Artıq Göyçə mahalında müsəlman qalmayıb. Hazırda Yeni Bəyazid qəzasında onlardan 22 kənd apreldə olmaqla, 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Aşağı Şorca, Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu, Ağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Zərzibil, Ədli, İnakdağı, Qaraiman, Kəsəmən, Baçkənd, Bala Mirzə, Şişqaya, Baş Hacı, Qəribqaya kəndinin 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışdır. Bütün var-dövlət hazırda ermənilərə qalıb, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir".

1826-1829-cu illərdə erməni-rus hərbi birləşmələrinin Göyçə mahalında həyata keçirdikləri soyqırım zamanı Basarkeçərin azı min illik tarixi olan Ağkilsə kənd əhalisi kütləvi qətlə məruz qalır. Sağ qalanlar isə o qədər az olurlar ki, kəndi bərpa etməyə gücləri çatmır.

1918-1919-cu illərdə isə daşnakların türklərə qarşı törətdiyi qırğın nəticəsində Göyçənin var-yoxu talanıb, əhali öz dədə-baba yurdunu tərk edib yenidən başqa yerlərə köçməyə məcbur olub. Elliləri ilə eyni taleyi yaşayan ustad Aşıq Ələsgər də erməni

quldurlarının törətdiyi soyqırımlar nəticəsində qaçqın-köçkün həyatı yaşayıb. Nəhayət, 1921-ci ildə o, Ağkilsəyə qayıdıb və ömrünün son illərini doğma kəndində həm xalqına, həm də ailəsinə üz verən faciələrdən dolayı dərin hüzn içində başa vurub.

1988-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında erməni millətçiləri ardı-arası kəsilməyən mitinqlər keçirir, bu bölgələrdən türklərin çıxarılmasını tələb edirdilər. Evlərə od vurulur, insanlar işgəncə ilə qətlə yetirilir, qadınların sinəsinə xaç çəkilir, uşağa, qocaya rəhm edilmirdi. Bu ərazilərdə iqtisadi blokada davam etdirilir, SSRİ rəhbərliyi isə bu olanlara ya laqeydcəsinə yanaşır, ya da bilərəkdən göz yumurdu.

1988-ci ilin noyabrın 22-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası öz işini yarımçıq dayandıraraq, bütün stansiya rəhbərlərinə "noyabr ayının 28-dək respublikanın türklərdən təmizlənməsini təmin etmək" tapşırığı verir. Ermənistanda azərbaycanlıların çıxarılması üçün son hazırlıq işlərinə başlanır. Yüzdə yüz boyu həyata keçirilən "Türksüz Ermənistan" planının son mərhələlərinə start verilir.

29 noyabr 1988-ci il Daşnak terror qruplarının təzyiqlə və təcavüzlərinə davam gətirməyən Basarkeçərin Aşağı və Yuxarı Şorca, Qayabaşı, Qoşabulaq, Subatan, Zağalı, Sarı Yağub, Qaraqoyunlu, Nəriman, Ağkilsə, Zərkənd, İnekdağı kəndlərinin əhalisi itki verərək, sobalarının üstündə isti yeməklərini, tövlədə mal-qaralarını tərk edib, evlərinin qapı-bacasını açıq qoyub qarlı dağlar aşılıb Kəlbəcər rayonu ərazisinə qaçmalı olurlar. Yaşlı, qadın və uşaqların çoxu yolda soyuqdan tələf olur. Əhalinin çoxu 31 regiona paylanır, didərgin düşürlər. Göygöl, Goranboy, Tərtər rayonlarına, Bakıya üz tuturlar.

Təkcə elə Ağkilsə kəndindən 120 ailə pərən-pərən dağılır. Üzlərinə xoş baxılan yer də olur, kəc baxılan da. Ağır da olsa, bir gün öz yurdlarına qayıtmaq ümidilə qaçqın-köçkün taleyi yaşayan bütün insanlarımız kimi hər cəfaya dözürlər. Nəhayət, 1991-ci ildə Tərtər rayonunun Suqovuşan (Madagiz) kəndinə pənah gətirir, coğrafi iqlimi doğma Göyçəllərini xatırlatdığı üçün burada qərarlaşırlar. Amma buradan da köç etməli, bu dəfə də qaçqınlıq həyatı yaşamağa məcbur olurlar. Belə ki, 1994-cü ilin aprel ayında Manvel Qriqoryanın başçılığı altında Ermənistan ordusunun Eçmiədzin könüllülər dəstəsi yenidən Suqovuşanı işğal edir.

Yenə yol, yenə köç...

Köç köçə qarışır. Dərd ortağı olduqları kənd əhalisi ilə bərabər yollara tökülür, pərişan olurlar. Zaman, külək kimi hər ailəni bir yerə sovurub atır.

Düz 26 ildən sonra, keçən il 3 oktyabr 2020-ci il tarixində Qarabağda gedən döyüşlər zamanı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri - Müzəffər Ordumuz tərəfindən Suqovuşan kəndi

azad edilir. Azərbaycanın hər güşəsində insanlarımız sevincdən ağlayır. Bu gün bütün Qarabağ əhalisi qəlblərində sevinclə, səbirsizliklə vətənə qayıdacaqları günü gözləyir.

Kim bilir, bəlkə bir gün öz doğma Göyçələrinə qayıtmaq Göyçə, Ağkilsə camaatına da qismət olar. Amma bu gün Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə pərən-pərən dağılan bu ailələr, yenidən ən azından onlara doğma yurdlarını xatırladan Suqovuşan kəndinə qayıtmağı arzu edir ki, bəri burada yenidən bir oba-el olsun, xeyrini, şərini bir yerdə qeyd etsin, şənliklərində bir sevinəsinlər, bir Oğuz elini yenidən dirçəltəsinlər.

Prezident İlham Əliyev: Azad edilmiş bölgələrin - Şərqi Zəngəzurun, Qarabağın bərpası, insanların buraya, bu zonaya qaytarılması üçün yeni imkanlar açılacaq.

Ötən il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycan böyük Qələbə qazanaraq işğalçı Ermənistanı kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur etdi və tarixi ədaləti, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Bu şanlı Zəfər tariximizdə əbədi qalacaq. Keçmişə ekskurs etsək, görərik ki, Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində buna bənzər qələbə olmayıb. Çox haqlı olaraq ölkəmizin İkinci Qarabağ müharibəsində qazandığı uğur son əsrlərdə torpaqlarını itirə-itirə gələn Azərbaycanın tarixində dönüş nöqtəsi kimi dəyərləndirilir.

İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan şanlı Qələbəmizin baş memarı isə Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevdir. O, son 18 ildə, həmçinin 44 günlük müharibə dövründə işğalçı Ermənistanı havadarlıq edən güclərin təzyiqləri qarşısında geri çəkilmədi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması naminə prinsipiallıq, qətiyyət göstərdi və apardığı məqsədyönlü, düşünülmüş siyasətlə ölkəmizi, xalqımızı Zəfərə qovuşdurdu. Postmüharibə dövründə Azərbaycan Prezidenti Vətən müharibəsində işğaldan azad edilən ərazilərə qalib Ordunun Müzəffər Ali Baş Komandanı kimi tez-tez səfərlərə gedir. Elə bu günlərdə dövlətimizin başçısının bəhs olunan ərazilərə növbəti səfəri baş tutub. Xəbər verildiyi kimi, avqustun 16-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Kəlbəcər və Laçın rayonlarında olublar. Prezident İlham Əliyevin səfər çərçivəsində etdiyi cəsarətli çıxışları və söylədiyi fikirləri qalib Ordunun Ali Baş Komandanının çıxışları və fikirləri kimi dəyərləndirə bilərik. Belə ki, səfər zamanı dövlətimizin başçısı Azərbaycanın yaratdığı reallıqları, hazırkı hərbi-siyasi vəziyyəti Özünəməxsus yüksək diplomatik məharətlə dəyərləndirib, Ermənistanı və onun havadarlarına ünvanlanmış hədəfli mesajlar səsəndirib. Azərbaycanlıların doğma torpaqlarına qayıtmalarını sonsuz qürur hissi ilə diqqətə çatdıran dövlətimizin başçısı deyib: “Bura heç vaxt erməni torpağı olmayıb və bundan sonra heç vaxt olmayacaq. Bu, Azərbaycan torpağıdır. Biz azərbaycanlılar - bu torpaqların sahibləri qayıtmışıq. Düşməni torpağımızdan qovaraq, düşmən ordusunu məhv edərək, qəhrəmanlıq, fədakarlıq göstərərək qayıtmışıq”.

İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri ermənilərin uzun illər boyunca yaratdıqları mifləri tamam dağıtdı

44 günlük Vətən müharibəsində Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bütün əməliyyatları uğurla həyata keçirən Silahlı Qüvvələrimiz elə ilk günlərdən təşəbbüsü ələ aldı və döyüş meydanında düşməne sarsıdıcı zərbələr endirdi. Bu zərbələr nəticəsində acınacaqlı məğlubiyyətə uğrayan mənfur düşmən noyabrın 10-da onun üçün kapitulyasiya aktı sayılan üçtərəfli Bəyanatı imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Bəyanata əsasən, düşmən tərəf üzərinə götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını döyüşsüz respublikamıza təhvil verdi. Beləliklə, Azərbaycan özünün ərazi bütövlüyünü hərbi-siyasi yolla təmin etdi. işğaldan azad edilən ərazilərimizin yeni iqtisadi rayonlarda birləşdirilməsi sözügedən ərazilərin kənd təsərrüfatı üçün əlverişli olan münbit torpaqlarından, sənaye ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına, həmin bölgələrin digər iqtisadi rayonlara reintegrasiyasına geniş imkanlar yaradacaq.

İndi Ermənistan Respublikası adlanan tarixi Azərbaycan ərazisində çoxsaylı qalalar, qala-şəhərlər, hərbi istehkam obyektləri mövcud olmuşdur. Orta əsrlər dövrünə və Rusiya işğalı dövrünə aid ədəbiyyatlarda indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş və hərbi istehkam xarakteri daşıyan İrəvan qalası, Keçi qalası, Sərdarabad qalası, Talın qalası, Gümrü qalası, Şörəyel qalası haqqında məlumatlar verilir. Bu qalaların içərisində ən möhtəşəm olanı və tədqiqatlarda indi də tez-tez adı çəkilən qala İrəvan qalasıdır. Adları sadalanan bütün bu qalaları İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra ermənilər tədricən dağıdaraq yer üzündən silmişlər. İrəvan şəhəri Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində məşhur şairlər, nasirlər, elm və mədəniyyət xadimləri yetişmişdir. İrəvan şəhərində olduqca zəngin ədəbi mühit formalaşmışdır. İrəvan şəhərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinin bir çoxu İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlər və yerli azərbaycanlı əhalinin dəfələrlə öz yurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində itib-batmışdır. Xüsusən, XIX əsrin əvvəlində rus qoşunlarının şəhəri işğalından sonra qiymətli əlyazmaların böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti yandırılmışdır. Bununla belə, Azərbaycandakı və qonşu dövlətlərdəki arxivlərdə və kitabxanalarda İrəvan ədəbi mühitinə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir. Orta əsrlərdə şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri şairlər tərəfindən tərcümə edilir və ədəbi məclislərdə qiraət ustaları tərəfindən oxunurdu. Sədi Şirazinin 1258-ci ildə farsca qələmə aldığı “Gülüstan” əsəri Yaxın və Orta Şərqdə ən çox oxunan və üzü köçürülərək məktəblərdə tədris edilən və tərcümə edilən əsərlərdən idi. “Gülüstan”ın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nadir əlyazmalarından biri Məhəmməd ibn Hüseyn Rəvaniyə aiddir. Rəvaninin 1657-58-ci

illərdə tamamladığı “Tərcümeyi Gülüstən”in gözəl nəsx xəttilə köçürülmüş əlyazmasının həcmi 107 vərəqdır və hazırda Təbrizdəki Milli Kitabxanada saxlanılır. Həmin əlyazmanı Azərbaycan kitabşünası Hacı Məhəmməd Naxçıvani 1923-cü ildə kitabxanaya hədiyyə etmişdir. İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra 1829-1831-ci illərdə xanlığın ərazisini hərtərəfli tədqiq edən rus tarixçi-statisti İvan Şopen yazır ki, İrəvanda gənclərin əksəriyyəti Rudəkinin, Firdovsinin, Ənvarinin, Nizaminin, Caminin, Hafizin, Sədinin və Şərqdə məşhur olan digər şairlərin əsərlərini əzbərdən söyləyərdilər. Hələ orta əsrlərdən İrəvan xanlığının ərazisində bir sıra aşiq məktəbləri formalaşmışdır. Bunlardan ən zəngini Göyçə aşiq məktəbidir. Göyçə aşiq məktəbinin parlaq simalarından Miskin Abdal (1430-1535), Ağ Aşiq adı ilə tanınan Aşiq Allahverdi (1754-1860), Aşiq Alı (1800-1911), Aşiq Ələsgər (1821-1926) özlərindən sonra zəngin irs qoyub getmişlər. Həmin irs İrəvan ədəbi mühitinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Bu gün türk dünyasını əhatə edən xalqların və dövlətlərinin yaxınlaşması, müxtəlif siyasi görüşlərdə ortaq dəyərlərə söykənərək birlik, bərabərlik nümayiş etdirməsi zamanın qaçılmaz çağırışlarından birinə çevrilir. Ötən il 44 günlük müharibədə biz bunun əyani şahidi olduq. Qardaş Türkiyə dövlətinin və cəmiyyətinin Ermənistanla Azərbaycan arasında baş verən müharibədə ölkəmizin haqlı davasında bir an belə düşünmədən mənəvi-siyasi dəstəyini əsirgəməməsi bu birliyə digər türk dövlətlərinin də qoşulmasını sürətləndirdi. Hər kəs, o cümlədən bütün türk xalqları gördü ki, 44 günlük Vətən müharibəsində qardaş Türkiyə Azərbaycana qətiyyətli dəstək verdi və bu amil Qələbəmizdə mühüm rol oynadı.

Türk Şurası da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası məsələsində hər zaman ölkəmizə mənəvi və siyasi dəstək olduğunu nümayiş etdirdi. Vətən müharibəsinin ilk günlərində təşkilatın yaydığı bəyanatda münafiqənin Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında tezliklə həll olunmasının vacibliyi qeyd edildi. Şura müharibənin əvvəlindən sonunadək Azərbaycanın yanında oldu. Bu, Azərbaycanın parlaq zəfərinin bütün türk dünyasının zəfəri olduğunu sübut etdi. Azərbaycan və Türkiyənin bir-birinə dəstəyi digər türk ölkələrinə də, sözün həqiqi mənasında, nümunə oldu. Bütün bunlar göstərdi ki, türk dünyası ölkələrinə bir təhdid olarsa, birlik nümayiş etdirmək, maneələri birgə dəf etmək zamanın tələbidir.

İstanbulda keçirilmiş Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə görüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dərin məzmunlu çıxışında türk birliyinin əhəmiyyətindən, Vətən müharibəsində qazanılan qələbənin önəmindən bəhs edərək, Zəngəzur dəhlizi məsələsinin türk dünyası üçün önəmini xüsusi vurğuladı. Dövlət başçımız dedi: “Ümid edirəm, öz işğalçılıq siyasətinə görə məğlub vəziyyətdə olan

Ermənistan da gec-tez anlayacaq ki, heç bir ölkəyə ərazi iddiası onlara xeyir və şərəf gətirməyəcək. Ümid edirəm ki, yaxın gələcəkdə Ermənistanın həm Türkiyəyə, həm Azərbaycana ərazi iddialarına son qoyulacaq. Əks təqdirdə onlar daha da pis duruma düşə bilərlər. Zəngəzur koridoru isə həm türk dünyasını, həm Avropanı, həm qonşularımızı birləşdirə biləcək bir layihədir və bu gün bu layihənin gerçəkləşməsi istiqamətində fəal işlər gedir”.

Prezident əlavə etdi ki, Zəngəzura gəldikdə, mən Naxçıvan zirvəsindəki çıxışımı xatırlatmaq istəyirəm: “O zaman mən demişdim ki, 1920-ci ildə sovetlər hakimiyyəti Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb Ermənistana verməklə türk dünyasının coğrafi bağlantısını pozmuşdur və bunu xəritəyə baxmaqla hər kəs görə bilər. Bu gün isə biz bu coğrafiyanı bərpa edirik. Artıq nəqliyyat, kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi ilə biz bu coğrafiyanı yenidən bağlayırıq, birləşdiririk və ümid edirəm ki, buna sona qədər müvəffəq olacağıq.

Dövlət başçımız, demək olar ki, əksər çıxışlarında Zəngəzur məsələsini diqqətdə saxlamış, bu problemi regionun inkişafı qarşısında duran böyük əngəllərdən biri kimi, o cümlədən Azərbaycana edilmiş xəyanət kimi təfsir etmişdir. Məsələn dövlət başçımız Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının videokonfrans formatında qeyri-formal zirvə görüşündə çıxışı zamanı demişdi ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan alıb Ermənistana birləşdirmək türk dünyasının coğrafi parçalanması idi. Çünki əgər xəritəyə baxsaq, görürük ki, sanki bizim bədənimizə xəncər saplanmışdır, türk dünyası parçalanmışdır: “Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur indi türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaq. Çünki Zəngəzurdan keçən nəqliyyat, kommunikasiya, infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcək, eyni zamanda, digər ölkələr üçün əlavə imkanlar yaradacaq, o cümlədən Ermənistan üçün. Ermənistanın hazırda onun müttəfiqi olan Rusiya ilə dəmir yolu əlaqəsi yoxdur. Bu dəmir yolu əlaqəsi Azərbaycan ərazisindən yarana bilər. Ermənistanın onun qonşusu olan İranla dəmir yolu əlaqəsi yoxdur. Naxçıvan vasitəsilə bu dəmir yolu təmin edilə bilər. Azərbaycan Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə Türkiyə ilə birləşir, Orta Asiya Avropa ilə birləşir. Yəni, yeni nəqliyyat dəhlizi yaranmaqdadır. Artıq Azərbaycan bu işlərə start vermişdir. Əminəm ki, tərəfdaş ölkələr də bu imkanlardan istifadə edəcəklər”.

Yaxud Prezident İlham Əliyevin bəyanatında “Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsi” olaraq qeyd olunan dəhlizi məhz Zəngəzur dəhlizi adlandırması bir tərəfdən Zəngəzurun tarixi torpaqlarımız olduğunu həm dünyaya, həm də cəmiyyətimizə bir daha anlatdı, həm də milli-siyasi hədəflərimizi müəyyən etdi. Hələ 2019-cu ildə Türk Şurasının Bakıda keçirilən Zirvə görüşündə Prezident İlham Əliyev “Zəngəzur türk coğrafiyasının bölünməsinin əsas nöqtəsidir” fikrini qətiyyətlə deyə bəyan etmişdi. Bu, türk dünyasını

Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə qarşı birləşdirmək addımı idi. Şübhəsiz ki, Azərbaycan Prezidentinin bu planı həm tarixi, həm siyasi-mədəni inkişaf strategiyası baxımından çox haqlı və zəruridir. Bu gün Ermənistandakı revanşist qüvvələr prosesə mane olmağa çalışmasalar, işlər daha sürətlə aparılar və bu, tək bizim üçün deyil, Ermənistanın özü üçün də qənaətbəxş olar. Çünki Ermənistan rəhbərliyi və siyasi qüvvələri anlamalıdır ki, onlar üçün “qatar artıq gedib”. Yüz ildən çoxdur ki, beyinlərinə yeridilən xülyalar, miflərin həyata keçməsi planı tam suya düşüb. Ermənistan əzəli və əbədi torpaqlarımızı uzun müddət işğal altında saxlayaraq, dədə-baba yurdumuzu istismar edirdi. Həyata keçirdikləri vandalizm siyasəti nəticəsində tarixi abidələrimiz talan olunur, məhv edilərək dağıdılırdı. Ermənistanın mədəni abidələri qorumağın vacibliyini vurğulayan beynəlxalq humanitar hüququn bütün prinsiplərini kobud şəkildə pozduğunu, barbar siyasət yürütdüyünü dünya birliyi görsə də, təəssüf ki, əməli addım atılmırdı.

Ermənistanın işğal altındakı torpaqlarımızda apardığı bu qəddar siyasət sona çatdı. Azərbaycan özü BMT-nin 4 qətnaməsini icra edərək Ermənistan işğalına son qoydu. İndi isə Qarabağda yenidənqurma, bərpa işləri aparılır. 30 il ərzində dağıdılan ərazilərdə bir il ərzində ölçüyəgəlməz işlər görülüb. Qardaş Türkiyə liderinin Milli Məclisdə çıxışı zamanı səsləndirdiyi kimi: “Azərbaycanlılar otuz il əvvəl Qarabağdan çıxmaq məcburiyyətində qalanda heç bir yeri dağıtmadılar, heç bir evi yandırmadılar. Çünki insan öz Vətənini dağıda bilməz, öz Vətənini yandıra bilməz. Mədəniyyət ilə vandallıq arasındakı fərqi görmək istəyən gəlsin Qarabağda iki dönəm arasındakı fərqə baxsın. Baxın bu, ümumtürk mədəniyyətidir. Dirçəltmə, qurma, bərpa etmə məhz bizim tariximizin, mədəniyyətimizin cizgiləridir desək yanılmarıq”.

Bu gün böyük türk coğrafiyası içində vaxtilə bufer zona kimi yaradılan Ermənistan dövlətinin inkişaf etmək üçün dialoqdan, normallaşdırılan münasibətlərdən başqa çıxış yolu yoxdur. Tək Azərbaycanla deyil, həm də digər Türk dövlətləri ilə də geopolitik, siyasi-iqtisadi münasibətlər qurulması normallaşdırılan, yürüdülmən konstruktiv, qeyri-aqressiv siyasətdən asılıdır. Hər kəs şahid oldu ki, Azərbaycan türk dünyasında aparıcı ölkələrdən biridir. Azərbaycan Prezidenti bu qurumda böyük nüfuz və hörmət sahibidir. İstanbul zirvəsində Azərbaycan xalqı olaraq, bizim üçün Prezident İlham Əliyevə Türk Dünyasının Ali Ordeninin təqdim olunması çox qürurverici hədiyyə oldu. Bu mükafat Türk Ölkələrinin Dövlət Başçıları Şurasının qərarı ilə dövlət başçımıza təqdim olundu. İlham Əliyev bu ali mükafata Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğaldan azad edilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpasını təmin edərək türk birliyinə mühüm töhfə verən və bölgədə davamlı sülh və sabitliyin əldə olunmasına yol açan tarixi qələbəyə görə layiq görüldü. Gedişat göstərir ki, Prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti daha yeni-yeni zəfərlərlə müşayiət olunacaq. Bundan əlavə, qardaş Türkiyə hazırda Qarabağın

dirçəlişi prosesində fəal iştirak edir. Bundan başqa, digər türk dövləti olan Özbəkistanın büdcəsi hesabına Füzuli rayonunda böyük bir məktəb tikintisi nəzərdə tutulur. Bu da qardaşlıq nümunəsidir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, türk dövlətləri işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpası və yenidən qurulmasında Azərbaycanın yanında olacaqlar. Zirvə görüşündə mühüm qərarlar qəbul olundu. Bu qərarlar türk dünyasının uğurlu gələcəyindən xəbər verir. Qurumun adının dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Təşkilatı adlandırılması, Türkmənistanın təşkilata müşahidəçi statusunda qəbul olunması, Türk Dövlətləri Təşkilatının İnvestisiya Fondunun yaradılmasının tamamlanması haqqında qərar və digər qərarlar, nəzərdə tutulan planlar türk birliyinin yaxın zamanlarda regional güc mərkəzinə çevriləcəyi anonsunu verir. Beləliklə, türk dövlətlərinin birliyi üçün mükəmməl bir model yaradılıb ki, bu platforma qarşıdakı dövrlərdə daha da inkişaf edəcək. Türk dövlətləri bundan sonra da hər bir məsələdə yekdil mövqe bildirməli, bütün məsələlərdə bir-birilərini dəstəkləməlidirlər. Onların müstəqil dövlət kimi güclənmələri bütövlükdə türk dünyası birliyini gücləndirməlidir və belə də olacaq. Bu təşkilatın ucsuz-bucaqsız böyük türk coğrafiyasını əhatə etməsi Türk dünyasının siyasi-mənəvi birliyini sürətləndirir. Türk dövlətləri təşkilatına üzv ölkələrinin siyasi-mədəni çəkisini artırır.

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının təcrübəsi göstərir ki, türk birliyi ideyası əsaslı və tarixi baxımdan zəruridir. Bu sammiti tarixi adlandırmaqda haqlıyıq. İstanbulda qəbul edilən qərarlar, qarşıya qoyulan vəzifələr, müəyyənləşdirilən məqsədlər doğrudan da geniş bir coğrafiyanın geosiyasi, iqtisadi və mədəni gələcəyi baxımından tarixi məna daşıyır. Türk dövlətləri vahid olaraq daha geniş miqyasda qarşılıqlı əlaqələrinə, əməkdaşlığın perspektivinə nəzər sala bildilər. Qardaş Türkiyədə gerçəkləşən bu toplantıda qarşıya həm qlobal və regional həm də milli səviyyələrdə bir-birini tamamlayan vəzifələr qoyuldu. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan türk xalqları arasında münasibətlərin dərinləşməsi və genişlənməsi istiqamətində fəaliyyətləri TDT-nin əsas strateji hədəfləri kimi müəyyənləşdirərək qeyd etdi: “Yeni addım və mövqeyimiz olan Türk Dövlətləri Təşkilatı ilə bundan sonra daha sürətli, xüsusi israrla kök salacaq, böyüyəcək, inkişaf edəcək və səpələnəcəyik... Mədəniyyətin beşiyi olan Türküstan coğrafiyası yenidən bütün bəşəriyyətin cazibə və işıqlanma mərkəzi olacaq.”

Hazırkı tarixi mərhələdə fərqli integrativ təşkilatların rolu artır. Bu, ümumilikdə, bəşəriyyətdə gedən qloballaşma prosesinin ruhuna və məntiqinə uyğundur. Lakin təcrübə göstərir ki, birləşdirici məqsədlə yaradılan təşkilatların heç də hamısı davamlı olmur və tarixin səhnəsindən silinir. Burada əsas integrasiya funksiyasını yerinə yetirməli olan ideyadır. İdeya doğru və əsaslı olduqda, təşkilat yaşayır. Yəni Türk Dövlətləri Təşkilatı adı ilə bundan sonra fəaliyyət göstərəcək qurumun təcrübəsi

göstərir ki, türk birliyi ideyası əsaslı və tarixi baxımdan zəruridir. Bu tezis İstanbulda Türk Şurasının VIII Zirvə görüşündə də tam olaraq öz təsdiqini tapdı.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa da xüsusi önəm verən Türk Dövlətləri Təşkilatı fəaliyyət illəri boyunca İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, ATƏT, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Asiyada Qarşılıqlı Fəaliyyət və Etimad Tədbirləri Müşavirəsi, BMT, Ümumdünya Turizm Təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq münasibətləri qurmuşdur.

Artıq 12 ildir fəaliyyət göstərən Türk Şurası ötən dövrdə böyük inkişaf yolu keçib və beynəlxalq təşkilat kimi tam formalaşmış. Təbii ki, bunun üçün bütün üzv dövlətlərin səmərəli fəaliyyəti xüsusi vurğulanmalıdır. Ona görə də, Azərbaycanın təşkilata və ümumilikdə türk dövlətləri arasında əlaqələrin genişləndirilməsinə qatdığı güc önəmlidir. Azərbaycanın istər regional, istərsə də qlobal müstəvidə əhəmiyyətli iqtisadi layihələrdə türk dövlətləri ilə əməkdaşlığa, onların da beynəlxalq layihələrə cəlb olunmasına diqqət yetirməsi təşkilatın fəaliyyətinə mühüm təsir göstərir. Buna misal olaraq böyük bir tarixi təşəbbüs olan və illər öncə artıq inşa edilən Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu xətti bu birliyə böyük töhfə idi. Bu dəmir yolu layihəsi Asiyanı Avropa ilə birləşdirən vacib nəqliyyat kommunikasiya layihəsidir. Artıq türk dövlətləri də bu yoldan istifadə edirlər. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə reallaşan enerji layihələri də türk dövlətlərini birləşdirir, Qazaxıstan və Türkmənistanın ixrac imkanlarını artırır. Türkiyə isə neft-qaz boru kəmərlərinin keçdiyi əsas tranzit ölkəyə çevrilir.

Məhz belə bir tarixi şəraitdə üzvlərin bir-biri ilə sıx əlaqələr qurması, yaradılmış əlaqələrin genişləndirilməsi, ölkələrimiz arasındakı tarixi dostluq, qardaşlıq prinsiplərinin daha da möhkəmləndirilməsi həm dövlətlərimizin, həm də regionun maraqlarına geniş şəkildə xidmət edir.

Beləliklə, Zəngəzur dəhlizinin açılması Türk dünyasının daha da yaxınlaşması, birlik əlaqələrinin intensivləşməsi üçün geosiyasi cəhətdən mühüm fürsətdir. Bu layihənin gerçəkləşməsi Naxçıvanı təcrid şəraitindən azad olunaraq ölkə iqtisadiyyatına tam inteqrasiyasını təmin edəcək. Eləcə də Azərbaycanla Naxçıvan arasında şimal-cənub və qərb istiqamətində olan bütün kommunikasiyaların məhz Naxçıvandan Türkiyəyə, oradan da Aralıq dənizi vasitəsilə digər qərb dövlətlərinə, Çin, Orta Asiya – Azərbaycan – Türkiyə – Avropa tranzit-nəqliyyat xəttindən istifadə etmək imkanı yaradacaq. Bu da Türk dünyasının birləşməsi deməkdir. Nəticədə Azərbaycanın Bakı – Tbilisi – Qars dəmiryolu ilə yanaşı, Naxçıvan vasitəsilə də Türkiyə üzərindən Avropaya çıxışı olacaq. Bununla isə türk ölkələrinin əlaqələri keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyacaq, xalqlarımızın siyasi-mənəvi, ideoloji təşkilatlanmasına, birliyinin təmin olunmasına müstəsna xidmət göstərəcək.

Vətən müharibəsində böyük zəfərdən sonra geniş tikinti-quruculuq meydanına çevrilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bütün infrastrukturlar yenidən qurulur. Yeni avtomobil və dəmir yolları, körpülər, tunellər, hava limanları, elektrik və su xətləri, müasir yaşayış kompleksləri, məktəblər, xəstəxanalar, su-elektrik stansiyaları tikilir.

Qarabağı "Dəmir yumruq"la alan Qalib Komandan İlham Əliyev Böyük qayıdış planının tezliklə reallaşması üçün işğaldan azad edilən torpaqlarımızda çox böyük layihələr həyata keçirir.

Aprilin 12-də cari ilin birinci rübünün yekunlarına həsr olunan müşavirədə görülən işlərə bir daha toxunan İlham Əliyev həm reallığa çevrilən layihələrdən söz açdı, həm də hazırda həyata keçirilən proseslərin gedişatı ilə bağlı ətraflı məlumat verdi. İlham Əliyev bir daha vurğuladı ki, bütün layihələri Azərbaycan heç kimdən maddi yardım almadan yalnız öz gücünə reallaşdırır. Heç bir beynəlxalq təşkilat və fond bu prosesdə Azərbaycana yardım etmir. Tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşayan Azərbaycan yalnız öz iqtisadi gücünə arxalanaraq böyük işlər görür: "Azad edilmiş torpaqları da yüz faiz öz gücümüzdə bərpa edirik. Bəli, xarici şirkətləri dəvət etmişik. Onlar orada podratçı kimi işləyir. Amma bu günə qədər heç kimdən bir manat almamışıq. Ancaq öz gücümüzdə, öz istedadımıza güvənirik".

Prezident ilk növbədə quruculuq və tikinti işlərinin aparılması üçün ərazilərin minalardan təmizlənmə prosesinin sürətləndirilməsinin vacibliyini bildirərək dedi ki, bunun üçün bu il dövlət büdcəsində 100 milyon manata yaxın vəsait nəzərdə tutulub və bu, dövlət üçün prioritet məsələdir. Çünki bu məsələ həll olunmadan vətəndaşların o bölgələrə yerləşdirilməsi qorxuludur. Ərazilər tam təmizləndikdən sonra soydaşlarımızın yurd-yuvalarına qayıdışına başlanılacaq.

Hazırda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə üç qurum - ANAMA, Müdafiə Nazirliyinin bölmələri və Fövqəladə Hallar Nazirliyi minatəmizləmə işləri ilə məşğuldurlar. Dövlət tərəfindən prosesə dəstək verilməsi üçün yeni texnikanın alınması təmin edilir, o cümlədən ən müasir texnika, dronlar və digər cihazlar alınır. Prezident İlham Əliyev bu prosesdə iştirak etmək üçün digər yerli şirkətlərə də tövsiyələr verərək bildirdi ki, bu təşəbbüs həm də sahibkarlığın inkişafına təkan verəcək, eyni zamanda yerli şirkətlər burada təcrübə toplayıb öz xidmətlərini təqdim edə biləcəklər. Xarici şirkətlərə gəldikdə onların təklifi bu günə qədər qiymət baxımından o qədər də məqbul sayılmayıb. Çünki yerli şirkətlərin verdikləri qiymətlə xarici şirkətlərin verdikləri qiymətlər arasında dəfələrlə fərq var. Ona görə də üç dövlət qurumu ilə bərabər, minatəmizləmə əməliyyatlarında yerli şirkətlər nə qədər çox yaransa, o qədər məqsədəuyğundur. Qlobal böhranın dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir etdiyi dövəmdə

belə Azərbaycan öz gücünə işğaldan azad edilmiş torpaqlarında yenidənqurma, tikinti-quruculuq işləri aparır, həmçinin digər bölgələrimizdə də dövlət proqramında əksini tapmış layihələri gerçəkləşdirir.

Azərbaycan Prezidenti mütəmadi olaraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən layihələrə şəxsən nəzarət edir, müxtəlif yeni obyektlərin təməlini qoyur, bəzilərinin isə açılışını edib xeyir-duasını verir.

Dövlət başçısı müşavirədə bir daha görülən işləri dəyərləndirdi, qarşıda dayanan vacib işlərlə bağlı ciddi tapşırıqlarını verdi. Qeyd edildi ki, Qarabağın yenidən qurulması proqramının icrası üçün dövlət büdcəsindən ayrılan 2,2 milyard manat vəsaitin 346 milyon manatı, yaxud 16 faizə yaxın hissəsi artıq yerinə yetirilib.

Hazırda Ağdam və Füzuli şəhərlərinin baş planlarının təsdiqləndiyini söyləyən Prezident tapşırırdı ki, digər şəhərlərin də baş planlarının təsdiqlənməsi bu yaxınlarda öz həllini tapmalıdır. Şuşa, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Zəngilan, Qubadlı şəhərlərinin, Hadrut və Suqovuşan qəsəbələrinin baş planları hazırlanmalıdır, bu il təsdiq edilməlidir və ondan sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzura aid olan investisiya proqramında əlavələr edilməlidir. Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə elektrik yarımstansiyalarının inşası davam etdirilir. Xatırladaq ki, keçən il azad edilmiş torpaqlarda 9 elektrik yarımstansiyası inşa edilib. Bu da çox böyük göstəricidir. Eyni zamanda ən çətin relyefə malik olan Daşkəsəndən, Kəlbəcər dağlarından da elektrik xətləri çəkilib.

Ötən il Prezidentin iştirakı ilə 4 SES - Laçındakı "Güləbird", "Suqovuşan-1" və "Suqovuşan-2" kiçik su-elektrik stansiyalarının yenidənqurmada sonra açılışı olub, "Kəlbəcər-1" Kiçik Su-Elektrik Stansiyasında işlər tamamlanıb. Mayın 12-də "Şuşa", iyunun 14-də "Füzuli" və "Şükürbəyli", avqustun 16-da "Kəlbəcər", oktyabrın 4-də "Cəbrayıl", oktyabrın 20-də "Zəngilan", oktyabrın 25-də isə "Qubadlı" yarımstansiyalarının açılışı olub. Ağdam rayonunda iki yerdə inşa edilən 110/35/10 kV-luq "Ağdam-1", "Ağdam-2" yarımstansiyalarının, o cümlədən "Qarabağ" Regional Rəqəmsal İdarəetmə Mərkəzinin tikintisi yekunlaşıb.

Azad olunmuş ərazilərdə ümumi uzunluğu 365 km məsafədə iki dövrəli olmaqla 10 istiqamətdə yüksək gərginlikli 110 kilovoltluq elektrik verilişi xətti çəkilib.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə tikilən 9 yarımstansiyanın hamısı Azərbaycanın ümumi enerji sisteminə qoşulmaqla yanaşı, tam rəqəmsallaşdırılıb. Belə ki, IV Sənaye İnqilabına uyğun olaraq intellektual enerjisiستم konsepsiyası həyata keçirilib və müasir, dayanıqlı, rəqəmsallaşdırılmış yarımstansiyalar modeli formalaşdırılıb. İstismara verilən yarımstansiyalarda aktivlərin, proseslərin, resursların idarə edilməsi, açılıb qoşulma əməliyyatları, tədarük və paylanma zəncirlərinin təkmilləşdirilməsi,

qüsurların vaxtında aradan qaldırılması proqram təminatı vasitəsilə avtomatik həyata keçirilir.

Görüləcək işlərə gəlincə isə Prezident dedi ki, azad edilmiş ərazilərdə bu il elektrik təchizatı ilə bağlı işlər davam etdiriləcək. Düşmən tərəfindən dağıdılan stansiyaların bərpası istiqamətində bu il beş stansiya bərpa ediləcək və bu stansiyaların gücü 27 meqavata bərabər olacaq.

Bu il "Xudafərin" və "Qız qalası" su elektrik stansiyalarının tikintisi ilə bağlı işlər sürətləndirilməlidir. Hazırda İran İslam Respublikası ilə danışıqlar aparılır. Həmçinin "bp" şirkəti ilə Cəbrayıl-da günəş-elektrik stansiyasının tikintisi üzrə danışıqlar gedir. Zəngilandan İran üzərindən Naxçıvana və oradan yenə də İranın enerjisi sistemə və Türkiyəyə elektrik xətlərinin çəkilişi də gündəlikdə duran məsələlərdəndir.

Bütövlükdə tək-cə azad edilmiş torpaqlarda bərpa olunan stansiyaların 9 min meqavatdan çox potensialı var və bu, Azərbaycanın ixrac imkanlarına da müsbət təsir göstərəcək. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi üçün əlbəttə ki, ilk növbədə avtomobil yollarının tikintisi prioritet olmalıdır. Elə bu istiqamətdə görülən işlərə nəzər yetirsək, aydın şəkildə görürük ki, qısa müddətdə çox böyük layihələr reallaşdırılıb. Prezident vurğuladı ki, tarixdə heç vaxt yollar olmayan yerlərdə, ərazilərdə tək-cə keçən il 700 kilometrə yaxın yollar çəkilib. Yəni Azərbaycan-Ermənistan sərhədinə qədər bu yollar uzanır.

Hazırda inşa edilməkdə olan digər 15 avtomobil yolundakı vəziyyət ürəkəçandır. Bu il Füzuli-Hadrut, Hadrut-Tuğ-Azıx mağarası, Bərdə-Ağdam, Qubadlı-Eyvazlı, Qubadlı-Mahmudlu-Yazdüzü-Ermənistan sərhədi, Kəlbəcər və Laçın rayonları ərazisində yol infrastrukturunun tikintisi, Laçın şəhərinə daxil olmadan yeni avtomobil yolunun tikintisi, Talış-Tapqaraqoyunlu-Qaşaltı-Naftalan avtomobil yollarının bu il istifadəyə verilməsi planlaşdırılır. Bundan başqa, Xudafərin-Qubadlı-Laçın, Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut, Ağdam-Füzuli, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Əhmədbəyli-Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd, Kəlbəcər-Laçın, Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu avtomobil yollarının inşası da sürətlə davam etdirilir.

İlham Əliyev onu da diqqətə çatdırdı ki, ən vacib yollardan biri Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yoludur, çünki bu yol və 12 kilometrlik tunel çəkiləndən sonra daha Murov aşırımından keçməyə ehtiyac qalmayacaq. Hazırda dəmir yolu xətlərinin çəkilişi də uğurla davam etdirilir. 100 kilometr uzunluğu olan Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun 60 kilometri artıq hazırdır. Nəqliyyat infrastrukturunu ilə bağlı digər vacib məsələ Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının istifadəyə verilməsidir. Dövlət başçısı dedi ki, hava limanının tikilib başa çatma prosesi bu il üçün nəzərdə tutulur. Bu, azad edilmiş

torpaqlarda Füzulidən sonra ikinci beynəlxalq hava limanı olacaq. Laçın Beynəlxalq Hava Limanının inşası isə 2024-cü ilə planlaşdırılır.

Prezident İlham Əliyev ötən ay İranla Azərbaycan arasında körpülərin, dəmir yolu körpülərinin tikintisi ilə bağlı imzalanan memorandumda da toxunaraq dedi ki, həmin sənəddə elektrik xətlərinin çəkilişi ilə bağlı müddəa da var. Ona görə bu işlərə tezliklə start verilməlidir. Cəbrayıl yarımstansiyasından Zəngilana qədər xətlərin çəkilməsi və İran İslam Respublikası ilə son razılaşmaya gələndən sonra artıq İran üzərindən bu xətt gedə bilər. Zəngəzur dəhlizinin tikintisini dəyərləndirən Prezident bildirdi ki, bu dəhliz açılmalıdır. Zəngəzur üzərindən həm dəmir yolu, həm avtomobil yolu məsələsi ilə bağlı aprelin 6-da Brüsseldə keçirilən üçtərəfli görüşdə geniş fikir mübadiləsi aparılıb. Artıq Ermənistan bu planları əngəlləyə bilməz. Əgər Zəngəzur üzərindən Azərbaycana keçid verilməsə, Ermənistanın özü itirəcək. İlk növbədə isə 10 noyabr bəyanatını pozmuş olacaq. Çünki 10 noyabr bəyanatında açıq-aşkar yazılıb ki, Azərbaycanın qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında əlaqə olmalıdır və bu, Ermənistanın öhdəliyidir: "Əgər o, öz öhdəliyini yerinə yetirmək istəmirsə, onda biz də hər hansı bir öhdəliyin yerinə yetirilməsi ilə bağlı heç bir məsuliyyət daşımayaçağıq. Onlar bunu bilməlidirlər, vaxtı uzatmamalıdırlar. Onsuz da biz istədiyimizə gec-tez nail olacağıq. Daha yaxşı olar ki, onlar özləri də bir az cəld tərpənsinlər. Yoxsa yenə də dalan kimi qalacaqlar".

Dövlət başçısı digər bir layihə barədə də məlumat verərək bildirdi ki, İran üzərindən yolun Naxçıvana çəkilməsi və oradan dünya bazarlarına çıxarılması layihəsi artıq hazırlanır. Yaxın gələcəkdə təməlqoyma mərasimi də keçirilə bilər və beləliklə, yeni beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin açılması tarixi hadisə olar. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə suvarma ilə bağlı layihələrin icrasına da diqqət çəkən Prezident qeyd etdi ki, bu il yeni layihələrin reallaşması nəzərdə tutulur. Bu layihələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hazırlıq işləri çox vaxt aparır. Çünki layihələndirmə işləri düzgün aparılmalıdır, yerlər düzgün seçilməlidir. Suvarma işləri həm azad edilmiş torpaqlar üçün, həm də bütün ölkə üçün ərzaq təhlükəsizliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri olacaq. Xatırladaq ki, işğal dövründə ermənilər bizi Həkəri, Bazarçay (Bərgüşad), Levçay, Zabux, Tutqun, Turqay, Bəsitçay, Qarqarçay, Quruçay, Köndələnçay, Oxçuçaydan məhrum etmişdilər.

İşğal altında qalan su anbarları da yenidən qurulur. Belə ki, 1 milyard 600 milyon kubmetr su ehtiyatı olan ən böyük su anbarı "Xudafərin", həmçinin "Qız qalası", Suqovuşan, Xaçın, Köndələnçay-1, Köndələnçay-2, Aşağı Köndələnçay, Ağdamkənd su anbarları işğal altında idilər. İndi Azərbaycan onları bərpa edərək istifadəyə yararlı hala gətirir.

Qarşıdakı dövrdə bu sahədə böyük işlər görülməkdir. Həkəriçay və Suqovuşan su anbarlarının tikintisi nəzərdə tutulur. Həmçinin uzunluğu 5,2 kilometr olan kanal da inşa ediləcəkdir. Tikilib başa çatdıqdan sonra Suqovuşandan daha böyük əraziyə suyun verilməsi mümkün olacaqdır. Xaçınçay su anbarının və 7 kilometr uzunluğunda kanalın təmiri də layihələndirilir. Həmçinin Aşağı Köndələnçay, Köndələnçay-1 və Köndələnçay-2 su anbarlarının təmiri nəzərdə tutulur. Tərtərçay sol sahil kanalının, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının su təsərrüfatı kompleksinin yenidən qurulması, o cümlədən su mənbələrinin müəyyən edilməsi gündəmədir. Çünki sovet vaxtında olan su mənbələri bəzi səbəblərə görə uyğun olmaya bilər. Ona görə də bu kompleks tədbirlər nəzərdə tutulur və Bərgüşad su anbarının layihəsinin hazırlanması bu il öz həllini tapmalıdır.

Prezident onu da bildirdi ki, bu yaxınlarda verilən yeni təklif əsasında Zəngilanda, ya da Qubadlıda yeni su anbarının tikintisi nəzərdə tutulur və bu kanalların inşası bizə imkan verəcəkdir ki, yaxın zamanlarda 10 min hektarı suvarma ilə təmin edəlik. Yəni də demək istəyirəm ki, bütün bu işlər ümumi su təsərrüfatı sistemimizə inteqrasiya ediləcəkdir.

Ən mühüm məsələ isə Böyük qayıdış planının reallığa çevrilməsidir. Prezident bunun da müjdəsini verərək vurğuladı ki, Zəngilanın Ağalı kəndinin sakinləri bu il Ağalıda yerləşəcəklər, orada yaşayacaqlar. Yəni Ağalı kəndinin açılışı olacaqdır.

Qeyd edək ki, bu, birinci pilot layihədir. Füzulinin Dövlətyarlı kəndinin yaradılmasına isə bu il başlanacaqdır. Bu, bir neçə kəndi birləşdirən layihədir. Ağalı kəndindən daha böyük yaşayış yeri olacaqdır. Azad edilmiş digər rayonlarda kəndlərin yenidən qurulması layihələri hazırlanır və şəhərlərlə paralel olaraq kəndlər də bərpa ediləcəkdir.

Sosial-iqtisadi infrastruktur layihələri barədə də danışan dövlət başçısı İlham Əliyev dedi ki, bu il üç məktəbin - Ağdamda 1 nömrəli, Cəbrayılda və Şuşada iki orta təhsil ocağının inşası başa çatmalıdır. Hər üç məktəb 960 yerlikdir.

Dörd xəstəxana inşa edilir. Şuşa şəhərində xəstəxana bu il istismara veriləcəkdir, Ağdamda 210, Füzulidə 180 çarpayılıq xəstəxanaların inşasına start verilib. Cəbrayılda isə yaxın gələcəkdə xəstəxananın təməli qoyulacaqdır. Ağdam və Cəbrayıl rayonlarında iki sənaye parkına isə sahibkarlar böyük maraq göstərirlər.

Beləliklə, dövlət keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtması üçün kompleks tədbirlər görür. Yaşayış binaları, infrastruktur, iş yerləri, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq imkanları, sənaye parkları planlı şəkildə reallaşır.

İlham Əliyev qətiyyətlə vurğuladı ki, Azərbaycan öz qüdrəti hesabına tezliklə bütün layihələri reallaşdıracaq və istəyinə nail olacaqdır: "Əminəm ki, bütün planlar həyatda öz

əksini tapacaq. Biz istədiyimizə nail olacağıq... Mən demişəm, Qarabağı da, Zəngəzuru da nümunəvi bir bölgə kimi quracağıq. Azərbaycan vətəndaşları orada rahat, firavan yaşayacaqlar. Dünya üçün də bir nümunə olacaq".

Bu gün Ermənistanın mübahisə mövzusunda çevirdiyi Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətinin gerçəkləşməsi, ilk növbədə, bu dövlətin maraqlarına cavab verir. Çünki işğalçı ölkə adıçəkilən kommunikasiyadan yararlanmaqla ticarət əlaqələrini genişləndirir, bununla da üzləşdiyi və getdikcə dərinləşən iqtisadi böhrandan xilas ola bilər. Bu coğrafiyada belə bir kommunikasiyanın – dəhlizin fəaliyyətə başlaması, eyni zamanda, region ölkələrinin, məsələn, Azərbaycan, İran və Türkiyənin də sosial iqtisadi yüksəlişinə böyük töhfə verəcəyi heç bir şübhə doğurmur. Ekspertlər tərəfindən bu dəhlizin Qərb ilə Şərq arasında olan iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsinə, yaranan ticarət həlqəsinə əlavə dəyər verməsinə önəmli təsir göstərəcəyi də haqlı olaraq vurğulanır. Ümumiyyətlə, transregional əhəmiyyət daşıyan Zəngəzur dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsi region ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin şaxələndirilməsinə, o cümlədən, istehsalçı, istehlakçı və tranzit ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin diversifikasiyalaşmasına xidmət edəcək. Regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi və region ölkələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin artırılması fonunda adıçəkilən dəhliz layihəsinin icrası nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişikliyə gətirib çıxaracaq. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi səmərəsi də diqqət çəkir. Bu, ilk növbədə, dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malik olan Çindən gələn yüklərin Mərkəzi Asiya marşrutu ilə daşınmasına müsbət təsir göstərməklə bərabər, həm də Süveyş kanalından keçən dəniz yoluna alternativ nəqliyyat dəhlizinin formalaşdırılmasını şərtləndirir. Bütün bunlar isə son nəticədə ölkəmizin, həmçinin Zəngəzur dəhlizinin vacib nəqliyyat arteriyasına çevrilməsinə şərait yaradır. Burada səsləndirilən sonuncu məqamla bağlı bir tarixi faktı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, Süveyş kanalında “Evergreen” gəmisinin qəzaya uğraması nəticəsində gün ərzində Qərbə daşınan yüklər üzrə 5,1 milyard və Şərqə daşınan yüklər üzrə 4,5 milyard olmaqla ümumilikdə 9,6 milyard dollar zərər yarandı. Ümumilikdə dünya ticarətinin təqribən 12 faizinin bu kanal vasitəsilə həyata keçirildiyi nəzərə alınsa, alternativ nəqliyyat arteriyalarının, o cümlədən, Zəngəzur dəhlizi ilə Azərbaycanın Avrasiyanın nəqliyyat infrastrukturunda iqtisadi əhəmiyyəti barədə aydın təsəvvür yaranar. Zəngəzur dəhlizinin digər bir iqtisadi əhəmiyyəti isə Mərkəzi Asiya ölkələrinin bu yeni nəqliyyat dəhlizindən gələcəkdə istifadəsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, Zəngəzur dəhlizi “Aşqabad müqaviləsi” adı ilə tanınan anlaşmaya qoşulan ölkələrin Avropaya reintegrasiyası üçün yeni perspektivləri şərtləndirir. Belə ki, sözügedən müqavilə Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, İran, Oman, Hindistan və Pakistan arasında Avrasiya regionunda nəqliyyat əlaqələrinin inkişafını gerçəkləşdirmək məqsədi daşıyır. Yeri gəlmişkən, adları çəkilən ölkələr vasitəsilə həyata keçirilən beynəlxalq yükdaşımalarda Zəngəzur dəhlizindən Avrasiya bazarlarına

çatdırılması Qarabağ regionunun iqtisadi potensialının artmasında xüsusi rol oynaya bilər. Göründüyü kimi, Zəngəzur dəhlizi böyük iqtisadi əhəmiyyət daşımaqla Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının, eləcə də Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın inkişafını sürətləndirməklə bərabər, ölkəmizin yerləşdiyi regionun, o cümlədən, Asiya və Avropanın iqtisadiyyatına inteqrasiyanı sürətləndirmək gücündədir. İqtisadçı-ekspert Samir Heydərov Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti barədə qəzetimizə açıqlamasında dedi: –Dəhlizin istər regional, istərsə də beynəlxalq əhəmiyyəti barədə geniş danışmaq olar. Lakin bu məsələdə Çin tərəfindən “Bir kəmə, bir yol” layihəsi çərçivəsində verə biləcəyi töhfə fonunda Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyətini qabartmaq istərdim. Belə ki, bu dəhliz region ölkələri arasında iqtisadi və ticari münasibətlərə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, yaxın gələcəkdə Şərq–Qərb nəqliyyat dəhlizinə inteqrasiya edilməsi fonunda Avropa və Asiya qitələri arasında önəmli ticarət marşrutu kimi diqqət mərkəzində saxlanılır. Çinin son illərdə artan iqtisadi nəqliyyat şəbəkəsinə yeni bir alternativlik baxımından Zəngəzur dəhlizi mühüm önəm daşıyır. Bu alternativlik Çindən gələn malların Türkiyənin Şərq vilayətlərinə, oradan da Aralıq dənizi və ya İstanbul boğazları vasitəsilə Avropaya daşınmasını təklif edir. Bu, həm də Türkiyənin, Çinin nəqliyyat yollarının diversifikasiya edilməsi strategiyalarına uyğundur. Bununla bağlı əvvəlcə onu qeyd edim ki, “Bir kəmə, bir yol” layihəsi Qərb və Şərq arasında yaradılacaq ticarət nəqliyyat xəttinin diversifikasiyalaşmasında mühüm bir addımdır. Avropa İttifaqının (Aİ) Çin ilə olan ticarət əlaqələrinə nəzər yetirsək, bu aydın nəzərə çarpır. Son illərdə Qərb və Şərq arasındakı ticarət əlaqələri mənfi xarici təsirlərə baxmayaraq inkişaf edir. Buna uyğun olaraq, Zəngəzur dəhlizinin bu ticarət xətti üzərində yerləşməsi və səmərəli nəqliyyat koridoru olması Azərbaycanın, o cümlədən, digər region ölkələrinin 600 milyard avroya çatan ticarət əlaqələrində pay sahibi olmağa imkan yaradır. Bundan əlavə, Aİ və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında ticarət əlaqələri 20–30 milyard avro ətrafında dəyişir. Təkcə bu göstərici Zəngəzur dəhlizinin region ölkələrinin ticarət əlaqələrində alternativ nəqliyyat dəhlizi olması ilə iqtisadi əhəmiyyət daşımını deməyə əsas verir. Şimal və Cənub istiqamətlərində də Zəngəzur dəhlizi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan və İran arasında realizə edilən Rəşt–Astara dəmir yolu xətti layihəsi Xəzər dənizi sahili boyunca Şimal–Cənub koridoru olaraq da tanınan Şimal–Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin bir hissəsidir. Belə ki, bu dəmir yolu nəqliyyat xəttinin birləşdirilməsi Şimal–Cənub dəhlizi üzrə ticarət dövriyyəsinin artmasını şərtləndirir. Dəhlizin implementasiyası isə öz növbəsində Qərb–Şərq və Şimal–Cənub ticarət xətləri üzrə bağlantının formalaşmasına və gücləndirilməsinə təsir göstərir.

“Ağdamın baş planı təsdiqləndi. Füzulinin, Cəbrayılın baş planlarının ilkin versiyası mənə təqdim edildi. İndi müfəssəl plan üzərində iş aparılır. Yaxın aylarda Füzuli və

Cəbrayıl şəhərlərinin baş planı ictimaiyyətə təqdim ediləcək. Zəngilan şəhərinin baş planının hazırlanması prosesinə artıq başlanmışdır. Bir neçə xarici şirkət, tanınmış dünya səviyyəli şirkət öz təklifini verdi. İndi seçim aparılır. Eyni zamanda, əlbəttə ki, Qubadlı da, Laçın və Kəlbəcər də – o şəhərlər də yenidən qurulacaq. Yəni, bu boyda miqyaslı işi cəmi 8 ay ərzində görmək, doğrudan da, mən hesab edirəm ki, böyük qəhrəmanlıqdır.”

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Xatırladaq ki, düşməndən təmizlənən torpaqlarda bərpa-quruculuq işlərinin sürətlə aparılması məqsədilə Azərbaycan Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli sərəncamı ilə yaradılan Əlaqələndirmə Qərargahı fəaliyyət göstərir. Buna görə də Qarabağda yaşayış məntəqələrinin salınması işləri sistemli və planlı şəkildə həyata keçirilir.

Hazırda Əlaqələndirmə Qərargahının nəzdində İdarələrarası mərkəz fəaliyyət göstərir. Sözügedən mərkəzin nəzdində isə 10-dan çox işçi qrupu mövcuddur. Bu qruplar demək olar ki, bərpa fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini əhatə edir.

Qeyd edək ki, Ermənistanın 30 il ərzində işğal altında saxladığı yaşayış məntəqələrimiz vəhşiliyin qurbanı olub, şəhər və kəndlərimiz xarabalığa çevrilib. Bütün infrastruktur, o cümlədən, elektrik stansiyaları, yarımstansiyaları, ötürücü xətləri dağıdılaraq yerlə-yeksan edilib. Bu ərazilərdə enerji sistemindən əsər-əlamət belə qalmayıb, bütün enerji qurğuları sıradan çıxarılıb, düşmənin gücü çatıb apara bildiyi avadanlıqlar daşınıb, apara bilmədiyini isə ya partladılıb, ya da yandırılıb.

Dövlətimizin başçısı çıxışlarının birində bu barədə ətraflı bəhs edərək, işğaldan təmizlənən torpaqlardakı yaşayış sahələrinin tamamilə dağılmış vəziyyətdə olduğunu bildirib: “Mənim azad olunmuş ərazilərə çoxsaylı səfərlərim olub və avtomobillə hərəkət edərkən 400-450 kilometr yolboyu yalnız dağıdılmış şəhər və kəndlər görünür. Son altı ay ərzində mənim azad olunmuş ərazilərə bir çox səfərlərim olub, şəhər və kəndlərin 90 faizi tamamilə dağıdılmış vəziyyətdədir. Həmin dağıntılar Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı baş verməyib. Bu şəhərləri bombardman etməklə bu hala salmaq mümkün olmazdı. Bunlar sonrakı dövərdə baş verib. Əvvəlcə, onlar bizim inşa etdiyimiz evlərin və məktəblərin tikinti materiallarını, dam örtüklərini və pəncərələrini oğurlayırdılar. Daha sonra isə onlar işğal olunmuş torpaqlarda Azərbaycanın mədəni irsini silməyə çalışırdılar – işğal altındakı torpaqlarda 60-dan artıq məscid dağıdılıb”.

Prezident İlham Əliyevin müsahibədə vurğuladığı kimi, Əlaqələndirmə Qərargahının nəzarəti ilə bu ilin sonuna qədər azad edilən torpaqlarda – həm Qarabağda, həm Şərqi Zəngəzurda yeni elektrik xətləri, həmçinin ötürücü xətlər çəkiləcək, transformatorlar,

yarımstansiyalar qurulacaq, elektrik stansiyaları istifadəyə veriləcək. Eyni zamanda, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında məskunlaşan ermənilərin həmin əraziləri möhlətverilmə müddəti başa çatandan sonra tərk edərkən, yandıraraq dağıtdıqları 12 su elektrik stansiyası da yenidən bərpa olunacaq: “Bu, əsas məsələdir. Çünki bu, olmasa, heç bir inkişafdan söhbət gedə bilməz. İlin sonuna qədər planlaşdırılır ki, tam yekunlaşdıraq. Amma, əlbəttə ki, bundan sonra dediyim kimi, “yaşıl enerji” layihəsi icra ediləcək. Artıq bir xarici şirkət tərəfindən maraqla göstərilir. 200 meqavatlıq günəş elektrik stansiyasının xarici şirkətin vəsaiti hesabına tikintisi ilə bağlı razılığa gəldik. Bu, çox gözəl, önəmli hadisədir...”.

Hazırda işğaldan azad edilən ərazilərdə elektrik təsərrüfatının qurulması ilə yanaşı, yol infrastrukturu da bərpası diqqət mərkəzində saxlanılır. Mühərribədən sonra bu istiqamətdə başlanan işlər bu gün sürətlə davam etdirilir. Bərdə–Ağdam avtomobil yolu tikilir, Zəfər yoluna asfalt döşənməsinin sentyabr ayında yekunlaşması nəzərdə tutulur. Paralel olaraq Füzuli-Şuşa, Horadiz-Ağbend yolları çəkilir. Zəngilan-Qubadlı-Laçın, eyni zamanda, Füzuli-Hadrut, Füzuli-Cəbrayıl yollarının tikintisi də sürətlə aparılır. Bütün bunlarla bərabər, Kəlbəcərə rahat çatmaq üçün Göygöldən Ömər aşırımını üzrə yolun çəkilişi də diqqətdə saxlanılır.

Yeri gəlmişkən, Göygöl və Kəlbəcər rayonlarını birləşdirən Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu avtomobil yolunun layihə uzunluğu 80,7 kilometr təşkil edir. Dövlət başçısının tapşırığına əsasən, avtomobil yolu Qarabağın inkişaf planı nəzərə alınmaqla 2-4 hərəkət zolaqlı olmaqla 1-ci və 2-ci texniki dərəcəyə uyğun olaraq inşa edilir.

Layihənin keçdiyi ərazinin sərt dağlıq və qayalıq relyefinin olmasını nəzərə alaraq, yolun əsas hissəsinin II texniki dərəcəyə uyğun, yəni hərəkət hissəsinin 2 zolaqdan, yoxuşlarda isə əlavə zolaq verilməklə tikintisi nəzərdə tutulub. Tunel və körpü olan hissələrdə isə 1-ci texniki dərəcəyə uyğun 4 hərəkət zolağının inşası planlaşdırılır.

Yeni inşa edilən yol boyunca layihəyə uyğun suların ötürülməsini təmin etmək məqsədilə ümumi uzunluğu 2575 metr olan 103 dairəvi boru, həmçinin zəruri olan yerlərdə ümumi uzunluğu 450 metr olan 5 yeni avtomobil körpüsünün inşası işləri də icra olunacaq.

Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu avtomobil yolu başlanğıcını Göygöl rayonunun Toğanalı kəndindən götürməklə işğaldan azad edilmiş Kəlbəcər rayonunun ərazisindən keçir. Bu üzdən sözügedən rayonun bir-çox yaşayış məntəqələri ilə yanaşı rayon mərkəzinə və məşhur İstisu ərazisinə qədər rahat gediş-gəlişi təmin edəcək.

Hazırda düşməndən təmizlənən ərazilərimizdə üç aeroport tikilir. Artıq Füzuli hava limanının tikintisi sürətlə aparılır. Bu hava limanı xarici turistlərlə yanaşı, Azərbaycan vətəndaşlarının da daha qısa zamanda və sərfəli şəkildə Qarabağı ziyarət etməsinə

imkan verəcək. Liman 1 saat ərzində 200 sərnişinə xidmət etmək imkanına malik olacaq. Onun payız aylarında ilk uçuşları həyata keçirəcəyi gözlənilir.

Qarabağda reallaşan infrastruktur layihələri beynəlxalq yükdaşıma baxımından da mühüm önəm daşıyır. Hazırda Füzulidə Horadiz şəhəri ilə Zəngilan rayonunu birləşdirən dəmiryol xəttinin inşası davam etdirilir. Bu dəmiryol xətti də Zəngəzur dəhlizinə inteqrasiya olunacaq. Başqa sözlə, Qarabağda formalaşan nəqliyyat infrastrukturunun, o cümlədən, Azərbaycanda reallaşmış nəqliyyat sisteminin işğaldan azad olunan ərazilər vasitəsilə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə inteqrasiyası mümkün olacaq.

Zəngəzur dəhlizi Şərqi-Qərbi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə qovuşacaq. Nəticədə, Füzuli rayonunda formalaşan infrastruktur beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə inteqrasiya olunmaqla daha çox yük və sərnişindaşıma imkanını əldə edəcək.

Prezident İlham Əliyev müsahibəsində bildirib ki, Qarabağda bütün bərpa-quruculuq işləri Azərbaycanın öz maliyyə gücü ilə, heç bir yerdən maddi yardım almadan reallaşdırılır. Düzdür, dövlətimizin başçısının qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan tərəfindən xarici şirkətlər dəvət olunublar. Amma onlar podratçı qismində fəaliyyət göstərirlər. Bütün vəsait dövlət büdcəsindən xərclənir: “Dövlət büdcəsi üçün bu, böyük yüküdür. Təbii ki, amma biz bunu edirik, edəcəyik. Dediyim kimi, Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru cənnətə çevirəcəyik”.

Prezident İlham Əliyev “CNN Türk” kanalına müsahibəsində bununla bağlı deyib: “Ancaq qayıdış üçün bizə zaman lazımdır. Çünki 30 il ərzində ermənilər o yerləri dağıdıblar və bu gün oranı bərpa etmək, əlbəttə ki, vaxt tələb edir. Bizim burada əsas rəqibimiz zamandır. Çünki Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun bərpası üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti toplanıb və səfərbər olunub. Amma bizim əsas rəqibimiz zamandır və hər kəs anlamalıdır ki, burada da zamana ehtiyac var. Lakin biz vətəndaşlarımızı ən qısa müddət ərzində qaytaracağıq. Birinci pilot layihə artıq gerçəkləşir, Zəngilan rayonunda 3 kəndi birləşdirən bir layihə bu ilin sonuna, ya da ki, gələn ilin əvvəlinə hazır olacaqdır. Bu yaxınlarda yenə də bir neçə kəndin planı mənə təqdim edildi, təsdiqləndi. Yaxın gələcəkdə o kəndlərin də layihələri icra ediləcək və tədricən biz insanları o bölgələrə qaytaracağıq”.

Dövlətimizin başçısının müsahibədə qeyd etdiyi Zəngilan rayonunun Üçüncü Ağalı kəndində “Ağıllı kənd” layihəsinin icrası hazırda sürətlə aparılır. Layihə əsasən 5 komponent-yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, “Ağıllı kənd təsərrüfatı” və alternativ enerji sahələri üzrə reallaşdırılır. İnşa ediləcək 200 evdən ibarət kəndin enerjiyə olan tələbatı yalnız alternativ enerji mənbələrindən əldə olunacaq.

Erməni işğalından azad olunmuş digər ərazilərdə də “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyalarının icrası nəzərdə tutulur. “Ağıllı kənd” texnologiyalarının tətbiqi həmin ərazilərdə sosial innovasiyaların, kiçik sahibkarlığın inkişafına da şərait yaradacaq və Qarabağ regionunun həm də texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi cəlb ediciliyini artıracaq.

Yeri gəlmişkən, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələri bir çox ölkələrdə və şəhərlərdə icra olunur. Bunlara misal olaraq Sinqapur, London, Nyu-York və Amsterdam kimi şəhərləri misal gətirmək olar. Bu şəhərlər, həm də turizm mərkəzlərindən biridir. Bu da o deməkdir ki, “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələri gələcəkdə Qarabağın gözəl guşələrinin dünyada daha da tanınmasına kömək edəcək.

“Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələri, həmçinin texnologiyalara əsaslandığı üçün texnoloji investorların da bölgəyə cəlb edilməsinə, startapların yaradılmasına və ən əsası isə burada yaradılacaq aqroparkların və texnoparkların inteqrasiya olunmasına gətirib çıxaracaq. Bu isə, öz növbəsində, Qarabağ iqtisadiyyatını ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiya edəcək və regionda baş verə biləcək bütün dəyişikliklərə müsbət töhfəsini verəcək.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Fərmanı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “İyulun 7-də imzaladığım Fərman əsasında Qarabağ iqtisadi zonası yaradıldı, vəssalam. Bütün Qarabağa aid olan rayonlar orada birləşib. Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonası yaradılıb. İndi Ermənistanda bu məsələ ilə bağlı isterikaya qapılırlar. Buna ehtiyac yoxdur, Şərqi Zəngəzur bizim tarixi torpağımızdır, Qərbi Zəngəzur bizim tarixi torpağımızdır. Biz tarixi unuda bilmərik. Kiminsə siyasi maraqlarının girovuna çevrilə bilmərik. Gəlsinlər, açsınlar tarixi sənədləri, xəritələri, baxsınlar, sovet hökuməti Zəngəzuru nə vaxt Azərbaycandan qoparıb Ermənistana verib. Yəni, biz deyək ki, bu, olmayıb? Nəyə görə? Biz həqiqəti deyirik. Bizim dədə-baba torpağımızdır: bütün Zəngəzur - Şərqi və Qərbi Zəngəzur. İndi Ermənistanda deyirlər ki, İlham Əliyev ərazi iddiası ilə çıxış edir. Əgər Şərqi Zəngəzur varsa, deməli Qərbi Zəngəzur da var. Bəli, Qərbi Zəngəzur bizim dədə-baba torpağımızdır. Demişəm ki, biz oraya qayıtmalıyıq. Bunu hələ on il bundan əvvəl demişəm. Mənim çıxışlarım hamısı mətbuatda var. Demişəm ki, bizim dədə-baba torpağımızdır, biz oraya qayıtmalıyıq və qayıdacağıq və qayıdırıq. Heç kim bizi dayandıra bilməz. Mütləq qayıdacağıq, çünki bunun başqa yolu yoxdur”. Zəngəzur Azərbaycanın Qubadlı, Laçın, Zəngilan rayonlarını, indiki Ermənistanın Qafan, Gorus, Sisyan və Meğri rayonlarının ərazilərini əhatə edir. Zəngəzur coğrafi anlayış mənasında bütöv bir zonanı əhatə edən inzibati ərazi bölgüsünün adı kimi XIX əsrin ortalarında işlənsə də, Zəngəzur coğrafi

məfhumuna hələ XVI əsrdə rast gəlinir. 1593-cü ildə tərtib edilmiş “Urud və İsgəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri”nə görə məskun və qeyri-məskun yerlərin adları” tarixi sənəddə “Zəngəzur nahiyəsi” adında nahiyə ayrıca olaraq göstərilmişdir. XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra inzibati ərazi vahidlərinin adları dəyişdirilmiş, quberniyalar və quberniyalara tabe olan qəzalar yaradılmışdır. Zəngəzur ərazisi Zəngəzur qəzası adı ilə Azərbaycanın Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının inzibati ərazi vahidliyinə daxil edilmişdir və bununla Zəngəzurun Azərbaycan tarixi ərazisi olduğunu təsdiq etmiş olur. 28 may 1918-ci ildə yaradılan Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə də Zəngəzur inzibati vahid kimi Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzası adı ilə ADR-in ərazisinə daxil edilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

(Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. İkinci cild. Bakı, “Elm”, 1981, s.203-213.

Abdalov, N. Əzəli yurda qayıdış sarsılmaz iradədir // Respublika. - 2025. - 22 may. - № 105. - S. 11.

Abdullayev, Mübariz. Azərbaycanın Şərqi Zəngəzurda möhkəmlənməsi üçün bütün şərtlər təmin olunur / M. Abdullayev // Yeni Azərbaycan. - 2021. - 19 avqust. - № 147. - S. 1-2.

Adıgözəlov Əli. Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən. Bakı, “Təhsil”, 2003, s.52-53.

Axundov Nazim. “Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)”. Biblioqrafiya. Bakı, 1965, s. 70-71.

Allahverdiyev C. İrəvan Gimnaziyası - 140 yaşlı təhsil məbədi // 525-ci qəzet. - 2022. - 3 fevral. - № 20. - S. 12

Allahverdiyev Cəlal. İrəvan ədəbi mühiti. Bakı, “Elm”, 2010, s.41-43, 57.

Allahverdiyev Cəlal. İrəvan ədəbi mühiti. s.66.

Allahverdiyeva, İ. Dağların səssiz nəğməsi və yaddaşlarda qalan həsrət // Respublika. - 2025. - 24 may. - № 107. - S. 9.

Aran S. Ümumilli lider və Qərbi Azərbaycan həqiqətləri // 525-ci qəzet. - 2025. - 3 aprel. - № 54. - S. 8-9.

Aslan Q. Qursalı Pəmbək mahalının bir parçası idi // Respublika. - 2025. - 18 aprel. - № 76. - S. 11.

- Aslan, Q. Qaraqoyunlu unikal rəbiəti ilə diqqəti cəlb edirdi // Respublika. - 2025.
- Aslan, Q. Toy, büsat başlaya qədim Göyçədə // Respublika. - 2025. - 6 iyun.
- Azadi Sevinc. Bölgədə sülhün və iqtisadi inkişafın qarantı - Zəngəzur dəhlizi // Səs. - 2022. - 24 fevral. - № 35. - S. 12
- Azadi Sevinc. Zəngəzur dəhlizi : Bölgədə sülhün və iqtisadi inkişafın qarantı // İki sahil. - 2022. - 23 fevral. - № 34. - S. 12
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı, 1998, səh.150-156).
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998, səh.695.
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 3026, siyahı 1, iş 261, vərəq 23.
- Azərtürk (Əliyev) Tariyel.Nüvədi daş yazıları və bəzi qeydlər : Nüvədinin (Qərbi Zəngəzurun) qısa tarixi // Yeni Azərbaycan. - 2022. - 18 avqust. - № 147. - S. 4.
- Baxşəliyev Rəşad.Quruculuğun baş meydanı : İlham Əliyev Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru dünyaya nümunə göstərəcək // Azərbaycan : qəzet. - 2022. - 16 aprel. - № 78. - S. 4
- Baxşəliyev Rəşad.Quruculuğun baş meydanı : İlham Əliyev Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru dünyaya nümunə göstərəcək // Azərbaycan : qəzet. - 2022. - 16 aprel. - № 78. - S. 4
- Bayramov Vaqif. Zəngəzur dəhlizi - dünyaya açılan qapı // Xalq qəzeti. - 2022. - 23 oktyabr. - № 232. - S. 1, 4.
- Bayramov, İbrahim. Azərbaycan dilinin Zəngəzur şivələri / İ. Bayramov // Azərbaycan Müəllimi. - 2021. - 30 dekabr. - № 50. - S. 11.
- Bayramov, Vaqif. Biz Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru cənnətə çevirəcəyik / V. Bayramov // Xalq qəzeti. - 2021. - 25 iyul. - № 152. - S. 1, 5.
- Bayramov, Vaqif. Prezident İlham Əliyev: Biz vətəndaşlarımızı Qarabağa və Şərqi Zəngəzura ən qısa müddətdə qaytaracağıq / V. Bayramov // Xalq qəzeti. - 2021. - 18 avqust. - № 172. - S. 7.
- Bayramov, Vaqif. Prezident İlham Əliyev: Zəngəzur dəhlizinin açılması bölgə ölkələri üçün yeni fürsət olacaq / V. Bayramov // Xalq qəzeti. - 2021. - 17 avqust. - № 171. - S. 3.

Bayramova, Z. Zəngin irsimizin nümunələri İrəvan torpağında // Səs. - 2025. - 14 may. - № 82. - S. 5.

Bayramova, Zümrüd. Bizim doğma torpağımız Zəngəzurdur, Göyçə mahalıdır, İrəvandır / Z. Bayramova // Səs. - 2021. - 26 noyabr. - № 216. - S. 9.

Budaqov, Tahir. Zəngəzur dəhlizinin açılması qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq üçün daha geniş imkanlar formalaşdıracaq / T. Budaqov // Səs. - 2021. - 30 noyabr. - № 218. - S. 4.

Cabbarov, Əli. Naxçıvan-Zəngəzur dəhlizinin bölgədə sabitlik və əməkdaşlıq perspektivləri / Ə. Cabbarov // Xalq qəzeti. - 2021. - 27 iyul. - № 153. - S. 9.

Cəfərli Rəşad. Azərbaycanın tarixi uğuru // Azərbaycan : qəzet. - 2022. - 15 mart. - № 56. - S. 1, 6

Cəfərov, Elçin. Zəngəzur da, Qarabağ da Azərbaycan torpağıdır! / E. Cəfərov // Azərbaycan : qəzet. - 2021. - 24 noyabr. - № 254. - S. 1, 7.

Cəfərov, Nizami. İrəvan : Gözü yollarda qalmış gözəl yurdumuz / N. Cəfərov // Ədəbiyyat qəzeti. - 2020. - 7 noyabr. - № 49. - S. 2.

Cəfərov, V. İrəvan tarixən Azərbaycan türklərinin yaşayış məkəni olub // Respublika. - 2025. - 20 may. - № 103. - S. 9.

Dövri mətbuat

Eyvazova, A. Qəlbimizdə Vətən sevgisi, torpaq həsrəti var // Respublika. - 2025.

Əhmədli, Nazir. Qədim türk-oğuz yurdu Zəngəzur / N. Əhmədli // Xalq qəzeti. - 2021. - 2 sentyabr. - № 185. - S. 6.

Ələddinqızı, N. Dövrünün mədəniyyət mərkəzi İrəvan ziyalıları // Səs. - 2025.

Ələkbərli Əziz. Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımını. (Sənədlərin dili ilə). Bakı, "Nurlan", 2008, s.393-395.

Əliyev İmran. Şərqi Zəngəzur zəngin təbii sərvətləri ilə məşhurdur // Xalq qəzeti. - 2022. - 5 fevral. - № 26. - S. 9.

Əliyev İmran. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın növbəti tarixi uğuru olacaqdır // Xalq qəzeti. - 2022. - 17 avqust. - № 174. - S. 6.

Əliyev, Adil. Zəngəzur dəhlizi türk dövlətlərinin birliyini möhkəmləndirəcək / A. Əliyev // Xalq qəzeti. - 2021. - 23 noyabr. - № 253. - S. 8.

Əliyeva Yeganə. Şərqi Zəngəzurdan dünyaya açılacaq hava qapısı // İki sahil. - 2022. - 13 sentyabr. - № 165. - S. 3.

Əliyeva Yeganə. Qarabağ və Zəngəzur yer üzündə cənnət nümunəsi olacaq // İki sahil. - 2022. - 11 mart. - № 45. - S. 3

Əliyeva, F. Qərbi Azərbaycanlıların qayıdışı dövrün zərurətidir // Respublika. - 2025. - 25 may. - № 108. - S. 1, 5.

Əliyeva, Yeganə. Bu gün biz azad Qarabağdayıq. Bu gün biz azad Zəngəzurdayıq / Y. Əliyeva // İki sahil. - 2021. - 29 dekabr. - № 239. - S. 3.

Əzizov, İ. Soydaşlarımızın hüquqları bərpa olunacaq // Respublika. - 2025. - 6 iyun. - № 117. - S. 7.

Firudin bəy Köçərlinin şəxsi arxivi. Bakı, "Nurlan", 2006, s.143.

Göyyallı Xeybər. Tarix kitabsız yaşamır // Xalq qəzeti. - 2022. - 6 fevral. - № 27. - S.7

İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Azərbaycan, 2010, s.60-61.

Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, s.218-219.

Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. İkinci cild. Bakı, "Elm", 1981, s.202.

Qərbi Azərbaycan folkloru III cild1732612954.pdf

Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. Bakı, 2002, "Adiloğlu", s.85-186.

Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. Bakı, 2002, s.184-185.

Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. III, Teatr tariximizdən səhifələr. s.65.

Məmmədov İsrəfil. İrəvan dəftəri. III, Teatr tariximizdən səhifələr. "Bakı, "qismət", 2009, s. 19-20.

Məmmədov Süleyman. İrəvan şəhərində etnik çevrilişlər. "Azərbaycan" jurnalı, 1992, № 1-2, s.156-157.

Milli maarifçilik fədaisi Mirzə Həsən Rüşdiyyə. "Güneyin səsi" dərgisi, Bakı, mart 2011-ci il, s. 22.

Ordubadi M.S., Göstərilən əsəri, s. 27-35.

Ordubadi M.S., Qanlı illər, Bakı, "Qafqaz", 2007, s. 72-75; «Kaspi» qəzeti, № 181, 18 sentyabr, 1905-ci il, "Həyat" qəzeti, № 71, 23 sentyabr 1905-ci il.

Rəhimli İlham. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı. Bakı, "E.L.", 2007, s.15.

Rəhimli İlham. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı. s.51-56.

Şaiq Abdulla. Seçilmiş əsərləri. V cild. 389-340, 483.

Urud Musa. Zəngəzuru tanıyaq və tanıdaq! : Zəngəzur - adı da, özü də bizə məxsus olan diyar // Yeni Azərbaycan. - 2022. - 16 avqust. - № 145. - S. 4.

Vəliyev İ. Qərbi Azərbaycana qayıdış haqqımızdır // Respublika. - 2025. - 2 aprel. - № 62. - S. 21.

Vilayətoğlu Salman. Oğuz elinin müqəddəs ocağı: Göyçə. Bakı, 2006, "TS", s. 410-411.

Zeynalov Əsgər. İrəvan məktəbləri. Bakı, "Mürtəcim", 2011, s.6.

İnternetdə:

https://azertag.az/xeber/qerbi_azerbaycan_metbexi_unudulmayan_dad___musahibe-3418135

https://folklor.az/uploads/research/files/KITAB-QERBI_AZERBAYCAN-KONFRANS-02.10.2024_son17290795411731097094.pdf

<https://iravan.preslib.az/>

<https://iravan.preslib.az/>

https://iravan.preslib.az/shererin_tarixi.html

<https://qerbiazerbaijan.com/q%C9%99rbi-az%C9%99rbaycan-folkloru/>

https://ryl.az/melumat-bazalari/Qerbi_Azerbaijan_el_melumat_bazasi/pdf/tarixi_torpaq.pdf

<https://westaz.org/az/qerbi-azerbaycan/erazi>